

AVRASYA ETÜDLERİ

35
2009-1

TİKA

T.C. BAŞBAKANLIK
Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı

*Turkish International Cooperation and
Development Agency*

Avrasya Etüdüleri hakemli bir dergidir.

Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi tarafından yılda iki kez yayımlanır.

Dergide ifade edilen görüş ve fikirler yalnızca yazarlarına aittir; Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığının düşünce ve politikasını yansıtan metinler olarak değerlendirilemez.

ISSN 1300-1604

İletişim

TİKA, Atatürk Bulvarı No:15 Ulus-ANKARA
Tel: +90(312)5081000 • **Faks:** +90(312)3098969
avrasyaetudleri@tika.gov.tr • www.tika.gov.tr

AVRASYA ETÜDLERİ

Yıl:14, Sayı:35 (2009/1)

TİKA adına sahibi
Musa KULAKLIKAYA
Başkan

Yayın Kurulu
Musa KULAKLIKAYA
Dr. Mehmet YILMAZ
Abdullah KAVAKLI
Selda ÖZDENOĞLU

Yazi İşleri Müdürü
Abdullah KAVAKLI

Editör
Dr. Mehmet KAHRAMAN
(m.kahraman@tika.gov.tr)
(uveyska@windowslive.com)

Danışma Kurulu

- Prof. Dr. Ali Fuat BİLKAN (TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi)
Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Azize TUNÇ HUSSEİN(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ramazan GÖZEN (Çankaya Üniversitesi)
Prof. Dr. Büşra ERSANLI (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ramazan KAPLAN (Bartın Üniversitesi)
Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ekrem YILDIZ (Kırıkkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa AŞKAR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet KARA (Fatih Üniversitesi)
Doç. Dr. Osman GÜMÜŞÇÜ (Pamukkale Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet UZUN (Cumhuriyet Üniversitesi)
Doç. Dr. Hakan KIRIMLI (Bilkent Üniversitesi)
Doç. Dr. Nasuh USLU (Kırıkkale Üniversitesi)
Doç. Dr. Uğur DOĞAN (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Kemal Başlar (Polis Akademisi)
Yrd. Doç. Dr. Eyüp AY (Gaziantep Üniversitesi)
Dr. Cavit ELGEZDİ (Hacettepe Üniversitesi)

Baskı:

Öncü Basımevi, Basım Yayım Tanıtım Ltd. Şti.

K. Karabekir Cad. 85/2 İskitler/ Ankara

Tel: (0312) 384 31 20

Faks: (0312) 384 31 19

İçindekiler

Bölgesel Çevre Sorunları ve Azerbaycan: Ülkeyi Etkileyen Önemli Çevre Sorunları ve Çözüm Çalışmalarında İşbirliği Arayışları / *Regional Environmental Problems and Azerbaijan: Crucial Environmental Problems Affecting the Country and Searches for Cooperation in Solution Efforts*

Eyüp ZENGİN - Rena ARABHANOVA.....7

IX-XIX. Asırlar Azerbaycan Kültür Tarihinde Tasavvufi Hareketler / *In IX-XIX the Centuries Sufi Orders in The Culture History of Azerbaijan*

Mehmet RIHTİM.....33

Kırım Bölgesinde İlk Türkleşme Faaliyetleri / *Activities of Turkization in Crimean Region*

Saadettin GÖMEÇ.....61

Ülke İmajı ve Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Benzerliğin Türk Malı Ürünlerin Algılanması Üzerindeki Etkisi / *The Impact of Country Image And Socio-Economic and Cultural Similarity on Perception of "Made In Turkey" Products*

Eyyup YARAŞ.....73

Türkmenistan'ın Ahal Bölgesi Fiziki Coğrafyası / *Physical Geography of the Akhal Region of Turkmenishtan*

Fatih KOŞAK.....99

Bölgesel Çevre Sorunları ve Azerbaycan: Ülkeyi Etkileyen Önemli Çevre Sorunları ve Çözüm Çalışmalarında İşbirliği Arayışları

Eyüp ZENGİN¹
Rena ARABHANOVA²

Özet

Azerbaycan Cumhuriyeti, ülkeyi etkileyen önemli çevre sorunları olan Hazar Denizi'nin ve sınıraşan suların korunması amacıyla bölgesel işbirliği programlarına aktif olarak katılmaktadır. Bu bağlamda Kafkasya Ekoloji Merkezi ve Hazar Ekoloji Programı kapsamında ilgili bölge ülkeleriyle işbirliği çalışmalarına büyük önem vermektedir. Azerbaycan için kıyı ve deniz alanları büyük önem taşımaktadır. Ülke ekonomisi içinde önemli bir yer tutan iktisadi faaliyetler kıyı alanlarında bulunmaktadır. Hazar ise sahip olduğu enerji kaynakları dolayısıyla stratejik önem taşımaktadır. Ülke ekonomisinin sürdürülebilir gelişmesi açısından kıyı ve deniz alanlarının sürdürülebilir kullanımı zorunluluk taşımaktadır.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Hazar Denizi, kıyı, kirlilik, su, su kaynakları, su kirliliği, Hazar Ekoloji Programı, Kafkasya Ekoloji Merkezi.

¹ Dr., Uzman, Başbakanlık Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, ezengin@yahoo.com

² Öğretim Görevlisi, Azerbaycan Milli Avrasya Akademisi, a.asadov@mail.ru

Regional Environmental Problems and Azerbaijan: Crucial Environmental Problems Affecting the Country and Searches for Cooperation in Solution Efforts

Abstract

The Republic of Azerbaijan has participated in regional cooperation programs actively with the aim of protecting transboundary watercourses and the Caspian Sea which suffers grave environmental problems impacting the country. It gives importance to cooperation studies with countries of the region in the context of Caucasian Ecological Center and Caspian Ecological Program. Coastal and marine environment are of great importance for Azerbaijan. Main economic activities of the country take place in these areas. The importance of the Caspian Sea stems from energy sources of this particular region. Continual use of coastal and sea environments is necessary for the progressive development of the country's economy.

Keywords: *Azerbaijan, Caspian Sea, coastal pollution, marine resources, marine pollution, Caspian Environmental Programme, the Regional Environmental Centre for the Caucasus.*

1. Giriş

Çevre sorunlarının uluslararası politikaların konusu olmasını gerektiren temel nedenlerin başında ekosistemler gibi çevre sorunlarının sınır ve ulus tanımayan nitelikleri, çözüm yollarının karmaşık olması ve çevresel baskıların birbirine bağlı bulunması gelmektedir. Bu yapı ulusal düzeyde çeşitli toplumsal aktörlerin yanı sıra, küresel ve bölgesel düzeyde de çeşitli ulusların bu sorunlarla mücadele edebilmek için işbirliği yapmalarını gerekli kılmaktadır.³

Azerbaycan dünyadaki hemen hemen bütün ülkeler gibi; yerel, bölgesel, ulusal ve uluslararası düzeyde çevre sorunları ile karşı karşıya bulunmaktadır. Bu sorunlara çözüm bulabilmek amacıyla çeşitli girişimlerde bulunmakta, bölgesel ve uluslararası çözüm arayışlarında dinamik bir aktör olarak yer almaktadır. Bağımsızlığını kazandığı tarihten itibaren çevre ile ilgili çeşitli uluslararası antlaşmaları onaylayarak bu konudaki çalışmalara aktif katkı sağlamaktadır. Bulunduğu bölgeyi ilgilendiren iki önemli çevre sorunu konusunda da çözümün bir paydaşı olmak üzere hazırlanan projelere katılmaktadır. Bölgenin en önemli su kaynağı durumundaki Hazar'ın sorunlarına çözüm için oluşturulan Hazar Ekoloji Programı ve Kafkasya bölgesindeki çevre sorunlarına çözüm amacıyla kurulan Kafkasya Ekoloji Merkezi çalışmalarına aktif olarak katılmaktadır.

Azerbaycan'daki çevre sorunlarının temelinde aşağıdaki üç aşamanın etkileri yatmaktadır:⁴

A- Sovyetler Birliği dönemindeki üretim anlayışının çevreye duyarlılığı ve çevresel değerlerin serbest mal olarak algılanmasının yanı sıra kullanılan üretim teknolojilerinin geri oluşu ve özellikle büyük endüstri kuruluşlarının gaz, sıvı ve katı atıklarının arıtılmadan doğaya bırakılması,

B- Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra komşu Ermenistan'ın Azerbaycan'a bağlı Dağlık Karabağ bölgesindeki Ermenileri bahane ederek çıkardığı sürtüşmelerin savaşa dönüşmesi nedeniyle⁵ ormanların, ta-

³ Nesrin Algan, "Aral ve Hazar'da Çevre Sorunlarının Uluslararası Boyutları" *Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I)*, (Der. Mustafa Aydın), Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, Mayıs 2005, s. 357-378.

⁴ Recep Sanal, *Türk Cumhuriyetleri'ndeki Çevre Sorunları Üzerine Bir İnceleme*, Başbakanlık Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı Yayını, Ankara, Ocak 2001, s. 33-34.

⁵ Erjan Kurbanov, "Azerbaycan'ın Güvenlik Kaygıları: Dağlık Karabağ Üzerinde Ermenistan'la Çatışma ve Diğer Ülke İçi Anlaşmazlıklar", *Avrasya Etüdüleri*, C. 3, Sayı 4, Kış 1996/97, s. 19; Araz Aslanlı, "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu," *Avrasya Dosyası (Azerbaycan Özel)*, C. 7, No:1, s. 393 vd.; Dursun Yıldırım, Cihat Özönder, *Karabağ Dosyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1991, s. 77.

rımsal arazilerin ve su kaynaklarının önemli ölçüde tahrip edilmesi veya kirlenmesi,⁶

C- 1991’de ilan edilen bağımsızlıktan sonra, ülkede yaşanan siyasi kaos,⁷ sosyalist sistemden kapitalist sisteme geçiş döneminin belirsizliği ve yönetim sürecindeki işleyişin zaafı nedeniyle çevre sorunlarının umursanmaz hale gelmesi gibi hususlardır.

Bu genel bakış çerçevesinde Azerbaycan’ın önemli çevre sorunları arasında şunlar sayılabilir:

1. Hazar Denizi’ne ilişkin sorunlar bu denize kıyısı olması nedeniyle Azerbaycan’ı da yakından ilgilendirmektedir. Her yıl 3 milyon m³ civarında çeşitli kimyasal maddeler içeren kanalizasyon suları ve 100 bin ton civarındaki petrol ürünü atıkları Azerbaycan’ın Sumgayıt ve Bakü gibi yerleşim yerleri civarından Hazar Denizi’ne akmaktadır.⁸

2. Petrol, gaz ve diğer yeraltı maden kaynaklarından elde edilen hammaddelerin işlenmesi sonucunda çıkan atıklar herhangi bir geri kazanım veya arıtma işlemine tabi tutulmadan doğaya verilmektedir.

3. Tarıma elverişli toprakların yoğun kullanım ve yanlış tarım teknikleri yüzünden kalite ve verimliliği düşmüştür.⁹ Bu durum kimyasal gübre ve zirai mücadele ilaçları kullanımı gereksinimini artırmış, bunun sonucu olarak toprak ve su kaynakları ile ürün sağlığı konusunda sorunlar yaşanmaktadır.¹⁰

4. Ormanlık alanlar; halkın yakacak odun ihtiyacı, hayvancılık faaliyetleri, devam eden savaş durumu ve yangınlar nedeniyle gün geçtikçe azalmaktadır.¹¹

⁶ Eyüp Zengin ve Nesimi Kamalov, “Uluslararası Hukuk’a Göre Çevre’nin Savaş Sırasında Korunması: Ermenistan İşgali Altındaki Azerbaycan Topraklarında Durum,” *KOK Araştırmalar Dergisi*, C. III, Sayı 1, Bahar 2001, s. 237-244.

⁷ Ömer Faruk Ünal, “Azerbaycan 1988-1995: Sancı, Kargaşa ve İktidar,” *Journal of Qafqaz University*, Fall 2000, No: 8, s. 9-26

⁸ Eyüp Zengin ve Cemal Öztaş, “Azerbaycan’da Kıyı ve Deniz Kirliliği”, *Çevre ve Politika: Başka Bir Dünya Özlemi*, (Ed. Ayşegül Mengi), İmge Kitabevi, Ankara, 2007, s. 253-274.

⁹ Eyüp Zengin, “Azerbaycan’da Tarım Topraklarının Problemleri,” *Ekoloji Dergisi*, Ocak-Şubat-Mart 2001, s. 28-30.

¹⁰ Eyüp Zengin ve Cemal Öztaş, “Azerbaycan’da Tarım,” *Alatoo Academic Studies*, Vol. 2, No: 1, Year 2007, s.115-123.

¹¹ Eyüp Zengin, “Azerbaycan Ormanları ve Sorunları,” *Orman Mühendisliği Dergisi*, Mart 2000, Yıl 37, sayı 3, s. 28-32.

5. Ülkenin su havzaları önemli bir çevresel tehdit altındadır.¹² Tüm nehirlerin yıllık debisi 29 km³ olup, bunun 27 km³'ünü Kür Nehri oluşturmaktadır. Kür nehri, beş ülkenin (Azerbaycan, İran, Türkiye, Gürcistan, Ermenistan) topraklarından geçmektedir. Ancak Kür Nehri kenarındaki sanayi tesisleri tarafından bu suyun 10 km³'ü kullanılmakta ve arıtılmadan Hazar Denizi'ne bırakılmaktadır. Yine benzer nedenlerle Gürcistan'dan geçerek Mingeçevir su havzasına ulaşan Ioru Nehri Azerbaycan'a ulaşmadan kurumaktadır. Gürcistan ve Ermenistan'dan geçerek Azerbaycan'a ulaşan nehirlerdeki kirlilik oranı çok yüksek olduğundan tarımsal sulamada ve evsel ihtiyaçlarda kullanılması olanağı azalmaktadır.

6. Hava kirliliği açısından ise alansal, noktasal ve çizgisel kaynaklardan yayılan emisyonlar önemli bir sorun teşkil etmektedir.¹³ 1991'de atmosfere bırakılan gaz ve partikül madde miktarının 2.600.000 ton civarında olduğu hesaplanmıştır. Bakü, Sumgayıt, Ali Bayramlı ve Gence'deki metalürji ve petro-kimya tesislerinden kaynaklanan hava kirliliği özellikle kış aylarında artmaktadır.

7. Radyoaktif kirlilik de önemli bir sorun kaynağıdır. Örneğin Gebele bölgesinde konuşlanmış Rus ordusuna ait tesislerden yayılan radyoaktivite bir türlü önlenememiştir. Şamahı, Zagatala ve Baleken bölgeleri ile Abşeron yarımadasında bulunan petrol sondaj kuleleri civarındaki radyasyon miktarları normal değerlerin üzerinde ölçülmüştür.¹⁴ Büyük şehirlerin ve sanayi merkezlerinin etrafında bulunan kilometrelerce toprak, ağır metaller, petro-kimya ürünleri ile flor ve diğer zehirli maddelerin birleşmeleri ile kirlenmiştir. Ekolojik bakımdan, petrol yatakları eskiden beri kullanılan Abşeron yarımadası, Azerbaycan'ın en çok zarar gören bölgesidir. Abşeron'un yeraltı ve yerüstü sahası uzun yıllar boyunca petrol çıkarılması yüzünden çok fazla bozulmuştur.¹⁵

Bu sorunlar, Azerbaycan'ın bağımsızlık sonrasında yaşadığı geçiş dönemi nedeniyle ağırlığını gittikçe arttırmaktadır. Bunun yanı sıra piyasa ekonomisi kurallarının tutucu iç dinamikler nedeniyle işletilememesi yeterli sermaye birikimi oluşmasını engellemekte, finansman sıkıntısı ve üretim teknolojilerinin yenilenememesi nedeniyle çevresel kirliliğe yol

¹² Eyüp Zengin, "Azerbaycan'da Su Kirliliği," *Journal Of Qafqaz University*, No: 10, Fall 2002, s. 73-92

¹³ Eyüp Zengin, "Azerbaycan'da Ulaşımın Kaynaklanan Hava Kirliliği," *6. Uluslararası Yanma Sempozyumu*, 19-21 Temmuz 1999 The Combustion Institute, Marmara Üniversitesi, s. 455-467.

¹⁴ Recep Sanal, age, s. 35.

¹⁵ Ramiz Memmedov, "Abşeron Yarımadasının Esas Toprak Tiplerinin Rütubet ve Temperatur Rejimleri", *Azerbaycan İlimler Akademisinin Haberleri*, Biyoloji İlimleri Serisi, 1995, No: 3, s. 6.

açan atıkların arıtılması, geri kazanılması, depolanması veya zararsız hale getirilmesi olanakları kısıtlanmaktadır. Bu sorunların üstesinden gelenebilmesi için başta Birleşmiş Milletler olmak üzere diğer küresel çevre kuruluşları ve gelişmiş ülkelerin mali, teknik ve yönetsel yardımlarına ihtiyaç bulunmaktadır.¹⁶

Bu çalışmada, ülkeyi etkileyen iki önemli çevre sorunu olan Hazar'ın ve sınır aşan suların korunması amacıyla hazırlanan bölgesel işbirliği programları üzerinde durulacaktır. Bu konularla ilgili olarak; Kafkasya Ekoloji Merkezi ve Hazar Ekoloji Programı kapsamında ilgili bölge ülkeleriyle yapılan işbirliği çalışmaları incelenecektir.

2. Uluslararası İşbirliği ve Azerbaycan

Stockholm'deki ilk Çevre Konferansı'ndan bu yana geçen süre içerisinde, uluslararası topluluk, çevre konusunda önemli adımlar atmış olmakla birlikte sorunları çözüme kavuşturma açısından gereken ile gerçekleşen arasındaki olumsuz farkı giderememiştir. Bu nedenle uluslararası topluluk, elindeki çevreye müdahale araçlarının etkinliğini sorgulamak ve bütüncül çevre sorunlarını göz önüne alarak, çevrenin yönetiminde nasıl bir yapılanma gerektiğine karar vermektedir.¹⁷

1990 sonrası dönemde eski Sovyetler Birliği coğrafyasının karşı karşıya kaldığı ekonomik, sosyal ve siyasal değişim sürecinde ortaya çıkan önemli konulardan biri de bu bölgede yer alan ülkelerin çevre sorunları boyutlu olarak yaşadıkları felaketin gün yüzüne çıkmış bulunmasıdır. Ortaya çıkan tablo, çevre sorunlarının kapitalist-sosyalist vb. ayrımların ötesinde küresel ve kümülatif nitelikli evrensel bir sorun olduğunu açık bir şekilde gözler önüne sermiştir.¹⁸ Bu tablonun önemli bir yanını da, Birliğin dağılmasıyla bağımsız bir cumhuriyet olan Azerbaycan oluşturmaktadır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin uluslararası çevre sözleşmelerine taraf olması,¹⁹ ülkenin birçok uluslararası ekoloji program ve projelerine katılmasına hukuki zemin oluşturmuştur.²⁰

Azerbaycan Cumhuriyeti 1995 yılında "Landsaft ve Biyolojik Çeşitlilik Pan-Avrupa Stratejisi" programına katılmıştır. Azerbaycan bu strate-

¹⁶ Recep Sanal, age, s. 36.

¹⁷ Ruşen Keleş ve Can Hamamcı, *Çevre Politikası*, İmge Kitabevi, 5. Baskı, Ankara, 2005, s. 223.

¹⁸ Mustafa Ökmen, "Türkmenistan'da Çevre Sorunları," *Avrasya Dosyası*, Türkmenistan Özel, C. 7, Sayı: 2, Yaz 2001, s. 235-249.

¹⁹ www.eco.gov.az, Erişim:15.02.2009.

²⁰ Z. A. İbrahimov vd., "Global Ekoloji Problemler ve Azerbaycan," *Milli Aviasiya Akademiyası, Elmi Mecmueler*, 2004-cü il, C. 6, No: 2, s. 31.

jinin bütün bölümleri ile ilgili, özellikle, özel koruma altındaki alanların geliştirilmesi, nadir ve nesli tükenmekte olan flora ve fauna cinslerinin korunması, sulak ve bataklık alanların ihyası, dağ ekosistemlerinin sürdürülebilirliği ile ilgili faaliyet programları hazırlamıştır.

Çevrenin korunması ve geliştirilmesinde devletler arasındaki işbirliğini geliştiren, pekiştiren etkinlikler uluslararası örgütler eliyle yürütülmüştür. Bir bakıma, uluslararası kurumsal yapı, çevrenin korunması ve geliştirilmesi konusunu kendine görev edinmiş, işleyişini bu yönde uzmanlaştırmaya başlamıştır.²¹

Eko-politik önemi ve coğrafi büyüklüğü bakımından Azerbaycan Cumhuriyeti'nin katıldığı programlardan birisi "Avrupa için Ekoloji Programı"dır. Bu program Birleşmiş Milletler bünyesinde faaliyet gösteren Avrupa Ekonomik Komisyonu'nun desteği ile hazırlanmıştır.²² Program, temel olarak geçiş ekonomilerinin yaşandığı ülkelerde çevre koruma çalışmalarının yönetimi ve çevre politikalarının olgunlaştırılması amacını taşımaktadır. Özellikle 2000 yılından sonra "Avrupa için Ekoloji Programı" Doğu Avrupa, Kafkasya ve Orta Asya ülkeleri arasında çevre koruma politikaları alanında işbirliğinin geliştirilmesi konusunda mühim rol oynamıştır. 2003 yılında yapılan Kiev toplantısından sonra Azerbaycan'ın bu program çerçevesindeki faaliyeti daha da artmıştır. "Avrupa İçin Ekoloji Programı" çerçevesinde Azerbaycan Cumhuriyeti birçok bölgesel ve küresel çevre program ve projelerine katılmıştır ve katılmaktadır.

3. Bölgesel Çevre Programları ve Azerbaycan

3.1. Hazar'da Çevre Sorunları ve Hazar Ekoloji Programı

3.1.1. Hazar'ın Coğrafi Özellikleri ve Statü Sorunu

Coğrafi anlamda dünyanın en büyük gölü olarak kabul edilen, tarihi uygulama ve süreç içinde deniz olarak adlandırılan ve özellikle petrol ve doğal gaz kaynakları açısından dünyadaki en zengin bölgelerden biri olan Hazar, 1991 yılına kadar tartışmasız olarak Çarlık Rusya/SSCB ve İran arasında kullanılmıştır. SSCB'nin 1991 yılında dağılmasının ardından onun halefleri arasında yer alan Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın bağımsız siyasi birimler olarak ortaya çıkması ile birlikte Hazar bölgesinin siyasi coğrafyası da değişmiş, İran ve SSCB'nin diğer bir halefi olan Rusya ile birlikte Hazar'a kıyıdaş devletlerin sayısı ikiden beşe yükselmiştir. Bu durum Hazar'ın hukuki statüsü sorununu gündeme getirmiştir.

²¹ Ruşen Keleş ve Can Hamamcı, age, s. 197.

²² "Zasita okrujayusey sredi Evropi," *Cetvertaya ocenka EAO*, Kopenhagen, 2007.

Hazar'ın statüsü sorunu hukuki olmakla birlikte ekonomik ve siyasi unsurlar da içermektedir.²³

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Hazar'a kıyıdaş devletlerin sayısının beşe yükselmesi ve petrolün yeni oluşan bu devletlerin ekonomisindeki önemli rolü, Hazar'ın hukuki statüsü tartışmalarını da gündeme getirmiştir. Özellikle Rusya ve İran, Azerbaycan ile Kazakistan'ın yabancı şirketlerle yaptıkları antlaşmalara tepki göstererek Hazar'ın statüsü sorununu sürekli olarak gündemde tutmaya başlamışlardır. Hukuksal statünün belirlenmesi açısından ilk olarak Hazar'ın deniz mi yoksa göl mü olduğunun saptanması gerekmektedir; çünkü Hazar'ın deniz veya göl olarak tanımlanması, hukuki açıdan farklı sonuçlar doğurmaktadır. Zaten konuyla ilgili taraflar arasında uzlaşmaya varılamayan noktalardan biri de budur.²⁴ Bu nedenle her iki olasılığı da değerlendirmekte yarar vardır.

Hazar'ın Deniz Olarak Değerlendirilmesi: Hazar'ın deniz olup olmadığına anlayabilmek için uluslararası belgelere bakmak gerekir. Bu nedenle deniz hukuku hakkında en son düzenlemeleri içeren 1982 Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'ni incelemek gerekmektedir. 16 Kasım 1994'te yürürlüğe giren bu sözleşmeyi Hazar'a kıyıdaş hiç bir devlet henüz onaylamamış olsa da (Rusya ve İran imzalamış ama henüz onaylamamışlardır), bu devletler sözleşmenin yapılageliş kaynaklı (nitelikli) ve itiraz etmedikleri hükümleri ile yine de bağlıdır.

BMDHS'nin 122. maddesinde *“kapalı ve yarı kapalı deniz, iki veya daha fazla devlet tarafından etrafı çevrilmiş ve başka bir denize veya okyanusa dar bir çıkışla bağlanan veya tamamen veya esas itibariyle iki veya daha fazla sayıdaki kıyı devletinin karasuları ve münhasır ekonomik bölgesinden oluşan bir körfez, havza veya deniz, manasına gelir”* şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanıma göre Don ve Volga kanallarıyla Karadeniz'e, oradan da açık denizlere çıkma imkanı olan Hazar'ın, yarı kapalı deniz olarak değerlendirilmesi mümkündür. Bu anlamda, eğer Hazar kapalı veya yarı kapalı deniz statüsünde kabul edilirse, Don-Volga ve Volga-Baltık kanallarında uluslararası su yolu rejimi uygulanabilecek ve Hazar'a kıyıdaş olan ülkeler bu kanallardan transit geçiş yapma hakkına sahip olabileceklerdir.

²³ Cavid Abdullayev, “Uluslar arası Hukuk Çerçevesinde Hazar'ın Statüsü ve Doğal Kaynaklarının İşletilmesi Sorunu,” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 48, Sayı: 1-4, 1999, s. 255 vd. Ayrıca Bkz.: Uğur Arif Bölek ve Berrin Bölek, “Sovyetler Birliği Sonrası Hazar Denizinin Yeni Statüsü,” *Nasreddin Tusinin 800 İllik Yubileyine Hasır Edilmiş Respublika Elmi Konfransının Materialları*, 2-3 aprel, Bakı, 2001, s. 64-68; Rövsen İbrahimov, “Hazar Denizinin Statüsü,” *Ali Diplomatiya Kolleci, Azerbaycan XX Esrden XXI Esre Konferansı, Diplomat Neşriyyatı*, 2002, s. 282-284.

²⁴ Cavid Abdullayev, agm, s. 266.

Ancak, gerek Sovyetler Birliği zamanında, gerekse bugün, bu kanallar iç sular rejimine tâbidir ve Rusya'nın bu kanallar üzerinde münhasır yetkisi devam etmektedir. Bu kanalları uluslararası su yolu rejimine açmayı reddeden Rusya, zaten Hazar'ın deniz olarak nitelendirilmesine de karşıdır.

Buna rağmen Sovyetler Birliğinin halefi durumunda bulunan Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan'ın "kazanılmış haklar" ilkesi gereğince, bu kanallardan transit geçiş yapma hakkına sahip olmaları gerekmektedir ve bu uygulama, Hazar, deniz statüsünde olmasa bile halef devletler için geçerli olmak durumundadır. Ayrıca, 1982 BMDHS'nin 124. maddesine göre Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan coğrafi bakımdan elverişsiz ülke konumundadır ve bu nedenle kanallardan serbest geçiş yapma hakkına sahip olmaları gerekmektedir. Kıyıdaş devletler bu sözleşmeyi onayladıkları takdirde ilgili madde Hazar için uygulanabilecektir".²⁵

Hazar'ın Göl Olarak Değerlendirilmesi: Birkaç devletin ülkesi arasında yer alan göller, ilgili devletler arasında sınırlandırma suretiyle bölüşüldüğü için, ulaşım ve öteki devlet yetkilerinin kullanımı bakımından genellikle bu alanlar üzerinde, doğrudan uygulanacak nitelikte uluslararası hukuk kuralları yoktur. Bu durumdaki göllerin, yalnızca sularının endüstriyel ve tarımsal amaçlarla kullanılması, ya da çevre koruması konularında uluslararası hukukun öze ilişkin kurallarına bağlı oldukları görülmektedir. Uluslararası göllerin kullanımına ve paylaşımına ilişkin geniş geçerliliği olan uluslararası hukuk kurallarının varlığından söz etmek olanağı olmadığı için, Hazar'ın paylaşılmasında kıyıdaş devletlerin uzlaşması önem taşımaktadır. Bu güne kadar ise bu uzlaşma sağlanamamış ve Hazar'ın kullanımı ve paylaşımı için farklı iki öneri ileri sürülmüştür. Bunlardan birincisi Rusya'nın savunduğu "condominium (ortak yönetim)", diğeri ise Azerbaycan tarafının ileri sürdüğu "sektörel paylaşım" görüşüdür.²⁶

Hazar'n statüsü ile ilgili sorunlar dışında gündeme getirilen başka bir sorun da çevre sorunudur. Rusya'nın Hazar'ın sektörlere bölünmesine karşı çıkarken sunduğu gerekçelerden birisi de, bu bölünme gerçekleşirse Denizin zarar göreceği görüşüdür. Moskova, Hazar Denizi'nin korunması gereken çok hassas, eşsiz bir ekosisteme sahip olduğunu iddia etmekte ve eğer Hazar sektörlere bölünecek olursa bunun neden olacağı zararlı çevresel kirlenmeden korunması gerekecek bir balıkçılık sanayisinin varlığını gündeme getirmektedir. Rusya'nın çevreyi korumak için ortaya çıkan bu yeni arzusu bugün için ironik gözükmemektedir. Çünkü Sovyet dönemi bo-

²⁵ Agm, s. 266-267.

²⁶ Agm, s. 268.

yunca Moskova'nın kontrolünde bulunan Hazar Denizi, çevre açısından dünyadaki en tehlikeli bölgelerinden birisi olmuştur. Bilim adamlarına göre Bakü ve Sumgayıt'ı içeren Abşeron Yarımadası ve Hazar Denizi şiddetli hava ve su kirlenmesi nedeniyle ekolojik açıdan dünyanın en harap bölgesidir. Hazar sadece petrol açısından değil havyar üretimi açısından da dünyanın en önemli üretim merkezlerinden birisidir. Hazar denizinde yaşayan mersin balığının yumurtalarından üretilen havyar en değerli olanıdır. Hazar'da meydana gelen kirlenmeler bu balığın ve diğer canlıların neslinin tükenmesine neden olmaktadır. Rusya ortak kullanımla denizin kirlenmesinin önlenebileceğini iddia etmektedir. Ancak denizin kirlenmesinin temel sebebi Sovyet dönemi uygulamalarıdır. O dönemde çözülmeyen sorunların günümüzde sadece Hazar'ın ortak kullanımının kabulüyle çözülmesi düşünülemez.²⁷

Hazar Denizi dünyanın en büyük kapalı su havzasıdır.²⁸ Hazar, kimyasal yapısı, florası ve faunası, coğrafi konumu, dünya okyanuslarıyla bağının olmaması ve hidrodinamik özelliklerine göre bir göl kabul edilmektedir.²⁹ Yüz ölçümü 400.000 kilometre, uzunluğu 1050 km, genişliği 450 km, en derin yeri 1025, orta derinliği 180 metredir. Hazar'daki problemler, kıyı ülkelerin ilişkilerinde üç konuda yoğunlaşmaktadır: Statüsü, ekolojik durumu ve seviyesi.³⁰

Kıyı hatlarının uzunluğu 7.000 kilometredir. Hazar denizine dökülen 130'dan fazla nehir, yılda 300 km³ su getirmektedir. Yağmurdan toplanan suyun hacmi 63 km³'tür. Bu suyun 340 m³'ü buharlaşmaktadır. Volga nehrinin suyunun %80'i Hazar'a ulaşmaktadır. Batı sahilinde Kür, Samur, Qulak ve diğer nehirler denize ulaşan suyun %7'sini getirir. Su tuzluluğu kuzey kısmında %1-2, orta kısımlarda %11-12, güney kısımlarında ise %13'tür.

Hazar, Azerbaycan için önemli bir doğal kaynak olmakla birlikte önemli ekonomik faaliyetlerin yürütüldüğü, yerleştiği bir alandır. Azerbaycan'ın Hazar sahili yaklaşık 800 km kadardır. Bu bölgede ülke nüfusunun %60 kadarı, sanayi tesislerinin ise %80'i doğrudan Hazar ile

²⁷ Mustafa Gökçe, "Sovyet Sonrası Dönemde Hazar Çevresinde Yaşanan Rekabet," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 1/3 Bahar 2008, s. 177-205.

²⁸ Ramiz Memmedov, "Hazar Denizinin Seciyyesi," *Azerbaycan Respublikası Tahsil Cemiyeti, İnformasiya Bülleteni*, 2001, 8-12, s. 1-2.

²⁹ Birleşmiş Milletler Teşkilatı, *Azerbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı Hakkında Hesabat-1997*, Bakı-1997, s. 63

³⁰ T. M. Tatarayev vd., "Hazar Denizi Kompleks Monitoringinin Esasları," *Azerbaycan XXI Esrin Astanasında, Elmi-Praktiki Konferansın Materialları*, II. Kitap, Bakı, 1998, s. 205

temastadır.³¹ Azerbaycan topraklarının %14'ü Hazar'daki seviye değişikliğinden etkilenmektedir.³²

Birleşmiş Milletlerin çeşitli toplantı ve çalışmalarında deniz kaynaklarının verimli kullanımı konusunda uluslararası anlaşma hazırlanmış, balıkçılık ve zararlı atıklarla ilgili konularda sözleşmeler imzalanmıştır. Bununla birlikte, bu çalışmalar resmi olarak Hazar Denizine teşmil edilememektedir.

3.1.2. Kirlilik Kaynakları

Hazar'da kirlilik genel olarak; petrol çıkarılması, petro-kimya, kimya, metalurji ve enerji üreten tesislerde kullanılan suyun denize akıtılması sonucu ortaya çıkmaktadır. Bakü ve Sumgayıt etrafında deniz suyunun durumu çok daha kötü durumdadır.³³

Atıkların %95'i Hazar'a Volga nehrinden gelmekte ve bunlar; 146 bin ton petrol, 1353 ton fenol, 1620 ton çinko ve diğer zararlı maddelerden oluşmaktadır.³⁴ Kür nehri yılda 522 milyon m³ atık suyu, Terek nehri ise 240 m³ kirliliği Hazar'a taşımaktadır.³⁵ 1992 yılında Hazar'a 6799 milyon m³ arıtılmamış atık su bırakılmıştır. 75 milyon tona yakın kimyasal madde akarsular vasıtasıyla gelmektedir.³⁶

Bugün gelinen noktada Hazar, kıyıdaş beş ülke için kanalizasyon haline gelmiş, bir atık deposuna dönüşmüştür. Kirlenme bu süratle devam ederse Hazar yakın bir zamanda ölü bir deniz haline gelebilir. Ancak Hazar'ın müstesna özelliklerinden birisi, kirlenmenin bu düzeyde kalması halinde bile Hazar'ın kendi kendini süratle temizlemesidir. Hazar'ın kendini bu ölçüde çabucak temizleyebilme özelliğini bilim adamları izah edememektedir. Kendi kendini temizleme süreci Hazar'da diğer denizlere kıyasla 5-10 kat daha fazladır. Bunun nasıl olduğu da bilinmemektedir. Ancak, kapalı bir yapıya sahip olması durumu zorlaştırmaktadır, çünkü okyanusla

³¹ A. S. Aliyev, M. R. Mensimov ve M. Hacızade, "Hazar Denizi Seviyesinin Keskin Kalkması İle Alakadar Azerbaycan Respublikası Arazisinin Subasmaya Ma'ruz Kılması," age. s. 211.

³² V. Alekberova, "Hazar Denizinin Seviye Tereddütleri ve onların Azerbaycanın Sahilboyu Arazilerinde Teserrüfatın Arazi Teşkiline Tesirleri," *Fövqelade Hallarda Ekologiya ve Texnologiya Problemleri*, II Beynelhalq Simpozium, 8-10 oktyabr 2002-ci il, Meruzeler ve çıxışlar, s. 155.

³³ Aytac Bedelova, "Hazar Denizinin Neft Mehsulları ve Fenollarla Çirklenmesi", age. s. 388-390.

³⁴ Birleşmiş Milletler Teşkilatı, *Azerbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı Hakkında Hesabat-1997*, Bakı, 1997, s. 6.

³⁵ Abdül Qasimov, "Hazar Denizinin Bioloji Ehtiyatları ve Ekologiyası," *Azerbaycan Respublikası Tahsil Cemiyeti, İnformasiya Bülleteni*, 6-7, 2001, s. 17.

³⁶ Ramiz Memmedov, "Hazarın Ekoloji Problemlerinin Hallinde Ölkelerarası Emekdaşlığın Ehemiyeti," *Azerbaycan XXI Asrin Astanasında, Elmi-Praltiki Konferansın Materialları*, II. Kitap, Bakı, 1998, s. 208.

su alışverişi yoktur.³⁷ Hazar Denizi kıyılarında insanların faaliyetlerinden kaynaklanan çevre sorunları arasında en başta gelen sorun, bizzat denizin ve denize dökülen nehirlerin atıklarla kirletilmesidir.

3.1.3. Hazar Denizini Koruma Çalışmaları

Hazar'ın korunabilmesi ancak uluslararası işbirliği ile mümkündür. Uluslararası teşkilatların Hazar'ın ekolojik problemlerinin çözümüne katılmalarının sağlanabilmesi için, öncelikle Hazar'da sahili bulunan kıyıdaş ülkelerin kendi aralarında anlaşarak tek bir programla harekete geçmeleri gerekmektedir.³⁸ Ancak bu konuda yürütülen çalışmalara rağmen istenen gelişme sağlanamamıştır.

Türkiye de taraf olduğu Barcelona Sözleşmesi çerçevesinde Akdeniz'in, Bükreş Sözleşmesi çerçevesinde ise Karadeniz'in kirliliğinin önlenmesi amacıyla katıldığı uluslararası platformlardaki çalışmalarından edindiği tecrübeyi Hazar Denizi'ne aktarmak amacıyla, Hazar Denizi, Aras ve Kür nehirleri için kirliliğin tespiti, izlenmesi ve önlenmesi stratejilerinin belirlenmesi projesini başlatmıştır.³⁹

Bu proje kapsamında, Hazar'da, Aras ve Kür nehirlerinde belirlenen istasyonlarla kaynak, kıyı ve açık deniz istasyonlarında fiziksel ve kimyasal parametrelerin ölçümünün yapılarak, Hazar Denizi'nin atık özümleme kapasitesi tespit edilecek ve kirletici kaynaklar için çözüm önerileri getirilecektir.

Proje, öncelikle Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın Hazar Denizi'ndeki egemenlik alanının tümünü kapsayacak, daha sonra yapılacak anlaşmalar çerçevesinde Rusya Federasyonu ve İran'ın da işbirliği ve aktif katılımı sağlanacaktır. Amaç kapsamında açıklanan hususları yerine getirmek için aşağıda belirtilen izleme çalışmaları yapılacaktır:

- A- Hazar Denizi, Aras ve Kür nehirlerinin genel tanımı,
- B- Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan için ayrı ayrı veri toplanması,
- C- Ülkelerin genel tanımı,
- D- Denizin kullanımı (içme ve kullanma suyu, endüstriyel su temini, balıkçılık, sulama suyu, enerji temini, turizm, ulaşım vb.),

³⁷ Farida Hüseynova, "Hazar Denizi'nin Sorunları," *Avrasya Çevre Konferansı*, İstanbul, 14-26 Ekim 1997; Türkiye Çevre Vakfı Yayını, Önder Matbaası, Ankara, 1998, s. 134-136.

³⁸ Ramiz Memmedov, agm, s. 210.

³⁹ Recep Sanal, age, s. 26.

E- Denize doğrudan boşaltılan evsel atık suların ve endüstriyel atık sularının miktarının, deşarj yerlerinin arıtma durumu ve veriminin belirlenmesi,

F- Deniz trafiği nedeniyle oluşan kirliliğin tespiti,

G- Nehirler vasıtasıyla gelen kirlilik miktarının tespiti,

H- Hazar Denizi'nin atık özümleme kapasitesinin tespiti,

I- Kirlenici kaynaklar için çözüm önerileri.

Proje neticesinde elde edilecek olan veriler bir veri tabanında toplanacaktır. Veriler neticesinde Hazar Denizi, Aras ve Kür nehirlerinin istasyonlarında mevcut kirlilik durumu belirlenerek çözüm önerileri getirilecektir. Proje sonuçlarının Hazar Denizi'ne kıyısı bulunan Türk Cumhuriyetleri tarafından da benimsenmesi ve uygulanmasına ilişkin çeşitli önerilerde bulunulacaktır.⁴⁰

3.1.4. Hazar Ekoloji Programı

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin aktif olarak katıldığı ekoloji programlarından birisi Hazar Ekoloji Programı (HEP)'dir. 1998 yılında oluşturulan HEP, Hazar'a kıyıdaş ülkelerin (Azerbaycan, İran, Türkmenistan, Kazakistan ve Rusya) çevre koruma konularında işbirliği yapmaları zaruretinden ortaya çıkmıştır.⁴¹ HEP'in temel amacı; bölgede halkın sağlığı ve gelecek nesiller için ekolojik değerlerin korunması amacıyla Hazar'da çevresel değerlerin yönetilmesi ve ekolojik yönden sürdürülebilirliğinin sağlanmasından ibarettir. Yukarıda belirtilen amaca ulaşmak için belli başlı ekolojik problemlerin ve bu problemlerle ilgili olan bir çok sosyal ve ekonomik sorunların çözülmesi planlanmaktadır. HEP ile istenen amaca ulaşmak için aşağıdaki tedbirlerin hayata geçirilmesi planlanmaktadır:

A- Hazar denizinin kirlenme derecesinin değerlendirilmesi,

B- Hazar denizinde, deniz seviyesinin değişme düzeyinin değerlendirilmesi,

C- Hazar'da mevcut olan balık ve diğer doğal kaynakların sürdürülebilir yönetimi,

D- Sahil bölgelerinde çölleşme ve toprağın degradasyonuna karşı mücadele,

⁴⁰ Recep Sanal, age, s.27

⁴¹ <http://www.caspianenvironment.org>. Erişim: 15. 02. 2009.

E- Hazar'a kıyıdaş ülkelerde sürdürülebilir insani gelişmenin sağlanması,

F- Hazar'ın korunması ile ilgili hukuki düzenlemeler yapılması, ekonomik ve diğer sorunların çözülmesi.

HEP, kurulduğu günden itibaren Hazar'da suyun ekolojik durumunu saptayarak denizde yaşayan canlıların durumlarını araştırmış ve uluslararası çevre örgütleri ile bu alanlarda işbirliği yapmıştır. Nesli Tükenmekte Olan Türlerin Uluslararası Ticareti Sözleşmesi (CITES) başta olmak üzere, uluslararası sözleşmelerle işbirliğine özel önem veren HEP, dünyadaki en değerli balık türü olan mersin balıklarının popülasyonunun yenilenmesi ve korunması sorunlarıyla ilgilenmiş ve bu alanda bir çok projeyi uygulamaya koymuştur.

Ayrıca HEP, Hazar'a kıyıdaş beş ülke ile birlikte denizin doğal kaynaklarının sürdürülebilir kullanımının sağlanmasına yönelik önlemlerin alınmasını ve uygulanmasını sağlamıştır. Bu bakımdan Hükümet Dışı Kuruluşların (NGO) desteği ile Hazar'ın sahillerinde yaşayan halkın çevre konusunda bilgilendirilmesi ve aydınlatılması ile ilgili programlara özel önem verilmiştir.

Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) desteği ile hazırlanan Hazar Denizi'nde Çevrenin Korunması Çerçeve Sözleşmesi yükümlülüklerinin yerine getirilmesi de HEP'in bölgesel ekolojik işbirliği alanındaki çalışmalarının bir sonucudur. Lakin bu sözleşmenin onaylanması Hazar'ın hukuki statüsünün belirlenmesine bağlıdır. Hazarın hukuki statüsünün belirlenmesi ile ilgili müzakere ve görüşmeler beş ülke arasında devam etmektedir.⁴²

3.2. Kafkasya Bölgesinde Su Sorunları ve Kafkasya Ekoloji Merkezi

3.2.1. Kafkasya Bölgesinde Su Kaynakları ve Azerbaycan

Azerbaycan'ın su kaynakları sınırlıdır. Su kaynaklarının verimsiz kullanılıyor olması su kıtlığı problemini daha da büyütülmektedir. Eskimiş ve doğru kullanılmayan sulama sistemi tarım sektöründe %50'ye varan su kaybına sebep olmaktadır. Sanayi sektöründe suyun yeniden kullanımı yok kabul edilebilecek düzeydedir. Abşeron yarımadasında dağıtım yapılan içme suyunun yaklaşık olarak yarısı dağıtım boruları içerisinde yok olmaktadır.⁴³

⁴² <http://www.caspianenvironment.org.>, Erişim: 15. 02. 2009.

⁴³ Eyüp Zengin, "Azerbaycan'da Su Kirliliği," s. 73-92.

Nüfus ve yüzölçümü oranı dikkate alındığında su kaynakları bakımından, Azerbaycan, komşuları Rusya, Gürcistan ve Ermenistan'a göre oldukça geri durumdadır. Ülkede, su kıtlığı en çok Mugan-Şirvan bölgesinde, Abşeron yarımadasında, Araz boyu ovalarında, Mil-Karabağ bölgesinde ve Nahçıvan'da gözlenmektedir.

Su kirliliği bakımından, Azerbaycan'ın Sumgayıt şehrinde ağır ekolojik durum ortaya çıkmıştır. Yüksek zehirlilik oranına sahip olan maddelerle kirlenilen suların su havzalarına akıtılması azalmamakta ve yılda 45 milyon m³'e ulaşmaktadır. Hazar denizini en fazla kirlüten tesisler Sovyetler Birliği döneminde kurulmuş olan sanayi kuruluşlarıdır.⁴⁴

Tarımda su kayıpları, su kıtlığı problemini daha da artırmaktadır. Ülkenin sulama sistemi on temel kanaldan ve iki drenaj sisteminden ibarettir.⁴⁵ Çalışan kanalların toplam uzunluğu 38.900 kilometredir. Kanalların büyük bir kısmı (%95,9) mevcut ihtiyaçları karşılayamamakta, bu nedenle her yıl büyük su kayıpları (2,5-3 milyar m³) ortaya çıkmaktadır. Kanalların çoğu dünya standartlarına uygun değildir. Bu durum yeraltı su seviyesinin yükselmesine ve çölleşme sorununa yol açmaktadır. Azerbaycan'da her yıl denize, nehir ve göllere sanayiden, tarımdan ve yerleşim alanlarından 5 milyar m³ kirlenmiş su akıtılmaktadır. Tarımda kullanım için verilen su, ihtiyaç duyulan miktardan 3,7 m³ daha azdır. Kurak geçen yıllarda bu fark daha da artmaktadır.⁴⁶

Azerbaycan'da suyun paylaşılması ve kullanımı verimsizdir. 1999 yılında 11.968 milyon m³ su, sanayi, tarım ve kentsel hizmetler için doğal kaynaklardan alınmıştır. Bu miktar 1990 yılında kullanım amacıyla alınan 16.176 milyon m³ sudan azdır. Kişi başına su kullanımı 1990 yılında 2.241 m³ olmuştur. 1999 yılında ise 1.493 m³'e düşmüştür. 1990-1999 yılları arasında sanayide su kullanımı da 3.418 milyon m³'ten 2.473 milyon m³'e inmiştir. Aynı dönemde suyun tarım amaçlı kullanımı 8.627 milyon m³'ten 3.697 milyon m³ seviyesinde gerçekleşmiştir. Bu durum, sanayi ve tarımda su kullanımının azalması su kaynaklarının tasarruflu kullanımını sağlayan

⁴⁴ Azerbaycan Respublikası Dövlət Ekoloji ve Tabiatdan İstifadə Nezaret Komitesi, *Azerbaycan Respublikasında Etraf Mühitini və Tabiatı Muhafaza Faaliyyətinin Vəziyyətinə Dair Dövlət Meruzesi*, Ergün Matbaası, Bakı, 1993, s. 64

⁴⁵ N. Z. Hüseyinov, "Şirvan Düzü Arazisində Drenaj-Tullanıtı Sularının Ekosistemlərə Təsiri," *Azerbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, 25 illik jubileyə hesr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları*, Bakı, 2001, s. 98.

⁴⁶ Birleşmiş Milletler Teşkilatı (1998), age, s. 69.

teknolojilerin kullanılmasının değil, ülkede meydana gelen genel iktisadi düşüşün bir sonucudur.⁴⁷

Azerbaycan'ın başlıca nehirleri komşu ülkelerle ortak kullanılmaktadır. Kür nehri Türkiye, Gürcistan, Ermenistan ve İran'dan, Samur nehri Rusya'dan, Astara nehri ise İran'dan geçmektedir. Her yıl, ülkenin su kaynaklarına akıtılan kirli suyun büyük bir çoğunluğu (3,5-4,5 milyar m³'ü) kısmen temizlenmektedir. Akıtılan suyun tahminen 0,25-0,32 milyar m³'ü genel kabul görmüş standartlara uygun olarak temizlenmiştir, 0,25-0,30 milyar m³'ü ise hiçbir temizleme işlemine tabi tutulmayan kirli sulardır.⁴⁸ Azerbaycan'da nehirlerin akımı ortalama olarak 29,7 milyar m³'tür. Çok kurak geçen yıllarda bu rakam 20,7 milyar m³'e kadar inmektedir. Nehirlerin toplam su akımının %70'i ülke dışında biçimlenmektedir.⁴⁹

Azerbaycan'ın büyük bir kısmında suyun kalitesi düşüktür. Halkın %80'inden fazlası çağdaş standartlara uygun su ve kanalizasyon şebekelerinin olmadığı yerleşim yerlerinde yaşamakta ve nüfusun büyük bir çoğunluğu kaliteli sudan yararlanmak imkânına sahip değildir. Azerbaycan'ın önemli bir kısmının su ihtiyacını karşılayan Kür ve Araz nehirleri Azerbaycan içinde ve dışında, sanayi, tarım, şehirleşme sonucunda ortaya çıkan atık maddelerle kirlenmiş durumdadır.⁵⁰

Akarsuların kirlenmesinde, nehrin geçtiği tüm ülkelerde kurulmuş tesislerin verdikleri zararlara yönelik uluslararası düzeyde çıkan anlaşmazlıkların çözümü için uluslararası çevre hukuku geliştirmeyi zorunlu kılmıştır. Çevreyi korumak ve geliştirmek için belli bir ülkede geliştirilmiş olan teknolojinin kullanılabilmesi ve teknoloji transferinin sağlanabilmesi için de uluslararası işbirliğinin sağlanması gerekmektedir.⁵¹

Bir ülkede uygulanan çevre politikası ve alınan veya alınmayan çevre tedbirleri, diğer ülkeleri de etkilemektedir. Çevre sorunu bir ülkeyle sınırlı bir sorun olmaktan çıkmıştır.⁵² Kür Nehri Azerbaycan'ın temel su yoludur. Ülke arazisinin %75'i Kür havzasında bulunmakta ve bu nehrin sularından yararlanmaktadır.⁵³ Bununla birlikte, Kür nehrinin suyunun %74'ünden

⁴⁷ Age, s. 69.

⁴⁸ Age, s. 69.

⁴⁹ Age, s. 69.

⁵⁰ Birleşmiş Milletler Teşkilatı (1999), age, s. 36-37.

⁵¹ Nazmiye Erdoğan, *Çevre ve (eko) Turizm*, Erk yayınları, Ankara, Mart 2003, s. 238.

⁵² Nazmiye Erdoğan, age, s. 238.

⁵³ Birleşmiş Milletler Teşkilatı (1997), age, s. 62.

çoğu başka ülkelerde toplandığından, bu ülkelerde kullanılmakta ve kirletilmektedir.

Kür nehrinin ekosistemi esas olarak Gürcistan ve Ermenistan'a bağlıdır. Gürcistan'da her yıl 3 milyar m³'ten çok su evsel tüketim ve sanayi üretimi nedeniyle kirletilmekte ve Kür nehrine boşaltılmaktadır. Gürcistan'da yerleşim yerlerinin %35'inden fazlasında çağdaş su arıtma tesislerinin bulunmaması nedeniyle -Azerbaycan'ın Gürcistan ile sınırı yakınında bulunan- Kazak şehri ile sınır olan arazilerde su kirlenmesinin yıllık yoğunluğu kabul edilebilen standartlardan çok daha yüksektir.⁵⁴

Azerbaycan'da büyük nehirlerin kirlenmesi rahatsızlık doğurmaktadır. Kür nehri suları Azerbaycan ve komşu devletlerin arazilerinden dökülen atıklarla kirlenmiştir. Ağır metallerin haddinden fazla yoğunluğuna, örneğin Araz nehrine akan Okçuçay'da rastlanmıştır. Araz nehri de, Kür nehrine akmaktadır. Ermenistan'ın Qacaran ve Qafan maden yataklarından atılan temizlenmemiş sanayi atıkları bu nehirlerin ağır metallerle ciddi şekilde kirlenmesine yol açmaktadır.⁵⁵

Genel olarak Azerbaycan'da su atıklarının hacmi diğer ülkelerden kat kat fazladır. Bu durum, suyu tasarruflu ve verimli kullanan teknolojilerin az kullanılması ve suyun yeniden kullanımının yeterli olmamasından kaynaklanmaktadır.⁵⁶

3.2.2. Kafkasya Ekoloji Merkezi

Azerbaycan Cumhuriyeti, çevresel değerlerin korunması konusunda komşu ülkelerle işbirliğine her zaman özel bir yer vermiştir. Bu bakımdan komşu Gürcistan'la Kür Nehri ile ilgili ortak projelerin hayata geçirilmesini buna örnek olarak göstermek mümkündür. Örneğin "Kür-Mtkvari çay havzalarında ekolojik değerlendirme ve izleme" konusunda ortak pilot projesinin hayata geçirilmesi ile ilgili işbirliği için Azerbaycan Cumhuriyeti Ekoloji ve Doğal Kaynaklar Bakanlığı ile Gürcistan Ekoloji Bakanlığı arasında anlaşmaya varılmasına ilişkin 16 Eylül 1997 tarihinde Mutabakat zabtı imzalanmıştır. Lakin Azerbaycan, Ermenistan ve İran arazisinden geçen Aras nehri için sınır aşan su kaynaklarının verimli kullanımı ve korunması konusunda karşılıklı işbirliğinin temel prensipleri hakkında böyle bir görüş birliği yoktur. Sınıraşan sular hakkında Ermenistan ile işbirliğinin olmamasının nedeni, Karabağ sorunudur.

⁵⁴ Age, s. 62.

⁵⁵ Birleşmiş Milletler Teşkilatı (2000), age, s. 42.

⁵⁶ Age, s. 42.

Bu nedenle Azerbaycan Cumhuriyeti, Kafkasya bölgesinde hayata geçirilen bölgesel ekoloji projelerinde önceliği Gürcistan'a vermektedir. Bununla birlikte Kafkasya Bölgesel Ekoloji Merkezi'nin ofisinin Gürcistan'ın başkenti Tiflis'te bulunması da Azerbaycan'ın bu ekolojik programlarda aktif katılımına neden olmuştur.⁵⁷

Orta ve Doğu Avrupa için Bölgesel Çevre Merkezi (Regional Environmental Centre) (REC), 1990 yılında Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa Komisyonu ve Macaristan tarafından kurulmuş bağımsız uluslararası bir kuruluştur. Bugün, tarafsız ve kâr amacı gütmeyen bir kuruluş olarak çalışan REC'in hukuki temeli, 28 ülkenin hükümetleri ve Avrupa Komisyonu tarafından imzalanmış bir tüzüğe dayanmaktadır.⁵⁸ Son yıllarda küresel ve bölgesel ekolojik işbirliğinin hayata geçirilmesinde REC'lerin önemli rol oynadığı özel olarak vurgulanmalıdır. REC'ler ticaret ve siyaset dışı örgütler olup, bölgede çevresel sorunların çözülmesi ile ilgili planların uygulanması amacıyla kurulmuş uluslararası sivil toplum kuruluşlarıdır.

Azerbaycan Cumhuriyeti, 1999 yılından itibaren Kafkasya bölgesi için REC ile daha aktif işbirliği yapmaktadır. Kafkasya REC, Avrupa Birliği'nin desteği ile 1999 yılında Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın katılımı ile kurulmuş ve 2000 yılı Mart ayında Tiflis'te resmen faaliyete başlamıştır. 2000 yılının Kasım ayından itibaren ise ABD hükümeti, Gürcistan ile anlaşma imzalayarak REC'in çalışmalarını desteklemeye başlamıştır. Bu tarihten itibaren Azerbaycan, Kafkasya REC'i çerçevesinde yeni bağımsız REC'ler ile çeşitli uluslararası ekolojik projelere de katılmaktadır. REC'in esas misyonu Aarhus Sözleşmesi prensipleri ışığında bölge ülkelerinde bulunan sivil toplum kuruluşları arasında ulusal ve bölgesel seviyede işbirliği yolu ile bölgede ekolojik problemlerin çözümüne yardım etmektir. REC, sürdürülebilir kalkınmanın çeşitli alanlarında çalışarak, paydaşlara çevre politikaları, biyoçeşitlilik, iklim değişikliği, yenilenebilir enerji, çevresel bilgi ve atık yönetimi gibi konularda etkin çözümler üretmeleri için destek vermektedir. REC'in merkez ofisi, Macaristan'ın başkenti Budapeşte'nin Szentendre kasabasında bulunmaktadır ve 90 kişilik uluslararası bir ekibe sahiptir. Merkez ofisinin yanı sıra, REC'in 17 ülke ofisinde toplam 100 kişinin üzerinde çalışanı bulunmaktadır. REC'in misyonuyla uyumlu olarak, Kafkasya ofisi, hükümetler, sivil toplum kuruluşları, özel sektör ve diğer çevresel paydaşların arasında işbirliğini destekleyerek ve serbest bilgi değişimi ile çevresel karar alma süreçlerine kamu katılımını sağlayarak Kafkasya bölgesinin çevre sorunlarını çözmesine yardımcı olmaktadır.

⁵⁷ www.rec-caucasus.org, Erişim: 15. 02. 2009.

⁵⁸ <http://www.rec.org.tr/sayfa.asp?id=16>, Erişim: 04. 03. 2009

REC'lerin asıl amacını sosyal-felsefi ve ekopolitik yönlerden genel-
leştirecek şekilde aşağıdaki gibi gruplandırmak mümkündür:

A- Çevrenin korunması için bölgelerde çeşitli ekolojik programların hayata geçirilmesi ve halkın ekolojik bilincinin yükseltilmesine yönelik teşebbüsleri desteklemek,

B- Sınır aşan, bölgesel ve yerel ekolojik problemlerin çözümüne yönelik projelerin hayata geçirilmesi için çeşitli destek programlarını tesis etmek,

C- Bölgesel ekolojik problemlerin çözümünde ilgisi olan devlet ve sivil toplum kuruluşları, sanayi kuruluşları, iş adamları, ticari kuruluşlar, yerel yönetim kuruluşları ile belediyeler arasında ilişkilerin koordinasyonunu sağlamak,

D- Çevre koruma ile ilgili çalışmalara geniş halk kitlelerinin katılımını sağlamak; bölge halkının ekolojik bilinç düzeyinin yükseltilmesi için çeşitli sosyal gruplar arasında yerel, bölgesel ve ulusal eğitimler düzenlemek,

E- Aarhus Sözleşmesine uygun olarak; bölge devletleri kendi ülkelerinde mevcut olan ekolojik vaziyet hakkında komşu ülkeleri bilgilendirmeli, sınır aşan suları kirletmemeli, uluslararası ekolojik prensiplere uymalı, diğer ülkelerin arazilerine zarar verebilecek eylemlerde bulunmaktan kaçınmalıdırlar.

Görüldüğü üzere; Kafkasya REC, bölgede çevrenin korunması ve sürdürülebilir kalkınma sorunlarının verimlilik ve kalite bakımından istenilen seviyede çözümünü bir amaç olarak belirlemiştir.

Kafkasya REC, çevrenin korunması ile ilgili problemleri çözebilmek için yerel şartlara uyumlu programlar oluşturarak ekolojik sorunlarla ilgili kararların kabul edilmesinde toplumun aktif katılımını göz önünde bulundurmaktadır. Kafkasya REC kurulduğu dönemde önceleri Avrupa Birliği tarafından finanse edilmiştir. Daha sonraki dönemlerde ise Kafkasya REC'in programları ABD, Danimarka, Almanya ve İsviçre hükümetleri tarafından desteklenmiştir.

Kafkasya REC kurulduğu günden itibaren bölgenin en önemli ekolojik sorunlarıyla ilgili uluslararası görüşmeler ve konferanslar düzenlemeye başlamıştır.⁵⁹ Kafkasya REC'in "Güney Kafkasya Bölgesinde Su Kaynaklarının Sürdürülebilir Yönetimi" konusunda ilk uluslararası konferansı 6 Temmuz 2001 tarihinde Tiflis'te düzenlemiştir. Bu konferansa bölge ül-

⁵⁹ www.rec-caucasus.org. Erişim: 15.02.2009.

kelerinin ilgili bakanlık ve parlamento komisyonları üyeleri, Gürcistan'da akredite olan uluslararası kuruluşlar ile büyükelçiliklerin temsilcileri, sivil toplum kuruluşlarının yöneticileri katılmışlardır. Mevcut sorunun çözümü için gerekli çalışmaların yapılması gerektiğini anlayan konferans katılımcıları; sınıraşan su havzalarının ortak yönetimi konusunda Bildirge kabul etmiş ve konferans katılımcılarına ve ilgili ülkelere tavsiyelerde bulunmuştur.⁶⁰

3.2.3. Kafkasya Ekolojik Merkezi Çalışmaları

Kafkasya REC'in ilk uluslararası konferansının, bölgenin su kaynaklarının değerlendirilmesine yönelik olarak düzenlenmesi tesadüfi değildir. Su sorununun küresel bir özellik taşıdığı ve dünyanın birçok bölgesinde içme suyu yetersizliğinin insanları rahatsız ettiği bilinmektedir.⁶¹ BM'nin 2000 yılı Mart ayı verilerine göre dünyada 1 milyara yakın insan temiz su yetersizliği nedeniyle sıkıntı çekmektedir. İçme suyu yetersizliği insan sağlığı için tehlike oluşturabilecek muhtelif hastalıkların ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Özellikle nüfus artışının hızlı olduğu ülkelerde temiz su yetersizliği önemli ekolojik gerginlik yaratmaktadır. Nüfus artışının hızlı olduğu ülkelerde ekolojik gerginliğin hızla arttığı hususunu göz önünde bulunduran BM; 2025 yılında insanlığın üçte ikilik kısmının içme suyu yetersizliği altında yaşayacağı kestiriminde bulunmaktadır.

Uzmanların görüşüne göre, Güney Kafkasya bölgesi de içme suyu bakımından rahatsızlık yaratan bölgeler arasında yer almaktadır.

Güney Kafkasya'nın su kaynakları esas olarak Kür ve Aras nehirlerinden ibarettir.

Kür nehrinin önemli kısmı Azerbaycan arazisinden geçmektedir. Bu nedenle Kür nehrinin ekolojik olarak temiz olması Azerbaycan için çok daha önemlidir. Daha doğrusu Kür nehrinin ekolojik yönden korunması Azerbaycan için çok daha gereklidir. Bunun bir sebebi de, hem Kür hem de Aras nehirlerinin etrafında bulunan yerleşim yerleri esas olarak Azerbaycan arazisindedir. Yerleşim yerleri ile birlikte ülkenin önemli tarımsal alanı ve tesisleri, üretim kuruluşlarının önemli bir kısmı Kür ve Aras kıyılarında bulunmaktadır. Bu nedenlerle hem su problemlerinin hem de çevre ile ilgili diğer sorunların çözümü Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sürekli olarak öncelikli çevre koruma politikaları arasında yer almıştır.

⁶⁰ <http://www.rec-caucasus.org>, Erişim: 15. 02. 2009.

⁶¹ A. Mansurov ve M. Salmanoğlu, "Znanie", *Ekoloqiya Reki Kuri i Vodoemov Yeyo Basesina*, Bakı, 1996, s. 669-673.

4. Değerlendirme

Çevre koruma ile ilgili yürütme ve denetim işleriyle ilgili bütün kurumlar arasında işbirliğini her yönüyle sağlayacak yasal yapılar güçlendirilmeli, bununla birlikte bütün müessese ve kuruluşlarda ekoloji ile ilgili birimler oluşturulmalı, var olanlar da bu konudaki çalışmalarını geliştirme konusunda teşvik edilmelidir.

Günümüzde, ulusal ve uluslararası su kaynaklarının verimli bir biçimde kullanılması, ancak etkin bir su yönetim sistemi ile mümkündür. Suya ilişkin bütün unsurları içerecek, sürdürülebilir bir su yönetimine, tüm su kullanıcılarının seslerini yeterince duyurmaları şarttır. Sadece yasal ve kurumsal düzenlemelerin sağlanması yeterli değildir. Aynı zamanda konuya bütünlük içinde yaklaşmak havza-bölge ölçekli ortak stratejiler ve projeler geliştirmek gerekmektedir.⁶²

Azerbaycan Çevre Koruma Faaliyet Planında çevre koruma alanında önemli adımlar atılması planlanmaktadır. Bu konular temel olarak üç gruba ayrılmaktadır:

1- Çevre yönetimi konusunda etkin bir sistemin kurulması. Bunun için gerekli unsurlar şunlardır:

a) Çevreye ait stratejik planlamayı hayata geçiren, ilgili kuruluşlar arasında koordinasyon sağlayabilecek güçlü bir idari yapının kurulması,

b) Çevre ile ilgili ve çevreye ait bilgilerin elde edilmesi konusunda bir mekanizmanın oluşturulması ve Aarhus Sözleşmesinin şartlarına uyulması.

c) Çevrenin durumuna ilişkin düzenli olarak raporların hazırlanması,

d) Çevresel etki değerlendirmesi ve bununla ilgili mevzuatın güçlendirilmesinin sağlanması,

e) Çevre koruma konusunda yeni faaliyet planının hazırlanması, onaylanması ve uygulanması.

2- Johannesburg Zirvesi'nin yükümlülüklerine uygun olarak çevresel bozulmaların önlenmesi, insan sağlığının korunması ve doğal kaynakların verimli kullanımı alanlarında çalışmaların düzenlenmesi. Bu sorunların çözümü için aşağıdaki önlemlerin alınmasında yarar görülmektedir:

⁶² Yusuf Karakılıç ve Ayşe Özcan, "Türkiye'de ve Türk Cumhuriyetlerinde Sürdürülebilir Kalkınma Bileşeni Olarak Su Kaynaklarının Artan Önemi ve Ortak Bir Su Stratejisi Önerisi," *Qloballaşma Prosesinde Qafqaz ve Merkezi Asiya: İqtisadi ve Beynelxalq Münasibetler, II Beynelxalq Konqres, Materiallar*, Qafqaz Üniversitesi, Bakı, May 2007, 1-ci Kitab, s. 177-188.

a) Avrupa Birliğinin taleplerine uygun bir ulusal çevre mevzuatının hazırlanması,

b) Hava ve suyun kalitesi, atıkların yönetilmesi ve doğanın korunması konularında Avrupa Birliği prensiplerine uygun yeni eylem planlarının hazırlanması.

c) Su kaynaklarının ortak yönetimi, sınıraşan suların kirlenmesinin önlenmesi konusunda alınacak önlemlerin artırılması.

3- Çevre konusunda işbirliğinin genişletilmesi ve geliştirilmesi. Bu konuda aşağıdaki çalışmaların yapılmasında yarar olacağı düşünülmektedir:

a) Avrupa komşuluk politikası çerçevesinde Azerbaycan-Avrupa Birliği arasındaki işbirliği çalışmalarının güçlendirilmesi.

b) Avrupa Birliği Su Girişimi tarafından; Doğu Avrupa, Kafkasya ve Orta Asya ülkelerinin ekopolitik sorunlarının çözümü için yürütölen çalışmalara Azerbaycan'ın daha aktif katılımının sağlanması.

c) Su problemleri ile ilgili işbirliğinin güçlendirilmesi için imkânların belirlenmesi,

d) Avrupa Çevre Ajansının programlarında Azerbaycan'ın temsil edilmesinin sağlanması.

Çevresel baskı ve tehditlerin yüzyılımızın en önemli küresel sorunlarından olmaya devam edeceği görölmektedir. Bu bağlamda iklim değişikliği, biyolojik çeşitlilik kaybı, tehlikeli atıkların ticareti, ozon tabakasının incilmesi gibi küresel sorunların yanı sıra Hazar havzası gibi bölgesel ölçekli çevre sorunları da önümüzdeki yıllarda önemini koruyacaktır. Bu sorunların temelde ortak kaynakların kullanılmasından kaynaklandığı dikkate alınarak, çözümlerinin de ilgili devletlerce geliştirilecek ortak politikalara bağlı olduğu açıktır. Bu sorunların çözülmesinde bölge devletlerinin siyasi iradeleri, ekonomik ve teknolojik olanakları ile bilimsel kapasiteleri kadar, uluslararası topluluğun katkı ve desteği de önemli rol oynayacaktır.⁶³

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, 1990'lı yıllarda bağımsızlıklarını kazanan Hazar Bölgesindeki Türk Cumhuriyetleri, "çevre koruma" yaklaşımlarında ve "çevre sorunlarına" çözüm üretmede bölgesel çevre koruma politikalarının henüz çok başındadırlar. Bölge devletlerinde

⁶³ Nesrin Algan, agm, s. 357-378.

ortak kullanıma konu olan çevre değerleri, ülkeler arasında bir işbirliğini zorunlu kılmaktadır.⁶⁴

Sürdürülebilirliğin başarılmasında stratejik bir aşama da, su kaynaklarının bölgesel ve ülkelerarası düzeyde ortaklaşa planlanması, bugünkü ve gelecekteki gereksinimleri doğru belirleyecek ortak bilgi ve veri merkezlerinin oluşturulmasıdır. Havza ekosistemlerinin korunması ve su kaynaklarının uluslararası küresel aktörlerin denetimine karşı savunulması da bölgesel düzeyde işbirliğini ve ortak stratejiler geliştirilmesini gerekli, hatta zorunlu kılmaktadır. Su temelli bölgesel gerginliklerin ve çatışmaların önlenmesi ve bölgesel barışın tesisi için de böyle bir işbirliği ve ortak tavır son derece önemlidir.⁶⁵

KAYNAKÇA

- Abdullayev, Cavid. "Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Hazar'ın Statüsü ve Doğal Kaynaklarının İşletilmesi Sorunu," *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 48, Sayı: 1-4, 1998.
- Alekberova, V. "Hazar Denizinin Seviyye Tereddütleri ve Onların Azerbaycanın Sahilboyu Arazilerinde Teserrüfatın Arazi Teşkiline Tesirleri," *Fövqelade Hallarda Ekologiya ve Texnologiya Problemleri*, II Beynelhalq Simpozium, 8-10 oktyabr 2002-ci il, Meruzeler ve Çıxışlar.
- Algan, Nesrin. "Aral ve Hazarda Çevre Sorunlarının Uluslararası Boyutları", *Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I)* (Der. Mustafa Aydın), Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, Mayıs 2005.
- Aliyev, A. S., M. R. Mensimov ve F. M. Hacızade. "Hazar Denizi Seviyyesinin Keskin Kalkması İle Alakadar Azerbaycan Respublikası Arazisinin Subasmaya Ma'ruz Kılması," *Azerbaycan XXI Asrin Astanasında, Elmi-Pratiki Konferansın Materialları*, II. Kitap, Bakı, 1998.
- Aslanlı, Araz. "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu," *Avrasya Dosyası (Azerbaycan Özel)*, C. 7, No:1.
- Azerbaycan Respublikası Dövlət Ekoloji ve Tabiatdan İstifade Nezaret Komitesi. *Azerbaycan Respublikasında Etraf Mühitin ve Tabiatı Muhafaza Faaliyyətinin Vəziyyətinə Dair Dövlət Meruzesi*, Ergün Matbaası, Bakı, 1993.
- Bedelova, Aytac. "Hazar Denizinin Neft Mehsulları ve Fenollarla Çirklənməsi," *Fövqelade Hallarda Ekologiya və Texnologiya Problemləri*, II Beynelhalq Simpozium, 8-10 oktyabr 2002-ci il, Meruzeler və Çıxışlar.

⁶⁴ Uğur Yıldırım, Şerif Öner ve Zehra Gül, "Küreselleşme Sürecinde Hazar Bölgesinde Sürdürülebilir Kalkınma-Ekonomik Gelişme İkilemi: Enerji Kaynaklarının Kritiği," *Qloballaşma Prosesinde Qafqaz ve Merkezi Asya: İqtisadi və Beynelxalq Münasibətlər*, II Beynelhalq Konqres, Materiallar, Qafqaz Universiteti, Bakı, 02-05 May 2007, 1-ci Kitap, s. 317-331.

⁶⁵ Yusuf Karakılıç ve Ayşe Özcan, agm, s. 177-188.

- Birleşmiş Milletler Teşkilatı. *Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı Hakkında Hesabat-1997*, Bakı, 1997.
- Birleşmiş Milletler Teşkilatı. *Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı Hakkında Hesabat-1998*, Bakı, 1998.
- Birleşmiş Milletler Teşkilatı. *Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı Hakkında Hesabat-1999*, Bakı, 1999.
- Birleşmiş Milletler Teşkilatı. *"Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı Hakkında Hesabat-2000*, Bakı, 2000.
- Bölek, Uğur Arif ve Berrin Bölek. "Sovyetler Birliği Sonrası Hazar Denizinin Yeni Statüsü," *Nasiredin Tusinin 800 illik yubileyinə həsr edilmiş Respublika elmi konfransının Materialları*, Bakı, 2-3 Aprel 2001.
- Erdoğan, Nazmiye. *Çevre ve (eko) Turizm*, Erk yayınları, Ankara, Mart 2003.
- Gökçe, Mustafa. "Sovyet Sonrası Dönemde Hazar Çevresinde Yaşanan Rekabet," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 1/3, Bahar 2008.
- Hüseynov, N. Z. "Şirvan Düzü Arazisində Drenaj-Tullantı Sularının Ekosistemlərə Təsiri," *Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, 25 illik jubileyə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları*, Bakı, 2001.
- Hüseynova, Farida. "Hazar Denizi'nin Sorunları," *Avrasya Çevre Konferansı*, İstanbul, 14-26 Ekim 1997, Türkiye Çevre Vakfı Yayını, Önder Matbaası, Ankara, 1998.
- İbrahimov Z. A., P. P. Arabova ve S. Q. Hüseynov. "Qlobal Ekoloji Problemlər və Azərbaycan," *Milli Aviasiya Akademiyası, Elmi Məcəmuelər*, 2004-cü il, C. 6, No: 2.
- İbrahimov, Rövşen. "Hazar Denizinin Statusu," *Ali Diplomatiya Kolleci, Azərbaycan XX Esrdən XXI Esre Konferansı*, Diplomət Neşriyyatı, 2002.
- Karakılıçık, Yusuf ve Ayşe Özcan. "Türkiye'de ve Türk Cumhuriyetlerinde Sürdürülebilir Kalkınma Bileşeni Olarak Su Kaynaklarının Artan Önemi ve Ortak Bir Su Stratejisi Önerisi," *Qloballaşma Prosesinde Qafqaz ve Merkezi Asiya: İqtisadi ve Beynəlxalq Münasibetlər, II Beynəlxalq Konqres, Materiallar*, Qafqaz Üniversitesi, 1-ci Kitab, Bakı, May 2007.
- Keleş, Ruşen ve Can Hamamcı. *Çevre Politikası*, İmge Kitabevi, 5. Baskı, Ankara, 2005.
- Kerimov, Gesem. "Hazar Sözdə və Amelde," *Elm və Hayat Dergisi*, Bakı, Nisan 1998.
- Kurbanov, Erjan. "Azərbaycan'ın Güvenlik Kaygıları: Dağlık Karabağ Üzerinde Ermenistan'la Çatışma ve Diğer Ülke İçi Anlaşmazlıklar," *Avrasya Etüdləri*, C. 3, Sayı 4, Kış 1996/97.
- Mansurov, A. ve M. Salmanoviç "Znanie", *Ekolojiya Reki Kuri i Vodoemov Yeyo Basesina*, Bakı, 1996.

- Memmedov, Ramiz. "Abşeron Yarımadasının Esas Toprak Tiplerinin Rütubet ve Temperatur Rejimleri", *Azərbaycan İlimlər Akademisinin Haberleri*, Biyoloji İlimleri Serisi, 1995, No: 3.
- Memmedov, Ramiz. "Hazar Denizinin Seciyyəsi," *Azərbaycan Respublikası Təhsil Cəmiyyəti, İnformasiya Bülleteni*, 2001, s. 8-12.
- Memmedov, Ramiz. "Hazarın Ekoloji Problemlerinin Hallinde Ölkelerarası Emekdaşlığın Ehemiyeti," *Azərbaycan XXI Asrin Astanasında, Elmi-Praktiki Konferansın Materialları*, II. Kitap, Bakı, 1998.
- Mustafayev, Tayyar. "Qloballaşma Prosesinde Qafqaz ve Merkezi Asiya Ölkelerinin Eko-İqtisadi Problemlerinin Tenzimlenmesinde Beynelxalq Teşkilatların İş Tecrübəsinin Tedbiqinin Mümkünlüyü," *Qloballaşma Prosesinde Qafqaz ve Merkezi Asiya: İqtisadi ve Beynelxalq Münasibətlər, II Beynelxalq Konqres, Materiallar*, Qafqaz Üniversitesi, 2-ci Kitap, Bakı, 02-05 May 2007.
- Ökmen, Mustafa. "Türkmenistan'da Çevre Sorunları," *Avrasya Dosyası*, Türkmenistan Özel, Yaz 2001, C. 7, Sayı: 2.
- Qasimov, Abdül. "Hazar Denizinin Bioloji Ehtiyatları ve Ekologiyası," *Azərbaycan Respublikası Təhsil Cəmiyyəti, İnformasiya Bülleteni*, 6-7, 2001.
- Sanal, Recep. *Türk Cumhuriyetleri'ndeki Çevre Sorunları Üzerine Bir İnceleme*, Başbakanlık Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı Yayını, Ankara, Ocak 2001.
- Tatarayev, T. M. vd. "Hazar Denizi Kompleks Monitoringinin Esasları," *Azərbaycan XXI Esrin Astanasında, Elmi-Praktiki Konferansın Materialları*, II. Kitap, Bakı, 1998.
- Ünal, Ömer Faruk. "Azerbaycan 1988-1995: Sancı, Kargaşa ve İktidar," *Journal of Qafqaz University*, Fall 2000, No: 8.
- Yıldırım, Dursun ve Cihat ÖzönDer. *Karabağ Dosyası*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1991.
- Yıldırım, Uğur, Şerif Öner ve Zehra Gül. "Küreselleşme Sürecinde Hazar Bölgesinde Sürdürülebilir Kalkınma-Ekonomik Gelişme İkilemi: Enerji Kaynaklarının Kritiği," *Qloballaşma Prosesinde Qafqaz ve Merkezi Asiya: İqtisadi ve Beynelxalq Münasibətlər, II Beynelxalq Konqres, Materiallar*, Qafqaz Üniversitesi, 1-ci Kitap, Bakı, 02-05 May 2007.
- "Zasita okrujayusey sredi Evropi", *Cetvertaya ocenka EAOS*, Kopenhagen, 2007.
- Zengin, Eyüp ve Nesimi Kamalov. "Uluslararası Hukuk'a Göre Çevre'nin Savaş Sırasında Korunması: Ermenistan İşgali Altındaki Azerbaycan Topraklarında Durum," *KÖK Araştırmalar Dergisi*, C. III, Sayı 1, Bahar 2001.
- Zengin, Eyüp, ve Cemal Öztaş. "Azerbaycan'da Kıyı ve Deniz Kirliliği," *Çevre ve Politika: Başka Bir Dünya Özlemi* (Ed. Ayşegül Mengi), İmge Kitabevi, Ankara, 2007.
- Zengin, Eyüp. Azerbaycan'da Tarım Topraklarının Problemleri," *Ekoloji Dergisi*, Ocak-Şubat-Mart 2001.

Zengin, Eyüp ve Cemal Öztaş. “Azerbaycan’da Tarım,” *Alatoo Academic Studies*, Vol. 2, No: 1, Year 2007.

Zengin, Eyüp. “Azerbaycan Ormanları ve Sorunları,” *Orman Mühendisliği Dergisi*, Mart-2000, Yıl 37, Sayı 3.

Zengin, Eyüp. “Azerbaycan’da Su Kirliliği,” *Journal Of Qafqaz University*, Fall 2002, No: 10.

Zengin, Eyüp. “Azerbaycan’da Ulaşımın Kaynaklanan Hava Kirliliği,” 6. *Uluslararası Yanma Sempozyumu*, 19-21 Temmuz 1999 The Combustion Institute-Marmara Üniversitesi, İstanbul.

İnternet Kaynakları

<http://www.caspianenvironment.org>. Erişim: 15.02.2009.

<http://www.eco.gov.az/b-konvensiya.php>. Erişim: 15.02.2009.

<http://www.rec-caucasus.org> Erişim: 15.02.2009.

IX-XIX. Asırlar Azerbaycan Kültür Tarihinde Tasavvufi Hareketler

Mehmet RIHTIM¹

Özet

Azerbaycan İslamiyet ile ilk tanışan bölgelerden biridir. Bunu müteakip tasavvuf hareketleri de Azerbaycan'da görölmeye başlar. Tasavvuf tarihinde adına rastladığımız birçok önemli sufi bu bölgede yaşamış, bir kısım önemli tarikat da burada ortaya çıkmıştır. Azerbaycan tasavvufu Ebu Said Ebu'l Hayr'ın müridleri tarafından kurulan tekkelerle yayılmıştır. Sühreverdiyye tesiri ile oluşan Ebheriyye, Zahidiyye, Halvetiyye ve Safeviyye tarikatlarına; Hurufilik, İsrakilik ve Ahilik gibi önemli felsefi ve mistik hareketlerin çıkışına kaynaklık etmiştir. Bunun yanında Yusuf Hemedani, Nizami, Şebüsteri, Nesimi, Kasım Envar, Hakani, Nigari gibi yüzlerce sufi mütefekkir ve şairin vatanı olan Azerbaycan, tasavvuf felsefesi, tarihi ve edebiyatı açısından önemli bir medeniyet merkezi olarak dünyanın farklı bölgelerine tesir etmiştir.

Anahtar kelimeler: *Azerbaycan, tasavvuf, tarikat, Sühreverdiyye, Ebheriyye, Zahidiyye, Şirvan.*

¹ Dr., Qafqaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Bakü-Azerbaycan; mrihtim@yahoo.com

In IX-XIX the Centuries Sufi Orders in The Culture History of Azerbaijan

Abstract

Azerbaijan is one of regions to meet Islam. Settling of sufism in this area has also been early. Many important sufis whose names are counted in mystical history has lived here and many important orders has also appeared in this area. Mystical history of Azerbaijan which has started with Weisel Garany, has spread with the institutions that has been set up by the followers of Abu Said abu al-Khayr. Abhariyyah which has been arisen by the influence of Suhreverdiyyah, has been the beginning source of many ideological and mystical orders such as Hurufiyyah and Ishragiyyah beside Zahidiyyah, Khalvetiyyah, and Safeviyyah. Beside all, beginning from Yoosuf Hamadany, Shebustery Nasimy, Qaasem Anvar, Haqany, Nigary Azerbaijan has been the homeland of many sufi poets and from mystical, philosophical and literary standpoint it has been a very important center and its influences spread across all over the world.

Keywords: *Azerbaijan, Sufism, Sufi Orders (Tarika), Suhrawardiyyah, Abhariyyah, Zahidiyyah, Shirvan.*

Giriş

Azerbaycan olarak adlandırılan Güney Kafkasya ve Batı İran arasındaki coğrafi mekân, Miladi 639, (Hicri 18) senesinde İslam dini ile tanışmıştır. İslam ordusunun İran'a girmesinin hemen akabinde Azerbaycan kapılarına dayanmış ve Arapça kaynaklarda "Kadim Türk yurdu" olarak vasıflandırılan bu ülkeye sulh teklifinde bulunmuştur. Asırlardır Bizans ve Sasani baskıları altında yaşayan bölge halkı bu teklifi hemen kabul etmişlerdir. Kabile reislerinin, Utbe b. Ferkad ile görüşmeleri neticesinde Halife Hz. Ömer'in onayı ile hazırlanan "Emaname", başta Taberi Tarihi olmak üzere birçok kaynakta mevcuttur.² Bir insan hakları sözleşmesi mahiyetindeki bu belge ile Azerbaycanlılar, can, mal, namus ve din açısından tam bir dokunulmazlık garantisine sahip olmuşlardır.

Belazuri'nin verdiği bir habere göre Hz. Ali, hilafeti zamanında Azerbaycan'a bir heyet göndererek halkın ahvalini teftiş ettirmiş ve bölge halkının namaz kılıp, oruç tuttıkları hakkında malumat almıştır.³ Henüz Emeviler'in hâkimiyeti tesis edilmeden Azerbaycan İslam'ı kabul etmiş ve böylece Müslümanlığı ilk kabul eden ülkelerden biri olmuştur. Daha sonra Azerbaycan'a ve Kafkaslara başka seferler de yapılmıştır. Sözü edilen bu seferlerden birine Veysel Karani de iştirak etmiştir. Ahmed b. Hanbel'in *Kitab'uz-zühd*'ünde ve daha başka birçok tarih kitabında nakledilen bir rivayete göre Karani, dönüş esnasında bu topraklarda vefat etmiştir.⁴ Ağdaş şehri yakınlarında ona ait olduğu iddia edilen bir kabir vardır. Bunun yanında İslam dünyasının farklı bölgelerinde Veysel Karani'ye ait olduğu söylenen başka makam ve kabirler de vardır. Ancak, onun vefat yeri ile ilgili bu sağlam rivayette Azerbaycan adı sarîh olarak zikredilmektedir.

Tasavvuf medeniyeti için mühim bir şahsiyet olan ve ömrünü tam bir züht içinde geçiren Veysel Karani, bu toprakların İslam medeniyeti ve tasavvufu ile sıkı alakasını gösteren en önemli delillerden birisidir. Buradan hareketle Azerbaycan'da İslam'ın ve tasavvufun 1400 yıllık bir geçmişinden bahsedebiliriz. Her ne kadar tasavvuf, VIII. asırda bir isim ve sistem olarak ortaya çıkmışsa da, Hz. Peygamberin ve sahabenin hayatında bir yaşam tarzı olarak tasavvufun mevcut olduğu malumdur.

² Azerbaycan'ın fethi hakkında bkz: Belazuri, *Futuh el-Buldan*, (Çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı, Ankara, 1983, s. 467-490; Ahmed b. Asam el-Kufi, *Kitabu'l-Futuh*, Bakı; Ziya Bunyadov, *Azerbaycan VII-IX. Asırlarda*, Bakı, 2004; Ali İpek, *İlk İslami Dönemde Azerbaycan*, İstanbul Ün. Yayınlanmamış doktora tezi, 1999; Zekeriya Kitapçı, *Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslamiyet*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya, 2005, s. 39-127.

³ Belazuri, *Futuh el-Buldan*, s. 473.

⁴ Ahmed b. Hanbel, *Kitabü'z-Zühd*, 2024 nolu hadis, C. II, s. 480.

Azerbaycan Türk Edebiyatı'nın en önemli kaynaklarından olan *Kitab-ı Dede Korkut*'ta birçok tasavvufî mânâ yanında "kara donlu dervişlerden"⁵ bahsedilerek siyah yünlü hırka giyen sufilerden haber verilmesi Türk ve Azerbaycan tasavvufunun tarihi köklerine ışık tutmaktadır.

Sufilerin hoşgörülü İslam anlayışları ve mütevazı hayat tarzları, bölge insanının psikolojik yapısına da uygun geldiğinden tasavvuf bu bölgede geniş şekilde yayılmıştır. Bu coğrafyanın her yerinde yaygın bir şekilde bulunan, tarihi çok eskilere dayanan ve halk tarafından "Pir"⁶, "Evliya", "Şih" diye anılan binlerce kabir ve makamların varlığı, bununla birlikte birçok yerleşim yerinin adında bu sıfatların bulunması, zengin tasavvufî geçmişten haber veren önemli ipuçlarıdır.⁷ Azerbaycan'da gerçek manada tasavvuf temsilcileri X. asırdan itibaren görülmeye başlar.⁸ Tasavvufun sistemleştiği XII. asırdan itibaren ise Sühreverdîye tesiri ile oluşan Ebheriyye, Zahidiyye, Halvetiyye ve Safeviyye tarikatlarının ortaya çıktığı görülür. Azerbaycan Hurufilik, İsrakilik ve Ahilik gibi önemli felsefi ve mistik hareketlerin doğuşuna da kaynaklık etmiştir. Bahsedilen hususlar bu bölgenin tasavvuf felsefesi ve edebiyatı açısından önemli bir medeniyet merkezi olduğunu göstermektedir. Yusuf Hemedani, Nizami, Hakani, Şebüsteri, Nesimi, Kasım Envar, Hatayi, Bakuvi, Fuzuli, Mir Nigari gibi yüzlerce mütefekkir ve şair sufi burada yaşamıştır.

1. IX-XI. Asırlar: Azerbaycan'da İlk Sufiler

Azerbaycan'ın Kuzey kesimlerinde ve Kafkaslarda İslam dininin yayılmasında rol alan ilk müridlerden birisi, Ebu Müslim adıyla bilinen şahsiyettir. Onun ilk İslam ordusu ile bölgeye geldiği veya Hicri II-III. asırlarda buraya gelen Şeyh Yusuf adlı bir müridin oğlu olduğuna dair

⁵ Nizami Caferov, *Türk Halkları Edebiyatı, Kitab-ı Dede Korkut*, Bakı, 2006, s. 213

⁶ "Pir" sözü tasavvufî mânâda bir tarikatın kurucu müridi demektir. Azerbaycan'da bu terim mânâ kaybına uğrayarak; mukaddes sayılan yerler için kullanılır olmuştur. Bir nevi kudsîyet atfedilen kabir, kaya, dağ, ağaç v.s. gibi yerler halk tarafından "pir" olarak adlandırılmaktadır.

⁷ Azerbaycan'da pir, şeyh, evliya adında birçok yer adı olduğu gibi, hemen her köyde mevcut olan pir makamları, çoğu itibarı ile tarihte buralarda yaşamış tasavvuf erbabının kabirleridir. Asırların tahribatına, özellikle de komünist rejimin baskılarına ve imha etmesine rağmen bu yerler ve isimleri halkın hafızasından (yaddaşından) silinmemiştir. Bugün buralar bilinçsizcesine birer ibadet mahalli olarak yoğun ilgi görmekte ve bir kısım gözüaçıklar tarafından inanç istismarına sebep olmaktadır.

⁸ 'Azerbaycan tasavvufu' terimi ile bu bölgenin tarihi coğrafyasında yer alan beldelede doğmuş, yetişmiş ve faaliyet göstermiş sufiler ile bu şahsiyetler tarafından kurulmuş tarikatler kastedilmektedir. Azerbaycan'lı olduğu halde başka yerlerde faaliyet gösteren sufiler ile başka bir yerden olduğu halde Azerbaycan'da iz bırakmış sufiler de bu çerçevede değerlendirilmiştir. Dini cereyanlardan kastımız; Ahilik ve Hurufilik gibi cereyanlardır.

bilgiler vardır.⁹ Azerbaycan'ın Dağıstan sınırında yer alan üç köyde VIII-IX. asırlarda inşa edildiği söylenen mescidler Şeyh Ebu Müslim'in adını taşımaktadır.¹⁰ Bölge halkı tarafından şeyh olarak kabul edilmiş olan; ancak hayatı ve şahsiyeti hakkında fazla bilgi bulunmayan Ebu Müslim'in, Kafkaslarda ilk olarak İslam dinini yaymaya çalışan ve bunda da muvaffak olan bir sufi olma ihtimali yüksektir.

IX-X. asırlarda Azerbaycan'da yaşadığı bilinen ilk sufilerden biri olan Ebu Bekir Şami, halk arasında Baba Sultan piri diye bilinmekte olup kabri, Deveci ilinin Ugah köyündedir. Yine bu asırda yaşamış Azerbaycan'lı sufilerden birisi de, Hüseyin b. Ebu Bekir Yezdinyar'dır. Urumiyeli olan bu sufi birçok ilimde bilgi sahibi olup, kendine mahsus tasaavvuf anlayışının var olduğu söylenmektedir.¹¹ A.Cami, onun hakkında hüsn-ü zan ile "zahirde telbis sahibi (hali karışık), batında hakikat ehli" demiştir.¹² Ebher'li sufi Ebu Bekir Tahir, büyük sufilerden Şibli ile aynı devirde yaşamış ve 941'de vefat etmiştir.¹³ Ebu Hüseyin Dünder, maneviyat sahibi, etkileyici bir kişiliğe sahip olması yanında güzel konuşan, âlim ve edip bir şahsiyettir. İbni Hafif ile önemli meseleleri birlikte müzakere ettikleri, Şibli'nin de ona saygı gösterdiği nakledilmiştir. 983'te Şiraz'dan 60 fersah uzakta Argan'da vefat etmiştir.¹⁴ Urumiyeli Şeyh Ebü'l-Hasan (ö. 981) zamanının büyük şeyhlerinden olup, Şeyh Ebu Abdullah ibn-i Hafif'in (ö. 981) ve Şeyh Abdullah Rudbari'nin (ö. 979) muasırlarındandır.¹⁵

Kuzey Azerbaycan'ın Kuzar bölgesinde, bu devirde yetişen sufilerden biri Camii'nin dördüncü tabakadan dediği, İbrahim b. Ahmed b. Muvelled es-Sufi er-Rükki'dir. 953'te vefat etmiştir.¹⁶ Erdebilli Ebu Zür'a Abdülvehhab b. Muhammed Eyyub ve Berde'li Ebu Abbas yörenin ilk sufilerdendir. Kelabazi (ö. 990) *et-Taarruf*' adlı eserinde, Azerbaycanlı sufiler-

⁹ Cafer Barlas, *Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1999, s. 28.

¹⁰ Bu köyler; Hınalık, Kırız ve Ceyk köyleridir. Hınalık köyündeki yedi mescidin altısında bulunan ve mescidin içinden girilen türbe kabirler vardır. Bu mescitlerin her birinin adının başında "şeyh" ifadesi bulunmaktadır. İslam dünyasında çokça var olan şeyh kabri ile birleşik tekke-mescitleri andran bu mimari tarz buraların aynı zamanda birer tekke olduğunu göstermektedir.

¹¹ Abdülvehhab Şarani, *et-Tabakatü'l-Kübra-Veliler Ansiklopedisi*, (Çev. Abdülkadir Akçiçek), İstanbul, 1986, C.I, s. 392; Abdülkerim Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi* (Çev. S. Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul, 1978, s. 158.

¹² Lamii Çelebi, *Tercüme-i Nefehatü'l-Üns* (Çev. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara) Marifet Yayınları, İstanbul, 1995, s. 329.

¹³ Age, s. 330.

¹⁴ Şarani, C.II, s. 429; Kuşeyri, s. 158.

¹⁵ Age, s. 380.

¹⁶ Abdurrahman Camii, *Nefehatü'l-Üns*, (Çev. Kamil Candoğan) Bedir Yayınları, İstanbul, 1971, s. 277.

den Ebu Bekir b. Tahir Ebheri, Kehmes b. Ali Hemedani ve Hasan b. Ali Yezdinyar'ı büyük sufiler arasında zikreder.¹⁷

Horasan sufilerinden meşhur Ebu Said Ebu'l-Hayr'ın Azerbaycan tasavvuf tarihinde büyük bir yeri vardır. Ebu Said, birçok Azerbaycanlı sufi yetiştirmiştir. Onun neslinden gelen bir kısım sufiler de Azerbaycan'da yaşamışlardır. Bu silsileden gelen Ebu Nasır-ı Şirvani Şirvan'da bir tekke kurarak faaliyetlerini burada sürdürmüştür.¹⁸ Ebu Said'in meşrep ve mesleğinin Şirvan'a, oradan da Azerbaycan'a intikali Ebu Nasır vasıtası ile olmuştur. Ebu Said Ebu'l Hayr'ın Hicri IV-V. asırlarda yaşamış Şirvani-i Kebir ve Şirvani-i Sağır¹⁹ lakablı kardeş iki müridi vardır. Bu iki sufi Azerbaycan kaynaklarında Baba Kuhi-i Şirazi diye bilinen Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah Bakuvi (İbni Bakuye) (ö. 1050) ve onun kardeşi Hüseyin Şirvani'dir(ö. 1072).

Abdullah Bakuvi, birçok yerde bulunmuş, 90 yaşından sonra Şiraz'a gelmiş ve 1050'de vefatına kadar 15 yıl burada bir dağda inzivaya çekilmiştir. Bundan dolayı Baba Kuhi adıyla meşhur olmuştur.²⁰ Seyahatleri esnasında Şeyh Ebu Abbas Nihavendi, Ebu Said Ebu'l-Hayr ve İmam Kuşeyri ile görüşmüş, sohbetlerine katılmıştır.²¹ Bağdat'ta Hallac-ı Mansur ile de görüştüğü söylenir.²² Bir ara memleketi Şirvan'a gelerek Şamahı'da ve etrafında yaşamıştır.²³

Tasavvufi devirde Azerbaycan'da tesis edilen ilk tekkelerden biri Pirsaad mevkiinde bulunan Pir Hüseyin hangahıdır. Kısmen harabe bir halde günümüze kadar gelen ribat karakterli bu büyük tekke, XI. asırda tasavvufun bölgedeki faaliyet alanı ve gücü hakkında fikir vermektedir.²⁴

Ebu Said Abdal Bakuvi, bu devir sufilerindendir. Hayatının sonlarında Bakü'de yaşadığı ve burada vefat ettiği kaynaklarda geçmektedir.²⁵ Bu su-

¹⁷ Ahmed b. Muhammed Kelabazi, *et-Taarruf*, (Çev. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul, 1992, s. 59.

¹⁸ Tahsin Yazıcı, "Ebu Said Ebu'l Hayr", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.X, s. 220-222.

¹⁹ Age, s. 308.

²⁰ M. Nazif Şahinoğlu "Kuhi-i Şirazi", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.XXVI, s. 347

²¹ Abbasgulu Ağa Bakıhanov, *Gülistan-ı İrem*, İlim Neşriyatı, Bakı, 1970, s.138.

²² Y. Bertels, *Tasavvuf ve Edebiyatı Tasavvuf*, Tahran, 1975, s.70-71; Azmi Bilgin, "Tasavvuf ve Tekke Edebiyatı", *Tasavvuf Kitabı*, İstanbul, 2003, s. 296.

²³ Eybeli Mehraliyev, *Babakühi Baküvi ve Pirhüseyn Şirvani*, Bakı, 2002. s. 15. Şirvan'da kutsal sayılan meşhur Babadağ'ın adının Baba Kuhi ile alakalı olması muhtemeldir. Şeyhin Şirvan'da bulunduğu yıllarda burada bir müddet halvete çekilmiş olması muhtemeldir.

²⁴ Meşedihanım Ne'met, *Azerbaycan'da Pirlar*, Bakı, 1992, s. 7-9.

²⁵ Bakıhanov, s. 244-245.

finin Bakü yakınındaki tekke ve kabri “Halife Damı” diye bilinen, şimdiki “Teze Pir” mescidinin bulunduğu yerdedir. Baküvi, sahip olduğu bir kuyudan çıkan petrolü satarak ondan elde ettiği az miktarda bir gelir ile dervişlerinin ve misafirlerin ihtiyacını karşılamış. Sultanların fermanı ile Bakü’deki Şibani petrolü ve ekinleri onun türbesinin masrafı için vakfedilmiş.²⁶ Osmanlı Sultanı III. Muradın da bu vakıfların korunmasına dair fermanları vardır.²⁷

Azerbaycan’lı sufi hanımlardan bildiğimiz tek şahsiyet, Cami’nin *Nefehat*’ta bir miktar malumat verdiği Berde’li Fatıma’dır. Erdebil’de yaşamış olup şathiyele söyleyen arife bir hanım olduğu söylenir.²⁸

Ebu Abbas Ahmed Sühreverdi, Şirvani diye bilinen bir sufi ile birlikte Mekke’ye giderek yerleşmiş ve orada vefat etmiştir.²⁹ Ahi Ferec Zencani ise Zencan’da yaşamış ve Miladi 1065 tarihinde orada vefat etmiştir. Hucviri onunla alakalı olarak, “yolu makbul ve hal ve tavırları hoş bir eridi” demiştir.³⁰ Ahi Ferec’in yolundan giden iki şahsiyet vardır ki bunlar aynı zamanda bölgedeki fütüvvet hareketinin de ilk temsilcileridir. Bunlar, Nahcıvanlı Hacı Muhammed Hoşnam ve Bale Halil’dir.

Ahi Ferec’den ders alanlardan bir diğer sufi, Şeyh Kadı Ömer Vecihüddin (veya Vahyüddin) Sühreverdi’dir.³¹ İlim tahsilini Bağdat medreselerinde tamamlayan Kadı Ömer, iyi bir fıkıh eğitimi almıştır. Daha sonra Sühreverd’de kadılık yaparken bir davada yanlış hüküm verdiğini anlayınca kadılıktan feragat etmiş ve tasavvufa yönelmiştir. Ahî Ferec ve amcası Muhammed Dineveri’den tasavvufi eğitim alarak devrinin önemli şeyhlerinden biri olmuştur. Miladi 1050 veya 1060 tarihinde Bağdat’ta vefat etmiştir.³²

2. XII-XIV. Asırlar: Sühreverdiyye ve Ebheriyye Tarikatları

Sühreverdiyye, Ebheriyye, Zahidiyye, Halvetiyye ve Safeviyye tarikatlarının silsileleri başında yer alan Şeyh Abdülkahir Sühreverdi, Azerbaycan tasavvufunda yeri doldurulamaz bir şahsiyettir. Onun eğitimi al-

²⁶ Age, s. 245.

²⁷ M. Musavi, *Bakü Tarihine Dair Orta Asır Senedler*, Bakü, 1967, s. 45.

²⁸ Lamii, *Nefehat Tercümesi*, s. 851.

²⁹ Age, s. 209.

³⁰ Ali b. Osman Cüllabi Hucviri, *Kesfu’l-Mahcub*, (Çev. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul, 1996, s. 278.

³¹ Ahmet H. Hocazade, *Ziyaret-i Evliya*, İst,1320, s. 44; Cemalettin Hulvi, *Lemezât-ı Hulviyye ez Lemeat-ı Ulviyye*, (Çev. Mehmet Serkan Tayşi), İFAV Yayınları, İstanbul, 1993, s. 248.

³² Hulvi, *Lemezât*, s. 249-252. Hocazade, s. 46.

tında yetişen halifesi ve yeğeni Ebu Hafs Ömer Sühreverdi (1144-1234) Sühreverdiyye tarikatını kurmuştur. Abdülkahir'in Halifelerinden Kutbeddin Ebheri (ö.1225) ise Ebheriyye tarikatının müessisidir. Azerbaycan sahasında bu tarikatlardan özellikle Ebheriyye ve ondan doğan tarikatlar geniş şekilde yayılmışlardır.

Şeyh Kutbeddin, Azerbaycan'ın Ebher beldesindedir.³³ İlmi tahsilini Meraga ve Bağdat'ta tamamlamıştır. Abdülkahir Sühreverdi'den icazet aldıktan sonra Harezm'e giderek burada faaliyet göstermiştir. Harezmşah Muhammed, Moğolların önünden kaçarak Nişabur'a giderken şeyhi de yanında götürmüştür.³⁴ Daha sonra Şam'a gelen Ebheri, burada bir tekke tesis etmiş ve Miladi 1225'te vefat edene kadar faaliyet göstermiştir. Kabri, Şam'da kendi tekkesi içerisinde dir.

Ebheriyye tarikatı Şeyh Kutbeddin'in vefatından sonra Bağdat, Şam ve Azerbaycan'da yayılmıştır. Yerine postnişin olan Muhammed Rükneddin Sincasi, tarikat silsilesini devam ettirmiştir. Bu şeyh Güney Azerbaycan'da Sincâs'ta doğmuş, Tebriz ve Merâğa'da büyümüş, Bağdat'ta ilim tahsil etmiştir. Rükneddin, devrinde çok büyük izzet ve hürmete nail olmuş, birçok âlim, emir ve takva sahibi insan onun müridi olmuştur. Yüzü nurlu, gözü yaşlı, nefesi kutlu, aziz bir kişi olduğu söylenir.³⁵ “Kelimât-ı Câmiü'l-Esrâr” ve “Nesâyîh-i Câmiü'l-envâr” adlı iki risale yazmış olan Şeyh Rükneddîn, 1230 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir.³⁶ Yetiştirdiği sufiler oldukça meşhur şahsiyetlerdir. Bunlar: İsraki felsefenin kurucusu Şihabüddin Yahya Sühreverdi (ö.1193), Mevlana Celaledin-i Rumi'nin sırdaşı Şems-i Tebrizi(1185–1247), Evhadiyye tarikatının kurucusu Şeyh Evhadüddîn Kirmani ve Şeyh Şihabüddîn Tebrîzî'dir.³⁷

Anlatıldığına göre gündüzleri oruçlu haliyle tarlada çalışır, geceleri de ucu demirli asasını çenesinin altına dayayarak, uyanık kalmaya çalışır. Yılda iki kere erbaine girip on beş günde bir, beş dirhem arpa unundan yapılmış bulamaçla iftar edermiş. Bu halde yirmi yıl devam etmiş.³⁸

³³ İbrahim Has, *Şabaniyye Silsilenamesi* s.23; Hulvi, Sefine ve diğer yerlerde Ebher'in Semerkant'a bağlı bir köy olduğu bilgisi yanlıştır. Ebher Güney Azerbaycan (İran) da bir beldenin adıdır.

³⁴ Has, *Şabaniyye*, s. 23.

³⁵ Hulvi, *Lemezât*, s. 279-282.

³⁶ Hüseyin Vassaf, *Sefine-i Evliya-yı Ebrar fî Şerh-i Esmar-ı Esrar*, C.III, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, No: 2307, C. II, s. 431.

³⁷ Hulvi, *Lemezât*, s. 279-283; Hocasade, *Ziyaret-i Evliya*, s. 47.

³⁸ Yusuf Müsküri, *Silsiletü'l-Uyun*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü, B-5447/7072.

3. XIV-XVI. Asırlar: Halvetiyye ve Safeviyye

Şeyh Zahid'in halifelerinden biri olan Ahi Kerimüddin Muhammed Nur el-Halveti aslen Şirvan'lıdır.³⁹ Halveti adını alan ilk şeyh kendisidir. Şeyh Zahid'in yanına gelerek uzun müddet kalmış ve tasavvufi eğitimini burada tamamlamıştır. Daha sonra Harezm'e giderek burada uzun yıllar irşat faaliyetinde bulunmuştur. Daha sonra Azerbaycan'a gelerek ömrünün sonuna kadar Heri'de yaşamıştır.⁴⁰ Camii onun hakkında, "Her zaman ceheri zikir ile meşgul olurdu, sesi dört fersah uzaktan gelirdi" demiştir.⁴¹ Horasan Halvetiliği Şeyh Ahi Muhammed'e dayanır. Şeyh Ahi Muhammed, 1378–79 tarihinde, yüz yaşını geçmiş iken vefat etmiştir. Şeyhin yetiştirdiği Azerbaycanlı önemli sufiler: Muhammed el-Karsi, Osman Şirvani, Kutbettin Tebrizi ve Halvetiyyenin Piri Ömer el-Halveti'dir.⁴²

A. Halvetiyye

Azerbaycan'da ortaya çıkan en önemli tarikat şüphesiz Halvetiyye olmuştur. Halvetilik, XIV. asırda tamamen bu coğrafyanın manevi ikliminden doğmuş, hususi ve büyük bir irfani mekteptir. Safeviliğin Azerbaycan'ın güneyinde yerleşip yayılmasına karşılık Halvetilik, Şirvan'da teşekkül etmiş ve buradan İslam dünyasına yayılmıştır.

Tarikatın birinci kurucusu kabul edilen pir-i evveli, Ebu Abdullah Sira-ceddin Ömer el-Halveti, Şirvan'ın Şamahı ve Lahıç beldeleri arasında yer alan Avahıl köyündendir. Halvetiyye pirinin, kimliği ve hayatı hakkında klasik kaynaklarda yer alan sınırlı bilgilere göre, babası Şeyh Ekmeleddin, Şirvan'ın ünlü Şeyh ailelerinden birine mensuptur.⁴³ Tasavvufi eğitimini, Amcası Ahi Muhammed'in yanında, Herat'ta tamamlamıştır. Amcasının vefatı üzerine, onun yerine şeyh olmuştur. Tebriz, Hoy, Heri ve Şirvan'da da yaşadığı anlaşılmaktadır. Kabrinin Tebriz'de veya Şirvan'ın Avahıl köyünde olduğu şeklinde farklı rivayetler vardır. Vefat tarihi 1397–98 olarak verilmektedir.⁴⁴

³⁹ Kaynaklarda Harezm'de doğduğu söylenmektedir. Ancak yine kaynaklarda Şirvan asıllı olmasının kaydedilmiş olması, hem de tarikatın Şirvan bölgesinde yayılması, onun Şirvan veya etrafındaki bir bölgeden olduğu kanaatini güçlendirmektedir. Yine Arapça ve Osmanlıca kaynaklarda Heri ile Harezm çok karıştırılmıştır. Heri'den olan meşayih daha çok tanınan Harezm'e nisbet edilmiştir. Ayrıca Zahidiyye ve Halvetiyyenin Harezm bölgesinde fazla görülmediği de bilinmelidir.

⁴⁰ Heri, Tebriz'in Kuzey doğusunda Gilan'a bağlı bir beldedir.

⁴¹ Camii, *Nefehat* s. 697.

⁴² Hulvi, *Lemezât*, s. 335-338.

⁴³ Age, s. 345; Vassaf, *Sefine*, C.III, s. 93

⁴⁴ Hulvi, *Lemezât*, s. 357-360.

Pir Ömer sık sık insanlardan uzaklaşarak dağlarda ve ağaçlık alanlarda ibadet eder, bazen de bir ağaç kovuğunda halvete çekilmiştir.⁴⁵ Onun tasavvufi bir metot olan ‘halvet’i, yani yalnızlık içinde ibadet etmeyi sevmesi, yolunun Halvetiyye diye isimlendirilmesine sebep olmuştur.

Halvetiyye silsilesi Şirvan’da onun yetiştirdiği mürid ve halifeler sayesinde devam etmiştir. Bunlardan biri Ahi Mirem, Kırşehir’e göç ederek vefatına kadar orada yaşamıştır. Onun müridi İzzeddin Türkmani ise Şamâhı’da Mir Ali kapısı semtinde doğmuştur. Şeyh Ahi Mirem’in yanında uzun müddet dervişlik yaptıktan sonra şeyhinin emri ile Merâğa’ya gönderilmiştir. Orada bir zaviye ve mescîd bina edip halkı irşadla meşgul olmuştur. Bir ara Timur’la görüşerek onun saygısını kazanmıştır.⁴⁶ 1424–25 tarihinde vefat eden şeyhin kabri, Şamahı’dadır.⁴⁷ İzzeddin’in yetiştirdiği şeyhler; Ömer Şirvani, İbrahim-i Kubâdî ve Şeyh Sadreddin’dir. Şeyh Sadreddin, Şamahı yakılarında Hiyav köyünde doğmuştur. Birçok işçi çalıştırarak elbise imalatı ve ticareti yapan zengin bir tacir iken, Şeyh İzzeddin ile görüştüktan sonra ondan etkilenerek müridi olmuştur. Şeyh Sadreddin değerli müridler yetiştirerek Halvetiliğin Şirvan’da yayılmasına hizmet etmiştir. Timur tarafından Şirvan’a kadı olarak tayin edilen Amasya’lı Şeyh İlyas, onun müridi olmuş ve Halvetiliği Anadolu’ya taşıyarak Amasya ve etrafında yayılmıştır. Onun halifelerinden Şeyh İbrahim Şirvani, Sivas’a giderek burada yaşamış ve irşatla meşgul olmuştur. Dul-kadiroğlu Alâüddeve büyük saygı ve ilgi göstererek, onun için zaviye ve mescid yaptırmıştır.

Halvetiyye tarikatının esas kurucusu, Pir-i Sani, yani ikinci pir diye anılan Seyyid Yahya Şirvani’dir. Tarikatın sistemi büyük ölçüde onun tarafından kurulmuş ve zamanla İslam dünyasının en büyük sufi hareketi haline gelmiştir. XIV. asrın sonlarında Şirvan’ın payitahtı Şamahı’da doğan şeyhin tam adı es-Seyyid Cemaleddin Yahya bin es-Seyyid Bahaeddin eş-Şirvani eş-Şamahı el-Bakuvi’dir. İmam Musa Kazım soyundan olup şiirlerinde “Seyyid” mahlasını kullanmıştır. Babası Seyyid “Bahaeddin” Şirvanşahlar devletinde Nakibu’l-Eşraf vazifesinde bulunmuştur.⁴⁸

Şamahı’da iyi bir dini ve edebi tahsil alan Seyyid Yahya, manzum ve mensur birçok tasavvufi muhtevalı eserler yazmıştır. Mürşidi Şeyh Sadred-

⁴⁵ Azerbaycan’ın Lahîç beldesi yakınlarında Basgal mevkiinde Şeyhin halvete girdiği ağacı andıran, içi küçük bir oda şeklindeki büyük çınar ağacı dikkat çekmektedir.

⁴⁶ Age, s. 369.

⁴⁷ Lamii, *Nefehat Tercümesi*, s. 698; Hulvi, *Lemezât*, s. 372.

⁴⁸ Hulvi, *Lemezât*, s. 395.

din ile çok genç yaşlarında iken tanışmış ve tasavvufi eğitimini onun yanında tamamlamıştır. Şeyhinin vefatı üzerine Bakü'ye göç ederek burada Şirvanşah Halilullah Han'ın himayesinde Halvetiliğin ilk hangahını onun sarayı yakınında tesis etmiştir.⁴⁹

Seyyid Yahya'nın hayatı, tasavvufi züht ve mücahide içinde geçmiştir. O, sıcak yaz aylarında, azıksız ve susuz sahralara çıkarak günlerce ibadetle meşgul olmuştur. Ömrünün sonlarına doğru tamamen inzivaya çekilmiş, on beş günde bir iftar edecek derecede az bir gıdayla yetinmiştir. Hatta vefatından önce uzun müddet hiçbir şey yemek ihtiyacı hissetmediği nakledilir.⁵⁰ Şeyh, 1466 yılında Bakü'de vefat etmiştir. Seyyid Yahya'nın kaynaklarda yirmi bine yakın müridi olduğu ancak bunlardan üç yüz altmışına icazet verdiği bildirilmektedir. Önemli halifeleri; Muhammed Ba-haeddin Erzincanî, Dede Ömer Ruşenî, Habib Karamanî, Pir Şükrullah, Alaaddin Rumî, Yusuf Ziyaeddin Müsküri ve Seyyid Ahmed Sünneti'dir. Halvetiyye tarikatı kendisinden sonra bu halifeleri vasıtası ile Anadolu, İran, Azerbaycan, Orta Asya, Orta Doğu, Kuzey Afrika ve Balkanlar'da geniş şekilde yayılmıştır.

Halifelerinin önde gelenleri Osmanlı ve Beylikler Anadolu'sundan gelen şahsiyetler olmuştur. Onların birçoğu Şeyhlerinin tavsiyesi ile yeniden Anadolu'ya dönmüşler ve buralarda Halvetiliği yaymışlardır. Bu şeyhler ile onların yetiştirdiği mürşitler ordusu Halvetiliği Türk ve İslam dünyasının en büyük tarikatlarından biri haline getirmişlerdir.

Seyyid Yahya yazdığı yirmiden fazla eseriyle bir yandan kendi his ve inanç dünyasını ortaya koyarken bir yandan da Halvetiyye'nin prensiplerini ve düşünce yapısını tesis etmiştir. Müridlerin günlük olarak okumaları için tertip ettiği *Vird-ü Settâr*, devrinde yazılmış en güzel eserlerin başında gelir. Bu eser, Osmanlı'daki tekkelerde çok okunmuş ve üzerine birçok şerh yazılmıştır. Şeyhin Türkçe olarak kaleme aldığı *Şifa el-Esrar*, onun en geniş ve hacimli tasavvufi eseri olup yazma olarak tek nüsha halinde Süleymaniye kütüphanesindedir.⁵¹ Dili oldukça sade olup Azeri ve Anadolu Türkçesi hususiyetlerini taşır.

⁴⁹ Ahmed İsamüddin Ebu'l-Hayr Taşköprülüzade, *eş-Şakaiku'n-Numaniyye fi Ulemai'd- Devleti-l Osmaniyye*, Beyrut, 1975. s. 270; Lamii, *Nefehat Tercümesi*, s. 575. Bakü'deki hangahın tesisinde Halilullah Han'ın yardımcı olduğu onun tarafından bu mekanda inşa edilen mescit, türbe ve diğer yapılardan anlaşılmaktadır.

⁵⁰ Hulvi, *Lemezât*, s. 400.

⁵¹ Seyyid Yahya Baküvi, *Şifa el-Esrar*, Süleymaniye Kütüphanesi, H. Mahmud Ef. 2283, vr. 3.

Seyyid Yahya, Azerbaycan'da Bakü'den başka Şamahı, Kuba-Haçmaz, Gence, Berde ve Karabağ'da halifeleri vasıtasıyla faaliyetlerde bulunmuştur. Oğlu Fethullah, babası vefat edince onun yerine bir yıl Bakü'de şeyhlik yapmıştır.⁵² Ondan sonra Afyon Sandıklı'lı Şükrullah Efendi şeyh olmuştur. Hulvi'nin verdiği malumata göre Şeyh Şükrullah, 1473'te vefatına kadar Bakü'de yaklaşık 7 yıl şeyhlik yapmıştır.⁵³ Şah İsmail'in 1501'de Bakü'yü zaptettiği esnada, dergâhın postnişinliğini Şamahı'lı Şeyh Gıyaseddin b. Kemaleddin yapmakta imiş. Bu şeyh Safevilerin tazyikleri neticesinde Kahire'ye göç etmiştir.⁵⁴ 1583 yılında Bakü Osmanlı hâkimiyetine geçince hangah yeniden canlanmıştır. Bunu gösteren en önemli delil dergâhının girişindeki tac kapının Osmanlı padişahı III. Murad (saltanat yılları 1574–95) zamanında yaptırılmış olmasıdır. Murad kapısı olarak bilinen bu yapı halen ayaktadır. XVI. asırdan sonraki döneme ait dergâhın faaliyetleri ile alakalı bilgi bulunmamaktadır.

Azerbaycan'ın Kuzey kesiminde yer alan Kuba-Haçmaz bölgesinde, Seyyid Yahya'nın halifesi Yusuf Ziyaeddin Muskuri (Mahdum) bir tekke kurarak faaliyet göstermiştir. Yusuf'un ve sonraki meşayihın kabirleri buradaki “Şihlar” köyündedir.⁵⁵ Yine Kuba'nın Pirvahid köyündeki 66 evliya diye bilinen kabristandaki Halvetilere ait kabirler buraların da tarikat merkezi olduğunu göstermektedir. Şirvan'da Yusuf Müsküri'den sonra sırası ile, Muhammed Rukki (ö. 1497–98), Şahkubat Lekki Şirvani (ö. 1543–44) ve Abdülmecid Şirvani (ö. 1564–65) adlı şeyhler faaliyet göstermiştir. Son şeyh, Abdülmecid Şirvani on iki yıl Şirvan'da şeyhlik ettikten sonra Safevilerin baskıları üzerine Anadolu'ya hicret ederek 1556'da Tokat'a gitmiştir.⁵⁶

Azerbaycan'daki son Halveti şeyhi XIX. asır başlarında Kuba-Haçmaz'da faaliyette bulunan Seyyid Kasım Kubavi'dir.⁵⁷ Rus işgali üze-

⁵² Osman Türer, *Mehmet Nazmi Efendi ve Hediyyetü'l-İhvan, Osmanlılarda Tasavvufî Hayat, Halvetilik Örneği*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2005, s. 3.

⁵³ Hulvi, *Lemezât*, s. 405.

⁵⁴ Ziya Bünyadov, *Seçilmiş Eserler*, Bakı, 1999, C. III, s. 280. (İbn-i İmad el-Hanbelî'nin *Şezurati'z-Zehab* C. IV, 8. fasıl, s. 155 ten nakille)

⁵⁵ Seyidler köyünde Şeyh Yusuf Müsküri neslinden tarih öğretmeni Ramiz Aliyev'in elinde gördüğümüz Hicri 1182 tarihinde yenilenmiş şecere bunu tasdiklemektedir.

⁵⁶ Cengiz Gündoğdu, *Abdülmecid-i Sıvasi, Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000, s. 109.

⁵⁷ Yusuf Müsküri neslinden Azerbaycan'ın Hudat ili Seyidler köyünde yaşayan Ramiz Aliyev'de bulunan Şeyh Kasım'a aid Vird-ü Settâr üzerindeki mühürde şeyhin künyesi “Hadimu'l-fukara, ahkaru'l-vera” an evladı Yusuf-u Mahdum es-Seyyid, el-Hac eş-Şeyh Kasım Kubadi Postnişin-i Şemseddin Sıvasi Halveti” şeklinde geçmektedir.

rine, Kuba'dan İstanbul'a göç ederek, Vassaf'ın verdiği malumata göre, Taşkasapta, Zeyn-i Saadet dergâhında şeyhlik yapmıştır.⁵⁸

Seyyid Yahya'nın Bakü'deki Hangah ve mescidi XIX. asır başlarında şehir Ruslar tarafından işgal edilince saray ile birlikte askeri garnizona dönüştürülmüştür. Sovyetler devrinde ise müze yapılmıştır. Halen, "Şirvanşahlar Sarayı Müzesi" olarak hizmet vermektedir.

B. Ruşeniyye ve Gülşeniyye

Seyyid Yahya halifesi Dede Ömer Ruşeni, Azerbaycan'ın Berde Gence ve Karabağ bölgesinde faaliyet göstermiştir. Dede Ömer Ruşeni, Uzun Hasan'ın daveti üzerine 1468'den sonra Tebriz'e gitmiş, saltanat ayanı ve devlet erkânı tarafından saygıyla karşılanmıştır. Sultan'ın hanımı Selçuk Hatun'un kendisi için yaptırdığı dergâha yerleşen Dede Ömer, bundan sonra, Uzun Hasan'ın sarayında her cuma günü âlim ve sanatkârlarla yapılan toplantılarda, daima en büyük saygıyı gören şeyh olmuştur.⁵⁹

Uzun Hasan'ın 1478'de vefatından sonra Sultan Halil ve Sultan Yakub ile de aralarında karşılıklı muhabbet ve hürmet devam etmiştir. Dede Ömer Ruşeni'nin hayatındaki Tebriz devresi, onun tasavvufi mesnevilerini kaleme aldığı, şair olarak ününün arttığı, hatta yazdığı şiirlerin Anadolu ve İstanbul'a kadar ulaşip nazireler yazıldığı bir devre olmuştur.⁶⁰ İbrahim Gülşeni, Şeyh Demirtaş, Şahin Halveti, Hasan Bayatı Mahmutoğlu gibi şahsiyetleri de burada yetiştirmiştir.⁶¹ Dede Ömer, Tebriz'de 1487'de vefat etmiştir.

Dede Ömer'in vefatından sonra yerine İbrahim Gülşeni geçmiştir. Vefatına kadar 50 yıldan fazla şeyhlik yapan İbrahim Gülşeni, 1501'de Tebriz'den ayrılana kadar burada 14 yıl şeyh olarak faaliyet göstermiştir. Mürşidinin ölümünden sonra irşad faaliyetine başlayan İbrahim Gülşenî'ye Sultan Yâkub büyük değer vermiş, askerinin maneviyatını yükseltmek için bazı savaşlarda onu da yanında götürmüştür. Sultan Yâkub'un 1490'da ölümünden sonra, Akkoyunlu ailesi içinde meydana gelen taht kavgaları sırasında sıkıntılı bir dönem geçiren İbrahim Gülşenî, Şah İsmail'in 1501'de Tebriz'e girmesi üzerine oğlu ile birlikte şehirden kaçarak, maceralı bir

⁵⁸ Vassaf, *Sefine*, C.III, s. 507-508.

⁵⁹ Hulvi, *Lemezât*, s. 514.

⁶⁰ Musayeva Azade, *Dede Ömer Rövyeni Eserlerinin Elyazmaları Üzerine Araştırmalar-I*, Bakı, 2003, s. 29.

⁶¹ Age, s. 156-159.

yolculuktan sonra Diyarbakır'a ulaşır.⁶² Böylece Halvetiliğin ve İbrahim Gülşeni'nin Tebriz'deki serüveni tamamlanmış olur. İbrahim Gülşeni daha sonra Mısır'a giderek Kahire'deki hangahında, 1533/34'de vefat edene kadar faaliyet gösterir.

C. Safeviyye

Azerbaycan tasavvuf tarihinde dikkatleri en çok üzerine çeken tarikat şüphesiz ki Safeviyye'dir. Zahidiyye'nin iki şubesinden biri olarak XIII. asırda ortaya çıkan Safeviyye'nin kurucusu, Safiyyüddin Erdebilî'dir. Şeyh Safiyyüddin, 1252 yılında Erdebil'in Kelhoran köyünde dünyaya gelmiştir. İmam Musa Kazım neslinden olduğu rivayet edilmektedir.⁶³ Öğrenim görmek ve kâmil bir mürşid bulmak maksadı ile uzun müddet seyahatlerde bulunmuştur. Emir Abdullah'ın tavsiyesi üzerine de Lenkeran'a gelerek İbrahim Zâhid Gilanî'nin ders halkasına katılmıştır.⁶⁴ Burada eğitimini tamamlayan Safiyyüddin, şeyhinin kızı Bibi Fatıma ile evlenerek Şeyh Zahid ile bağlantısını daha da geliştirmiştir. Bir müddet Meraga taraflarına giderek burada karşılaştığı Kalenderi-Batını inanç mensupları ile sohbet ederek onların yanlış itikatlarını düzeltir.⁶⁵ Safiyyüddin, Şeyh Zâhid'in vefatı üzerine, memleketi Erdebil'e yerleşir. Burada etrafına geniş bir mürîd kitlesi toplamaya muvaffak olur. Şöhreti kısa zamanda Azerbaycan, Horasan, Irak ve Anadolu'da yayılır. İlhanlı Devlet ricalinin saygısını kazanmaya muvaffak olur.⁶⁶ Hatta zamanında Tebriz ve Meraga yoluyla Anadolu ve Irak'tan Erdebil'e gelenlerin sayısı üç ayda üç bine ulaşır. Daha sonraları Belh, Buhara ve uzak diyarlardan gelenlerle bu sayı daha da artar. İlhanlı hükümdarlarından Olcaytu Hüdâbende ve Ebû Saîd Bahadır Han, İlhanlı beylerinden Emir Çoban, vezir ve tarihçi Reşîdüddîn gibi önemli şahsiyetler müritleri arasına katılır. Kaynaklarda onun hakkında, 'sünnî', 'ârif-i billâh', 'muhterem bir şeyh' kayıtları yer almaktadır.⁶⁷ Saffetü's-Safa adlı

⁶² Himmet Konur, *İbrahim Gülşeni, Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000, s. 152.

⁶³ İbni Bezzaz, *Saffetü's-Safa*, Tahran, 1373, s. 67; Derviş Ahmed, Müneccimbaşı, *Sahâifu'l-Ahbar*, (Çev. Ahmed Nedim) İstanbul, 1285, C. III, s. 180-182; Hulvi, *Lemezât*, s. 327; Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. 1; Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, (Çev. Tevfik Bıyıklıoğlu) TTK, Ankara, 1948, s. 5 vd.

⁶⁴ Muhammed Nişati, *Şeyh Safi Tezkiresi Tercümesi*, (Çev. Muhsin Nagısoylu) Bakı, 2007, s. 69-71.

⁶⁵ "Merağa'ya vardığında, bir acâib meclise geldi. Orada kendinden geçip, mest olmuş, sinesi üryan, vecdle semâ etiklerini gördü. Onları ehl-i sünnet ahkâmı ve tarik-i Ahmedî üzere irşada başladı." Hulvi, *Lemezât*, s. 327.

⁶⁶ Tahsin Yazıcı, "Safevîyye" Mad. *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, X/53; Adel Allo-uche, *Osmanlı-Safevi İlişkileri, Kökenleri ve Gelişimi*, İstanbul, 2001; Bursevî, *Silsile*, s. 66.

⁶⁷ Müneccimbaşı, C. III, s. 180-182; Mustafa Ekinci, *Anadolu Aleviliğinin Tarihsel Arka Planı*, İstanbul, 2002, s. 71; Reşad Öngören, "Sünnî Bir Tarıkkattan Şîî Bir Devlet Safevîyye Tarikatı ve İran Safevî Dev-

eserin birçok yerinde; ‘ey Pir-i Türk!’ diye hitap edildiğine göre⁶⁸ şeyhin milliyetinin Azerbaycan Türkü olduğu ortaya çıkmaktadır.

Safiyüddin otuz beş yıl şeyh olarak faaliyet gösterdikten sonra, Miladi 1334 yılında, Erdebil’de vefat etmiş ve bugün de ziyaret edilmekte olan zaviyesine defnedilmiştir.⁶⁹ Şah İsmail’in ve birçok şeyhin kabrinin yer aldığı Türbesi ve tekkesi Şah Tahmasb ve Şah Abbas zamanında genişletilerek görkemli bir külliye ve sanat abidesi haline getirilmiştir.⁷⁰ Şeyh Safiyüddin hem Farsça hem de Farsçanın bir lehçesi olan Gilekçe’de şiirler yazmıştır. Onun olduğu iddia edilen *Kara Mecmua* adlı Türkçe bir eser vardır.⁷¹ Oğlu Şeyh Sadreddin’in suallerine verdiği cevaplar şeklinde tertip edilmiş, ancak daha sonraki devirlerde Safevi müridleri tarafından yazıya geçirilmiştir.⁷² Şeyh Safiyüddin’den sonra yerine oğlu Sadreddin geçmiş ve o da altmış yıla yakın şeyhlik yaptıktan sonra 1392 yılında vefat etmiştir.⁷³

Bu dönemde yaşayan Azerbaycan’lı önemli şahsiyetlerinden bir diğeri, şeyh Sadreddin’in halifesi Tebrizli Şah Kasım Envar’dır(1356-1434). Sûfiyane manzumeleri asırlarca zevk ve ilgiyle okunan Kasım Envar, Erdebil’den sonra Herat’a gelmiş ve Horasan havalisinde büyük bir nüfuz kazanarak etrafına binlerce mürid toplamıştır. Feridüddin Attar gibi birçok sufi ondan etkilenmiş, Abdurrahman-ı Cami ve Ali Şîr Nevâî ise ondan övgüyle söz etmişlerdir.⁷⁴

Şeyh Sadreddin’in Azerbaycan’lı müridlerinden birisi de Türk musikisinin piri büyük makam ustası meşhur Abdülkadir Maraği (1350–1435) dir. Erdebil’e giderek Şeyh Sadreddin’e intisab eden Maraği, şeyhin huzu-

leti”, *Bilgi ve Hikmet*, Yaz 1995, Sayı:11, s.82-83; Hulvi, *Lemezât*, 328; Saim Arı, *Nadir Şah Dönemi Osmanlı İnan İlişkileri*, Yüzüncüyıl Ün. Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1995. s. 12-18.

⁶⁸ İbn-i Bezzaz, *Saffetü’s-Safa*, s. 67.

⁶⁹ Hulvi, *Lemezât*, s. 328.

⁷⁰ Bir Türk-İslam medeniyeti şaheseri olan Şeyh Safi hangahı 19. asırda önce Rusların sonra da İngilizlerin işgalleri esnasında tahribat görmüştür. Buradaki değerli yazmalar Sen-Petersburg’a götürülürken, dergâhın bir sanat şaheseri olan dünyanın en büyük tek parça halısı da halen Biritish Muzeum’da “Şeyh Safi” halısı olarak sergilenmektedir.

⁷¹ *Kara Mecmua* Tahrân Üniversitesi’nden Prof. Hüseyin Düzgün tarafından Seyh Safi’nin Türkçe, Gilekçe ve Farsça şiirleri, ‘El Buyruk’, ‘Yol Ehline Kılavuz’, ‘Müzekkin Nüfus’, ‘Gönül Risalesi’ ve ‘Saffetü’s-Safa’ adlı bölümler halinde Tahrân’da neşredilmiştir.

⁷² Şeyh Safiyüddin Erdebili, *Kara Mecmua*, Tahrân, 1379.

⁷³ Hasan Kamil Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayi*, Erkam Yayınları, İstanbul, 1999, s. 167.

⁷⁴ Adnan Karaismailoğlu “Kasım Envar”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXIV, s. 542-543

runda hususi bir tarzda tertip ettiği porselen kâselere belli miktar ve ölçülerde su doldurarak, çıkarmayı başardığı namelerle eserler icra etmiştir.⁷⁵

Sadreddin'in vefatından sonra yerine, oğlu Hâce Ali geçmiştir. Hâce Ali, ecdadının nüfuz ve şöhretini devam ettirerek devrinde büyük bir itibara mazhar olmuştur. XV. yüzyılın başında Anadolu'yu ve İran'ı ele geçiren Timur (ö.1405)'un Hâce Ali'ye yakınlaşması ve Erdebil civarındaki köylerin gelirlerini tasarruf etme hakkını ona vermesi⁷⁶ bu ailenin tarihinde bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Osmanlı hükümdarları da bu dönemde Safevî ailesinin dinî irşâd faaliyetlerinden duyduğu memnuniyeti ifade için her yıl "çerağ akçesi" adı altında gönderdikleri maddî yardımlarla onları desteklemiştir.⁷⁷

Şeyh Hâce Ali 1429 yılında Kudüs'te vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir. Mezarı bugün "Seyyid Ali A'cemî" makamı olarak bilinmektedir. Hâce Ali'nin yerine oğlu, Şeyh Şah diye bilinen İbrahim postnişin olmuştur. İbrahim de ataları gibi büyük bir hürmet ve itibar kazanarak Azerbaycan, İran ve Türkiye'de yayılmış olan tarikatın daha da yaygınlaşmasını sağlamıştır.⁷⁸ Şeyh İbrahim'in 1447'de vefatı üzerine kardeşi Cafer bir müddet şeyhlik yapmıştır. Erdebil tekkesinde yaşayan son Sünnî şeyhin Cafer olduğu söylenir. Bir müddet sonra Şeyh İbrahim'in oğlu Cüneyd (ö.1460) ortaya çıkarak şeyhliğin miras olarak babasından kendisine intikal ettiğini iddia etmiş ve posta oturmuştur.⁷⁹ Safevî ailesinden Safiyyüddin, Sadreddin, Hâce Ali, İbrahim ve Cafer Sünnî idiler.⁸⁰ Bu ailede ilk defa aleviliği benimseyerek saltanat davasına kalkışan Şeyh Cüneyd'dir. Şeyh Cüneyd'den itibaren Safeviyye tarikatı geleneksel tasavvufi hayattan uzaklaşarak batını-siyasi mahiyette bir teşkilata dönüşmüştür.

Safevi tarikatının Anadolu'daki en önemli temsilcisi Kayserili Hamidüddin Veli (Somuncu Baba)'dır. Bu şeyh tarafından tarikat önce Bursa'da, sonra Aksaray ve Darende etrafında yayılmıştır. Müridlerinden Hacı Bayram Veli (1353–1430) Bayramiyye tarikatının kurucusudur. Hacı Bayram Veli'nin müridi Şihabüddin Sühreverdi neslinden gelen meşhur sufi Ak-

⁷⁵ Ehad Arpad, "Abdülkadir Marağî", *Küçük Türk-İslam Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul, 1974, fasikül 1, s. 25,

⁷⁶ İskender Münşi Beğ-i Türkmen, *Târih-i Âlem Ârâ-yi Abbâsî*, Tahran, 1314, s. 12.

⁷⁷ Âşıkpaşazade, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 264.

⁷⁸ Tahsin Yazıcı, "Cüneyd" *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. VIII, s. 242.

⁷⁹ Bursevî, *Silsile*, s. 80; Vassâf, *Sefine*, H-254; Yazıcı, "Cüneyd" s. 242.

⁸⁰ Bursevî, *Silsile*, s. 66; Haririzade, *Tibyân*, C. II, s. 222; İlyas Üzüm, "Kızılbaş" *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. IV, s. 789.

şemseddin (ö.1459) tarafından kurulan Şemsiyye de Anadolu'da görülen tarikatlardandır. Bayramiyye tarikatı ve kolları Melamiyye ile Celvetiyye, Osmanlı toplum hayatına tesir etmiş önemli tasavvuf hareketlerindedir.⁸¹

Anadolu'daki ilk Safevi sufilerinden birisi de Abdurrahman Erzincanidir. Malatya-Darende civarına yerleşerek burada faaliyetlerini sürdürmüştür. Manevi tesiri Antep, Hısn-ı Mansur (Adıyaman), Maraş, Besni ve Darende bölgelerinde de göstermiştir.⁸² 1400'lü yılların başında Darende yakınlarında Balaban köyünde vefat etmiştir. Kabri bu köydedir.⁸³

Erdebil'e yakın bir mesafede olmasına rağmen Şirvan, Seyyid Yahya Bakuvi ve müridlerinin Ehl-i Sünnet inancına sıkı sıkıya bağlılığı sayesinde uzun müddet Safevi tesirinden uzak kalmıştır.⁸⁴ Şirvan'ın 1501'de Safeviler tarafından zaptından sonra bu yapı değişmiştir. Şeyh Haydar ve Cüneyd'in buradaki kabir ve makamları ziyaretgâh haline getirilmiş, özellikle güney ve kuzeydoğu bölgeleri Safevi dailerinin yoğun faaliyet gösterdikleri yerler olmuşlardır. Safevi hâkimiyetinin devamı müddetince süren bu faaliyetler İran ve Güney Azerbaycan'daki kadar başarılı olamamış, Şirvan'ın önemli bir bölümü eski inancında kalmıştır. Safevi şeyh ve müridlerine aid kabirler Azerbaycan'ın Kuba-Qusar bölgesinde halen mevcuttur. Qusar'ın Hazre köyünde Şeyh Cüneyd'in makamı, yine Kuba'nın Pirvahid köyünde ise Safevi şeyhleri Pir Vahid ve oğullarının kabirleri bulunmaktadır. Bu köye ismini veren Pir Vahid ve oğullarının mezar taşları, bunların XVI-XVII. asırlarda bu bölgede Safevi şeyhi olarak faaliyette bulduklarını göstermektedir. Aynı köyde Şii-Safevi kabirleri ile yan yana Sünni-Halveti şeyhlerinin kabirleri de bulunmaktadır. Bu durum, sufilerin farklılıkları olgunlukla kabullenen hoşgörülü insanlar olduğunu göstermesi açısından önemli bir işarettir.

D. Nakşibendiyye Tarikatı

Türk dünyasının ve özellikle de Anadolu'nun İslâmlaşmasında büyük rol oynayan Yesevilik ile Nakşîlik tarikatının en büyük mürşidi şüphesiz Yusuf Hemedânî'dir. Miladi 1048 yılında, Rey ile Hemedan arasında Bûzencird adlı bir köyde doğmuştur. Bağdat'ta Ebû İshak eş-Şirâzî'den fıkıh, ilm-i kelâm ve usûl tahsil etti. Hemedânî, Bağdad, Semerkant ve

⁸¹ Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatler*, İFAV yayınları, İstanbul, 1997, s. 408-430.

⁸² Ahmet Akgündüz, Said Öztürk. Yaşar Baş, *Darende Tarihi*, OSAV yayınları, İstanbul, 2002 s. 788-789.

⁸³ Mehmed Efendi Mecdi, *Şakayık-ı Numaniye Zeyli, Hadikatu'ş-Şakayık* (Haz. Abdülkadir Özcan), Çağrı, İstanbul, 1989, s.78.

⁸⁴ Fuad Köprülü, *Anadoluda İslamiyet*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1996, s.81.

İsfahan'da; Kadı Ebû'l-Huseyn Muhammed, Ebû'l-Ganâim Abdussamed, Ebû Cafer Muhammed gibi muhaddislerden hadis öğrendi. Şeyh Abdullah Cüveynî, Hasan Simnânî'nin sohbetlerine katıldı. Dinlediği hadislerin çoğunu yazdı. Daha sonra zühd ve tasavvuf yoluna yönelerek bir süre riyazet ve mücadele ile meşgul oldu. Bu arada Gazzali'nin de müşşidi olan Ebû Ali Farmedî'yi tanıyarak onun müridi oldu. Genç yaşına rağmen şeyhine hizmetle himmetine mazhar oldu. 1084 yılında şeyhinin vefatından sonra Herat, Merv ve Rey şehirlerinde bulundu. 1121 yılında bir ara tekrar Bağdat'a geldi. Bir yandan halka hadis naklederken, bir yandan da Nizamiye medresesinde fıkıh dersleri okuttu. Tekrar Merv ve Rey şehirlerine geldi. Vefatına kadar buradaki irşad hizmetine devam etti. Ölümü 1141'de Herat'tan Merv'e giderken Bamyeyn denilen yerde gerçekleşti. Ancak daha sonra Merv'e nakledilip adına bir türbe yaptırıldı.

Türkistan diyarına İslâm'ın sesini, tasavvufun nefesini duyuran Hemedânî'dir. Onun ışığı yolunun takipçileri tarafından günümüze taşınmıştır. Başlıca müridleri: Abdullah Berkî, Hasan Endâkî, Ahmed Yesevî ve Abdulhâlık Gücdüvânî'dir. Ahmed Yesevî, Yesevîliğin, Abdulhâlık Gücdüvânî ise "Hacegân" yolunun; yani Nakşibendiliğin takipçisi oldular.

1) Azerbaycan'da İlk Nakşiler

Nakşibendiyye tarikatının öncüsü sayılan, Türkistan Piri Ahmet Yesevi'nin kurduğu Yeseviyye tarikatının müritleri arasında Azerbaycanlı sufiler de vardır.⁸⁵ XIII. Asırda Türk dünyasında yayılma imkânı bulan Yesevîliğin Azerbaycan'a ilk defa Afşar Baba'nın getirdiği söylenmiştir. Evliya Çelebi onun Niyazabad şehrinde türbesi ve tekkesi olduğunu ve her gün yüzlerce insan tarafından ziyaret edildiğini söyler.⁸⁶ Anadolu'ya giderek Bursa şehrinde yaşamış olan Ahmed Yesevi'nin halifelerinden Geyikli Baba da Azerbaycanlıdır.⁸⁷

Tebriz'de yaşayan Nakşibendî şeyhlerinden ilki Gence'li Hasan Bulgari'dir. Buhara'da Hacı Garib'in müridi olmadan önce, bir müddet Volga Bulgarları arasında yaşadığı için Bulgari lakabını almıştır. 1299'da vefat etmiştir. Buhara'da veya Tebriz'de medfun olduğuna dair rivayetler vardır.⁸⁸

⁸⁵ Fuad Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanları Yayınları, Ankara, 1984 s. 46.

⁸⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Üçdal Yayınları, İstanbul, 1985, C.III, s. 610-614.

⁸⁷ Köprülü, *İlk Mutasavvıflar* s. 46.

⁸⁸ Algar Hamid, *Nakşibendîler ve Safevîler*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2007 s. 164.

Akkoyunlular devrinde Nakşibendî şeyhlerinin daha çok Tebriz ve etrafında yerleştiği görülmektedir. Hacı Muhammed Parsa'nın müritlerinden Necmeddin Berkbağ, Tebriz'de yaşamış ve 1497'de orada vefat etmiştir.⁸⁹ Nakşibendiyye tarikatının önemli müşitlerinden biri Hâce Ubeydillah Ahrar'dır (1404-1490). Tarikatın yayılması büyük ölçüde onun zamanında olmuştur. Ahrar'ın hayatında yer alan müşitlerden birisi, şeyh Kasım Envar'dır. Herat'ta fakr-u zaruret içinde bir hayat yaşayan Ahrar, bir gün Kasım Tebrizi'yi ziyaret ettiğinde, Şeyh yarısını yediği bir kâse yemeği ona vererek "ey şeyhzade-i Türkistani bu nahoşlar nice ki bize perde olmuşlar ise an karib dünya dahi senin perden ola" demiş. Hacı Ahrar, sonradan elde ettiği zenginliği şeyhin bu nefesinden bilmış.⁹⁰

Ahrar'ın müridleri, tarikatı Orta Asya'da, Osmanlı Türkiye'sinde, Suriye ve Hicaz'da yaymışlardır. Tarikatın bu dönemde yayıldığı yerlerden biri de Safevi hâkimiyetinden kısa bir süre önce Tebriz ve Kazvin'dir.⁹¹ Ahrar'ın üç müridi Akkoyunlular'ın sonlarında Tebriz'de yaşamıştır. Bunlardan Hacı Muhammed Emin, Kazan'lı olup o da Bulgari lakabıyla tanınmıştır. Tebriz'de Dervişabad köyündeki hangahında yaşamıştır. Sayısız kerametler isnat edilen, zahir ve batın ilimlerine vakıf olan şeyh, Akkoyunlu Rüstem bey zamanında (1493-97) vefat etmiştir.⁹²

XV. Asırda Nakşibendîliğin Azerbaycan'daki mühim temsilcilerinden biri Nahcuvanlı Nimetullah bin Mahmud Nahcuvani'dir. Safevi öncesi Tebriz'e gelerek burada yerleşen Nimetullah, zamanının seçkin hocalarından İslami ilimlerde dersler alıp yetişmiştir. Hacı Ahrar'dan⁹³ veya Tebriz'de Sun'ullah Kuzekani'den⁹⁴ tasavvufi terbiye aldığı söylenmiştir. 904/1498 tarihinde Akkoyunlular'ın içine düştüğü parçalanma üzerine Azerbaycan'dan ayrılarak Anadolu'ya gelmiş ve Akşehir'e yerleşmiştir.⁹⁵ Nahcuvani, önemli bir müfessir olup, işari tefsirler arasında mühim bir yere sahip olan *El-Fevatihu-l İlahiyye ve'l-Mefatihu-l Gaybiyye* adlı muhteşem eserin müellifidir. Nahcuvani, Konya-Akşehir'de 1515 tarihinde vefat etmiştir. Kabri burada Beştekke yolu üzerinde olup ziyaretgâhtır.

⁸⁹ Muhammed Ali Tertibiyet, *Danışmandan-ı Azerbaycan*, s. 50.

⁹⁰ Hasan-Lütfi Şuşud, *İslam Tasavvufunda Hâcegan Hanedanı*, İstanbul, 1958, s. 79.

⁹¹ Algar, *Nakşibendîler*, s. 162.

⁹² Yaşar Kurt, *Nehcuvânî ve Tasavvufî Tefsiri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Basılmamış doktora tezi.

⁹³ Algar, *Nakşibendîler*, s.164.

⁹⁴ Tosun Necdet, *Bahaeddin Nakşibend, Hayatı, Görüşleri, Eserleri*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003, s. 284

⁹⁵ Mecdi, *Terceme-i Şakayık*, s. 360.

Tebriz'e uğrayan Nakşî mürşidleri içerisinde en meşhuru Abdurrahman Camii'dir. 1474 tarihinde Hac dönüşü Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın daveti üzerine Tebriz'e gelen Camii bir müddet burada kalmış, Uzun Hasan'ın ısrarına rağmen Herat'a dönmüştür. Camii'nin yetiştirdiği sufiler arasında dikkat çeken Azerbaycanlı Mesud Şirvani, 1531'de şehit edilmiştir.⁹⁶

Batı Azerbaycan'da XVII. yüzyıl başlarında Urumiye'de ortaya çıkmış, daha sonra da Diyarbakır'a göç edip yerleşmiş Nakşibendî ailesi vardır ki bu ailenin en meşhur şeyhi Aziz Mahmud Urmevi'dir. Babası Seyyid Ahmed de Nakşî şeyhi olup Safevi idaresinin baskısı neticesinde Diyarbakır'a gelip yerleşmişlerdir. İyi bir ilim tahsili alan Aziz Mahmud Efendi, Diyarbakır'da bir tekke yaptırarak burada insanları irşat etmeye başlamıştır. Mahmud Efendi'nin tekkesi sıradan halk, ulema ve yönetici kesiminden herkes tarafından büyük ilgi görmüş, paşalar ve serdarlar tarafından ziyaret edilmiştir. Aynı zamanda doğudan gelen tüccarlar için de bir uğrak yeri haline almıştır. Şöhreti Van, Tebriz, Revan, Erzurum, Urfa ve Musul'a kadar ulaşmış, müritlerinin sayısı rivayete göre kırk bini bulmuştur. Sultan IV. Murad Revan Seferi sırasında şeyhi ziyaret edip yakınlık göstermiş, hatta sefere beraberinde götürmüştür. Ne var ki bu yakınlık fazla sürmemiş, Padişah'ın Bağdat Seferi esnasında, bir takım insanların bu tip, etrafında büyük kitleler toplayabilen insanların devletin başına galeleler açabileceği ve kendisinin de bu yüzden tehlike arz ettiği, şeklinde gammazlamaları üzerine 1638'de idam edilmiştir.⁹⁷

2) XIX. Asırda Azerbaycan ve Kafkaslarda Nakşibendîliğin Yayılması

Azerbaycan Nakşîliği'nin ikinci dönemi diyebileceğimiz XIX. yüzyıl, aynı zamanda Azerbaycan tasavvuf tarihinde yeni bir dönemdir. Bu devirde Mevlana Halid-i Bağdadi'nin halifesi Kürdemirli İsmail Şirvani ile Abdullah Mekki'nin halifesi Kutgaşanlı Yahya Dağıstani'nin yetiştirdiği birçok mürşidinin faaliyetleri neticesinde, Azerbaycan'dan başlayarak Kafkaslara ve Anadolu'ya yayılan büyük bir tasavvufi ve siyasi hareket ortaya çıkmıştır.

1783'te Azerbaycan'ın Kürdemir beldesinde doğan Şeyh İsmail Sira-ceddin Şirvani, tahsilini Şamahı, Erzincan, Tokat, Burdur ve Bağdat med-reselerinde tamamlar. Daha sonra memleketine dönerek burada yedi yıl

⁹⁶ Tosun, *Bahaeddin Nakşibend*, s.137-140.

⁹⁷ Age, s.280-282.

ilim tedrisi ile meşgul olur. İlimin ötesinde bir hakikat olduğunu anlayan İsmail Şirvani, yeniden yola çıkarak bir mürşid-i kâmil bulmak arzusu ile Bağdat'a gider ve burada Mevlana Halid Bağdadi'ye bağlanarak müridi olur. 1817'de mürşidinden icazetname alarak yeniden memleketi Kürdemir'e gelen İsmail Şirvani, Rus yönetiminin baskısı ile Azerbaycan'dan çıkarılana kadar buradaki tekkesinde faaliyet gösterir. 1826'da hicret ederek önce Ahıska'ya yerleşir, ancak bir müddet sonra Ahıska'nın da Ruslar tarafından işgali üzerine Anadolu'ya giderek Osmanlı devletinin himayesine girer. Sivas'ta dokuz yıl kaldıktan sonra 1841'de Amasya'ya yerleşen Şirvani, vefatına kadar burada faaliyet göstermiştir. İsmail Şirvani, Azerbaycan ve Dağıstan'da birçok mürit yetiştirmiştir. Mir Hamza Nigari, Molla Has Muhammed Şirvani, Muhammed Yarağı, Almalı'lı Mahmud Efendi, Külüllü'lü Ahmed Efendi, Cemaleddin Gazigumuki bunlardan birkaçıdır.⁹⁸

Has Muhammed Şirvani ve Muhammed Yarağı, tarikati Dağıstan'a taşıyan ve yayan şeyhlerdir. Daha sonra gelen Cemaleddin Gazigumuki ve müridleri Kafkaslar'da geniş bir topluluk oluşturmuşlardır. Nakşibendîliğin Dağıstan'da yayılmasında Molla Muhammed Yarağı'nin Yarağ köyündeki medresesi merkez olmuştur. Bütün Kafkasya'da saygın bir yere sahip bu ilmi muhit tarafından tarikatın kabul edilmesi bölgedeki yayılışımı kolaylaştırmış, özellikle de entelektüel kesim tarafından süratle benimsenmesine yol açmıştır. Nakşibendîlik Kafkas halklarının Ruslara karşı mücadelelerinde ihtiyaçları olan manevi enerjiyi ve siyasi otoriteyi temin etmiştir. Bu mücadelenin başında olan Gazi Muhammed, İmam Şamil gibi şahsiyetler hürriyet mücadelelerini tasavvufun gücünden istifade ederek Ruslar'ın yüksek askeri güç ve teknolojisine karşı uzun müddet başarı ile devam ettirmişlerdir.⁹⁹ Kuzey Kafkasya'daki bazı kabilelerin İslam dinini kabul etmeleri, özellikle Çerkezlerin ve Abazaların Müslümanlaşması bu devirdeki âlim Nakşibendî mürşitlerinin faaliyetleri sonucu olmuştur.¹⁰⁰

İsmail Şirvani'nin edebi-tasavvufi şahsiyeti ve Karabağ bölgesindeki faaliyetleri ile dikkat çeken halifesi Mir Hamza Nigari'dir. Karabağ Hanlığına bağlı Bergüşad-Cicimli köyünde, 1805'te dünyaya gelmiştir. Gençliğinde ilim öğrenmek için buradan hicretle Sivas'a İsmail efendi'nin yanına gelmiştir. İlmî ve tasavvufî eğitimini tamamlayarak Karabağ'a dönmüştür.

⁹⁸ M. Mehmed Celil (M.Rıhtım) ve F.Halilli, *Mevlana İsmail Siraceddin Şirvani*, Bakı, 2003, s. 52-98

⁹⁹ Chantal Lemercier-Quelqejay, "Kuzey Kafkasyada Tarikatlar", *İslam Dünyasında Tarikatlar* (Çev. Osman Türer), Ankara, 2004, s. 75.

¹⁰⁰ Age, s. 76.

Ruslar'a karşı isyan hazırlığında iken fark edilmesi üzerine kaçarak İran üzerinden Erzurum'a gelmiştir. Şeyhi İsmail Şirvani'den sonra Amasya ve etrafında irşad vazifesine devam etmiştir. Nigari bu bölgeden başka, Doğu Anadolu'da, Azerbaycan'ın Karabağ ve Kuzeybatı bölgelerinde de birçok mürid yetiştirerek tesirli olmuştur.¹⁰¹ Özellikle Azerbaycan'daki halifesi Hacı Mahmud Efendinin faaliyetleri sonucunda Borçalı, Karabağ ve Kazak bölgesinden binlerce müridi olmuştur. Bunların büyük bir kısmı daha sonra Türkiye'ye göç ederek Amasya ve etrafında yerleşmişlerdir. İyi bir Divan şairi de olan Hamza Efendinin âşıkane şiirlerinin yer aldığı Türkçe ve Farsça divanları vardır. Tiflis'te ve İstanbul'da basılan divanları birçok Hak aşığı tarafından ezberlenerek, yıllarca zikir merasimlerinde ve sohbet meclislerinde okunmuştur. Nigari'nin şiirlerinin terennümlerini aynı duygu ve coşkunlukta ifade edebilen Türkiye'de ve Azerbaycan'da birçok Nakşibendî şeyhi yetiştirmiştir.¹⁰² Bu bölgedeki Nigari tesiri Sovyet rejiminin baskı ve propagandalarına rağmen silinememiş, halk arasında bir anane şeklini alarak devam etmiştir.¹⁰³ 1886'da Harput'ta vefat eden Nigari'nin cenazesi vasiyeti gereği Amasya'ya getirilerek burada defnedilmiştir.

Karabağlı Ali b. İbrahim Dağıstani'nin Seyyid Muhammed Ermevi'nin müridlerinden olduğu ve *Kevakibu's-Saadet* adında, içinde on adet risale olan bir eserin bulunduğu Osmanlı müelliflerinde geçmektedir.¹⁰⁴ Halid-i Bağdadi'nin Kuzey Kafkasya'da faaliyet gösteren diğer halifesi Muhammed El-Mehdi Dağıstani'dir.¹⁰⁵

Bu devirde Azerbaycan'da faaliyet gösteren diğer bir Nakşî şeyhi Abdullah Mekki'nin halifesi Kutgaşınlı Şeyh Yahya Dağıstani'dir. Son Gebele Emiri Hacı Nasrullah Sultan'ın oğlu ve tanınmış yazar İsmailbey Kutgaşınlı'nın¹⁰⁶ büyük kardeşi olan Yahya Efendi, İsmail Şirvani'den ders

¹⁰¹ Fahreddin Akabali, *Hümay-ı Arş*, s. 370-394

¹⁰² Sovyetler zamanında takibata, sürgüne ve katle uğrayan bu şahsiyetlerin eserlerinin bir kısmı Bakü elyazmalar kütüphanesinde. Ancak Gebele, Şeki, Gah, Zakatala, Kazak, Guba ve Borçalı bölgelerinde Nakşibendîliğe mensup ilim sahibi birçok sufi yaşamıştır. Bunların eserlerinin büyük kısmı o devrin acımasız baskıları altında Azerbaycan milli-manevi kültürünün imhası çerçevesinde maalesef yok edilmiştir.

¹⁰³ Sovyet yöneticileri Azerbaycan'daki Nakşibendî tesirini silmek için uzun süre mücadele etmişlerdir. Binlerce Nakşibendî şeyhi ve din adamının idam edilmesi yanı sıra bu dönem Azerbaycan edebiyatında, roman ve tiyatro eserlerinin büyük bir kısmı İslam dininin ve din adamlarının kötülenmesine hasredilmiştir. İsmail Şihli'nin, filmi de çekilen *Deli Kür* romanı, Nakşibendî tarikatını, özellikle Hamza Nigari'yi hedef alan en önemli propaganda malzemelerinden biridir.

¹⁰⁴ Mehmet Tahir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, 1972, C. I, s. 55

¹⁰⁵ Mehmet Fatsa, *Tasavvufta Mekki Kol*, İstanbul, 2000, s. 73.

¹⁰⁶ 1806'da Azerbaycan'ın Gutgaşın (Gebele) bölgesinde doğdu. İlk tahsilini ailesinden aldı. 1819'da Rus

almış sonra Mekke’de Abdullah Mekki’den icazet alarak Azerbaycan’a gelmiştir. Bu bölgedeki faaliyetleri neticesinde baskılara maruz kalmıştır. Osmanlı devletinin daveti üzerine önce Çorum’a sonra da İstanbul’a giderek bir müddet buralarda yaşamış ve faaliyet göstermiştir. Daha sonra Mekke’ye göç ederek vefatına kadar burada yaşamıştır.¹⁰⁷ *Maksadu’t-Talibin* ve *Hüsn-ü Hulk* adında iki eseri vardır. *Maksadu’t-Talibin* onun tasavvufa dair yazdığı değerli bir eser olup, tasavvufun ve Nakşibendîliğin bir kısım meselelerini açıklar. Nakşibendîliğin Mekki kolu Anadolu’da Yahya Dağıstani’nin halifesi Mustafa Çorumi vasıtası ile Darendeli Hulusi Efendi’ye ulaşmış ve onun Darendede’de Somuncu Baba dergâhındaki faaliyetleri ile günümüze gelebilmiştir.

XIX. asırda yaşayan Azerbaycan’lı Nakşibendî’lerden Abdülhamit Şirvani, eğitimini İstanbul ve Mısır medreselerinde tamamlamış, Süleymaniye Medresesinde müderrislik yapmıştır. İbn-i Hacer el-Heytemi’nin *Tuhfetü’l-Minhac* adlı Şafî fıkına dair eserine *Havaşi ala Tuhfetü’l Muh-tac bi Şerhi’l-Minhac* adında geniş bir şerh yazmıştır.¹⁰⁸ Mekke’ye giderek burada yerleşen Şirvani önce Ahmed Said-i Fârûkî’ye sonra da onun oğlu M. Mazhar’a intisap etmiştir. Şirvani, vefatına kadar burada irşad ve ilmi faaliyetlerini devam ettirmiştir. 1882’de Mekke’de vefat etmiştir.

Sonuç

Azerbaycan sahası tasavvuf tarihi açısından oldukça münbit bir coğrafyadır. Derbent, Sühreverd, Tebriz, Erdebil, Hoy, Urumiye, Şirvan, Şamahı, Bakü, Lenkeran, Marağa, Ebher gibi şehirler tasavvufi hareketlere merkezlik yapmış mekânlardır. Sühreverdiyye, Ebheriyye, Zahidiyye, Halvetiyye ve Safeviyye tarikatları bu bölgede neşvü nema bulmuştur. Hurufilik ve Ahilik gibi cereyanlar da bu bölgede yetişen şahsiyetler tarafından tem-

hükümeti tarafından itaat garantisi olarak ailesinden alınarak Tiflis’teki Rus askerî okuluna verildi. 1825-1850 yılları arasında Rus ordusunda hizmet etti ve general rütbesine kadar yükseldi. 1826-1828’de Rusya-İran, 1828-1829’da Rusya-Türkiye muharebelerine iştirak etti. 1832-1836’da Varşova’da yaşadı ve bir yazar olarak tanınmasını sağlayan *Reşidbey ve Seadet Hanım* adlı eserini Fransızca olarak burada yayımlattı. Rus ordusunda hizmet ettiği devirde Kafkasya tarihi, coğrafyası ve tabiat şartları konularında araştırmalar yaptı. 1850’de Rusya Kent Tasarrufatı Cemiyeti Kafkas şubesinin, 1864’te ise Rusya Coğrafya Cemiyeti Kafkas şubesinin asil üyeliğine seçildi. Rus ordusunda hizmet etmenin, Osmanlı ve İran’a karşı savaşmanın manevi mesuliyetini fark edince büyük bir vicdan azabına düştü. 1850’de ordudan istifa ederek memleketine döndü. Azerbaycan halkını aydınlatmak için kendini dine ve ilme verdi. Onun uyanmasında ağabeyi Yahya Efendi’nin de rolü olmalıdır. 1852’de eşi ile birlikte Hacca gitti. Burada Yahya Efendinin yanında kaldı. Eski bir Rus generali olan İsmail bey’in din ile meşguliyeti ve Hacca gitmesi Rus yöneticilerin büyük bir rahatsızlık duymalarına neden oldu. 1869’da Gebele’de hanımı ile aynı gün şüpheli bir şekilde vefat etti.

¹⁰⁷ Yahya Dağıstani’nin *Maksadu’t-Talibin* adlı yazma eserinde yer alan bilgilerden alınmıştır.

¹⁰⁸ Bu şerh, İbn-i Kasım el-İbadi’nin şerhi ile birlikte on cilt halinde 1897’de Kahire’de basılmıştır.

sil edilmiştir. Safeviyye tarikatı, Celvetiyye ve kolları şeklinde yayılmış, Somuncu Baba, Hacı Bayram Veli, Akşemsetdin, Aziz Mahmud Hüdayi gibi büyük sufilerin yetişmesine vesile olmuştur. Halvetiyye tarikatı özellikle Seyyid Yahya Şirvani'nin halifeleri vasıtası ile Şirvan'dan Osmanlı coğrafyasına intikal ederek, devlet-millet kaynaşmasına vesile olmuş, kırk civarında şube ve kol ile binlerce sufünün yetiştiği, en büyük tasavvufi mektep olmuştur. Nakşibendiyye XV. asırdan önce bu bölgeye gelmiştir. Bu tarikat, özellikle XIX. asırda Kuzey Azerbaycan ve Kafkaslarda çok etkili olmuştur.

Azerbaycan sufi mektepleri, Selçuklu ve Osmanlı Türkiyesi tasavvuf hayatını derinden etkilemiş, dini-ictimai hayatı şekillendiren önemli bir âmil olmuştur. Bunun yanında, Hurufilik ve Alevilik gibi heterodoks cereyanlara kaynaklık eden Azerbaycan tefekkür sistemi, bu akımlarla büyük bir siyasi-kültürel oluşumu gerçekleştirerek İran'ın ve Anadolu'nun inanç coğrafyasını şekillendirmiştir. Ancak bu büyük başarı beraberinde tesirini günümüze kadar devam ettiren bir kısım bölünme, ayrışma ve çatışmaları da beraberinde getirmiştir.

Türk tefekkür hayatına önemli bir zenginlik ve derinlik kazandıran tasavvufî hareketler, Orta Asya-Horasan bölgesi yanında, önemli ölçüde Azerbaycan'dan beslenmiştir. Son asırlarda Azerbaycan'ın yaşadığı siyasi-ideolojik yapı, bu zengin mirasın araştırılmasına imkân vermediği için büyük bir kısmı meçhul kalmıştır. Azerbaycan tasavvuf kültürü, felsefe, edebiyat, sanat, tarih ve diğer açılardan çok bereketli bir geçmişe sahiptir. Bir kısmından kısaca bahsettiğimiz bu mirasın araştırılarak ortaya çıkarılması, bölgenin tarih ve kültürüne hizmet edecek, medeniyetimize kattığı zenginlikleri gözler önüne serecek ve birçok bilinmeyeni gün ışığına çıkaracaktır.

KAYNAKÇA

Abdurrahman Câmî. *Nefehatü'l-Üns Min Hadaratü'l-Kuds Tercümesi*, (Çev. Kamil Candoğan) Bedir Yayınları, İstanbul, 1971.

Abdülkerim Kuşeyrî. *Kuşeyri Risalesi* (Çev. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul, 1978.

Akabali, Fahrettin. *Hümay-ı Arş*. (elimizde bulunan yazma kopyasından).

Akgündüz, Ahmet, Said Öztürk ve Yaşar Baş. *Darende Tarihi*, OSAV Yayınları, İstanbul, 2002.

Algar, Hamid. *Nakşibendîlik*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2007.

Âli. *Tuhfatu'l Mücahidin Behçetü'z Zahidin*, Nuru Osmaniye Kütüphanesi, No: 2293.

- Allouche, Adel. *Osmanlı Safevi İlişkileri, Kökenleri ve Gelişimi*, Anka Yayınları, İstanbul, 2001.
- Arı, Saim. *Nadir Şah Dönemi Osmanlı İnan İlişkileri*, Yüzüncüyıl Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1995.
- Arpad, Ehad. “Abdülkadir Maragi” *Küçük Türk-İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, İstanbul, 1974.
- Âşık Paşazade. *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul, 1332.
- Azamat, Nihat. “İbrahim Gülşeni” *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXI, İstanbul, 2000, s. 301-304.
- Bakihanov, Abbasgulu Ağa. *Gülistan-ı İrem*, İlim Neşriyatı, Bakı, 1970.
- Bakuvi, Seyyid Yahya. *Şifa el-Esrar*, Süleymaniye Kütüphanesi, H. Mahmud Efendi, No: 2283.
- Barlas, Cafer. *Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1999.
- Belazuri. *Futuh el-Buldan*, (Çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983.
- Bertels. *Tasavvuf ve Edebiyat-ı Tasavvuf*, Tahran, 1975.
- Bilgin, Azmi. “Tasavvuf ve Tekke Edebiyatı”, *Tasavvuf Kitabı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Bunyadov, Ziya. *Azerbaycan VII-IX. Asırlarda*, Bakı, 2004.
- Bursalı, Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri I-III*. İstanbul, 1333-342.
- Bursevi, İsmail Hakkı. *Silsile-i Celvetiyye*, Pamuk Yayınları, İstanbul, 1291.
- Bünyadov, Ziya. *Seçilmiş Eserler*, Bakı, 1999, (İbn İmad el-Hanbelî'nin *Şezuratü'z-Zeheb* C. IV, fasıl 8, s. 155'den nakille)
- Caferov, Nizami. “Kitab-ı Dede Korkut” *Türk Halkları Edebiyatı*, Bakı, 2006.
- Cebecioğlu, Ethem. *Hacı Bayram Veli*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1998.
- Çemenzeminli, Yusuf Vezir. *Tarih-i Coğrafi ve İktisad-ı Azerbaycan*, Bakı, 1993.
- Ebu Sa'd el-Malini. *Kitabu'l-Erbain fi Şuyuhi's-Sufiyye-Muhaddis Sufiler*, (Çev. Seyfullah Erdoğmuş), İnsan Yayınları, İstanbul, 2008.
- Ekinci, Mustafa. *Anadolu Aleviliğinin Tarihsel Arka Planı*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2002.
- Eraydın, Selçuk. *Tasavvuf ve Tarikatler*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1997.
- Erdebili, Şeyh Safiyyüddin. *Kara Mecmua*, Tahran, 1379.
- Erşahin, Seyfettin. *Akkoyunlular-Siyasal Kültürel Ekonomik ve Sosyal Tarih*, Bizim Büro Yayınları, Ankara, 2002.
- Es'ad El-Hatib. *Sufiler ve Aksiyon*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1999.
- Evliya Çelebi. *Seyahatname*, I-X, Üçdal Yayınları, İstanbul, 1985.

- Fatsa, Mehmet. *Tasavvufta Mekki kol*, Mavi Yayıncılık, İstanbul, 2000.
- Gündoğdu, Cengiz. *Abdülmecid-i Sivasi, Hayatı, Eserleri ve Tasavvufi Görüşleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.
- Haririzade, Mehmet Kemalettin. *Tibyan-u Vesaili'l-Hakayık fi Beyan-i Selasili't-Taraik*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, No: 2306-2309.
- Has, İbrahim. *Şabaniyye Silsilenamesi*, Süleymaniye Kütüphanesi, H. Mahmud Efendi, No: 4607.
- Hemedani, Aynü'l-Kudat. *Temhidat* (Çev. Nesib Göyüşov), Adiloğlu Neşriyat, Bakı, 2006.
- Hinz, Walter. *IV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi, Şeyh Cüneyd ve Uzun Hasan* (Çev. Tevfik Bıyıkoglu), TTK Yayınları, Ankara, 1948.
- Hocazade, Ahmet Hilmi. *Hadikatu'l- Evliya*, İstanbul, 1318-1320.
- Hocazade, Ahmet Hilmi. *Ziyaret-i Evliya*, İstanbul, 1320.
- Hucviri, Ali b. Osman. *Keşfu'l-Mahcub, Hakikat Bilgisi*, (Çev. Süleyman Ulu-dağ), Dergah Yayınları, İstanbul, 1996.
- Hulvi, Cemalettin. *Lemezât-ı Hulviyye ez Lemeat-ı Ulviyye*, (Çev. Mehmet Serkan Tayşi) İFAV Yayınları, İstanbul, 1993.
- İbn-i Hacer El-Askalânî. *Enbâu'l-Gumr bi-Enbâi'l-Umr*, Kahire, 1389/1969.
- İbn-i Hanbel, Ahmed İbn Muhammed. *Kitabü'z-Zühd*, (Çev. Mehmet Emin İhsanoğlu), İz Yayınları, İstanbul, 2006,
- İpek, Ali. *İlk İslami Dönemde Azerbaycan*, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1999.
- İskender, Münşi Beğ-i Türkmen. *Târih-i Âlem Ârâ-yi Abbâsî*, Tahran, 1314.
- Kamer, el-Huda. *Şihabeddin Ömer Sühreverdi, Hayatı, Eserleri, Tarikatı*, (Çev. Tahir Uluç), İnsan Yayınları, İstanbul, 2004.
- Kara, Mustafa. *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1985.
- Karaismailoğlu, Adnan. "Kasım Envar", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXIV, s. 542-543, İstanbul.
- Kelabazi, Ahmed b. Muhammed. *et-Taarruf*, (Çev. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul, 1992.
- Kırımı, Hasan. *Makalat-ı Ed'iyye-i Tarikat-ı Halvetiyye-i Cemaliyye Risalesi*, Millet Kütüphanesi, No: 1345.
- Kitapçı, Zekeriya. *Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslamiyet*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya, 2005.
- Konur, Himmet. *İbrahim Gülşeni, Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000.
- Köçerli, Fıridunbey. *Azerbaycan Edebiyat Tarihi Materyalleri*, I-II, Bakı, 2005.
- Köprülü, M. Fuad ve Franz Babinger. *Anadolu'da İslamiyet*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1996.

- Kurt, Yaşar. *Nimetullah Nehcuvânî ve Tasavvufî Tefsiri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Basılmamış doktora tezi. Samsun, 1998.
- Lamii Çelebi. *Tercüme-i Nefehatü'l-Üns* (Çev. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara) Marifet Yayınları, İstanbul, 1995.
- Mecdi Mehmet Efendi. *eş-Şakaku'n-Nu'maniyye ve Zeyilleri Hadikatu's- Şakayık* (Nşr: Abdülkadir Özcan), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989.
- Mehemmed Celil (M.Rihtim) ve Faris Halilli. *Mövlana İsmail Siraceddin Şirvani*, Bakı, 2003.
- Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*, C. I-II, İstanbul, 1333.
- Mehmet Nazmi Efendi. *Hediyyetü'l-İhvan, Osmanlılarda Tasavvufî Hayat Halvetilik Örneği*, (Çev. Osman Türer), İnsan Yayınları, İstanbul, 2005.
- Mehraliyev, Eybeli. *Babakuhi Bakuvi ve Pirhüseyn Şirvani*, Bakı, 2002.
- Memmedov, Zakir. *Azerbaycan Felsefesi Tarihi*, Bakı, 1994.
- Musavi, M. *Bakı Tarihine Dair Orta Asır Senedler*, Bakı, 1967.
- Musayeva, Azade. *Dede Ömer Rövseni Eserlerinin Elyazmaları Üzerine Araştırmalar-I*, Bakı, 2003.
- Muslu, Ramazan. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf 18. Yüzyıl*. İnsan Yayınları, İstanbul, 2003.
- Müneccimbaşı, Derviş Ahmed. *Sahaifu'l-Ahbar*, (Çev. Ahmet Nedim) İstanbul, 1285.
- Müsküri, Yusuf. *Silsiletü'l-Uyun*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü, B-5447/7072.
- Müsküri, Yusuf. *Beyanü Esrar Li-t-Talibin*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü, B-733.
- Ne'met, Meşedihanım. *Azerbaycan'da Pirlar*, Bakı, 1992.
- Nişati, Muhammed. *Şeyh Safi Tezkiresi Tercümesi*, (Çev. Muhsin Nağisoğlu), Nurlan Neşriyat, Bakı, 2006.
- Popovic, Alexandre ve Veinstein Gilles, "Chantal Lemercier-Quelqejay, Kuzey Kafkasyada Tarikatlar", *İslam Dünyasında Tarikatlar* (Çev. Osman Türer), Suf Yayınları, İstanbul, 2004.
- Salabisray, Haseddin ve Navi Taliş. *Makalat-ı Seyyid Niku*, Reşt, 1378.
- Sevgi, H.Ahmet. "Gülşen-i Raz", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XIV, s. 253-54. İstanbul.
- Sühreverdi, Şihabüddin. *Avarif el-Maarif, Tasavvufun Esasları*, (Çev. Hasan Kamil Yılmaz), Erkam Yayınları, İstanbul, 1993.
- Şahinoğlu, M.Nazif. "Kuhi-i Şirazi", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXVI, İstanbul, 2006, s. 347.
- Şarani, Abdülvehhab. *et-Tabakatü'l-Kübra, Veliler Ansiklopedisi*, (Çev. Abdülkadir Akçiçek), I-II, İstanbul, 1986.

- Şirvani, Abdülhamid. *Havaşi ala Tuhfetu'l Muhtac bi Şerhi'l-Minhac* Mısır, 1897.
- Şuşud, Hasan Lütü. *İslam Tasavvufunda Hâcegan Hanedanı*, İstanbul, 1958,
- Taşköprülüzade İsamüddin Ebu'l-Hayr Ahmed. *eş-Şakaiku'n-Numaniyye fi Ulemai'd- Devleti'l-Osmaniyye*, Beyrut, 1975.
- Terbiyet, Muhammed Ali. *Danişmendân-ı Azerbaycan*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakı, 1987.
- Tosun, Necdet. *Bahaeddin Nakşibend, Hayatı, Görüşleri, Eserleri*, İstanbul, 2003,
- Uludağ, Süleyman ve Nurettin Bayburtlugil. "Aynu'l-Kudat el-Hemedani", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. IV, s. 280-281, İstanbul.
- Uludağ, Süleyman. "Halvetilik", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XV, s. 393-397, İstanbul.
- Useynov, M; L.Bretaniski ve A.Salamzade. *İstoriya Arhitekturi Azerbaycana*, Moskova, 1963.
- Uzun, Mustafa. "Dede Ömer Ruşeni", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. IX, İstanbul, 1994, s. 81-82.
- Üzüm, İlyas. "Kızılbaş" *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. IV, İstanbul, 1991, s. 789.
- Vassaf, Hüseyin, *Sefine-i Evliya-yı Ebrar fi Şerh-i Esmar-ı Esrar*, C. I-V, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, No: 2305-2309.
- Yahya Dağıstani. *Maksadu't-Talibin*, yazma, (M.Rıhtım koleksiyonu).
- Yazıcı, Tahsin. "Cüneyd Safevi" *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. VIII, s. 123-124, İstanbul.
- Yazıcı, Tahsin. "Ebu Said Ebu'l Hayr", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. X, s. 220. İstanbul.
- Yazıcı, Tahsin. "Safevîler," *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, C. X, s. 53, Ankara, 1980.

Kırım Bölgesinde İlk Türkleşme Faaliyetleri

Saadettin GÖMEÇ¹

Özet

Kırım Hanlığının esas can damarı Kırım yarımadası olmakla beraber, Azak Denizi çevresinden Tuna boylarına, Aşağı Don'dan Özü Nehri'ne kadar uzanan ve Kıpçak Bozkırını olarak adlandırılan geniş stepler Hanlığın topraklarını meydana getiriyordu. Bölge Hunlardan itibaren Türklere kucağını açmış; ardından Bulgar, Avar, Hazar, Kök Türk gibi Türk hanedanlarının iskan sahası haline gelmiştir. Bizans için son derece önemli olan bu bölge yüzünden Hazar Türkleriyle Doğu Roma arasında uzun yıllar mücadelelerin sürdüğünü de biliyoruz. Peçenekler de bir ara Kıpçak Bozkırlarıyla birlikte Kırım'ı ele geçirirler. 11. yüzyıldan sonra Kuman-Kıpçakların faaliyet alanına girince, Kırım da bir Kıpçak yurdu olmuş ve buralarda Bizans'ın etkisi azalmıştır. Bununla birlikte Selçuklu Türkleri de başlangıçtan itibaren Kırım'la ilgilenmişler ve buraya seferler düzenlemişlerdi. Karadeniz'in kuzeyi 1240'lardan itibaren Çingiz Han'ın devletinin hakimiyetine sokuldu. Onlarla gelen Kuman-Kıpçakların özellikle Altun Orda Hanlığına sahip olmaları üzerine Kırım'ın değeri de arttı.

Anahtar kelimeler: *Kırım, Kırım'da Türk Çağı, İskit*

¹ Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, sgomec@yahoo.com

Activities of Turkization in Crimean Region

Abstract

Although the foundation of the Crimean Khanate is mainly accepted to be the Crimean Peninsula, it actually covers the area known as the Kipchack steppes extending from the shores of the Sea of Azov to the banks of the Danube, from Lower Don region to the Dnepr River. The region embraced the Turkish peoples starting with the Huns, and eventually became the region of settlement for the Turkish dynasties such as Bulgar, Avar, Khazar, K k Turk. It is well known today that the region had been the scene of contention between the Eastern Roman Empire and the Khazar Turks. The Pecthenegs (Kumans?) also occupied the Crimea along with the Kipchack Steppes for a while. As the region entered the area of sovereignty of the Kuman Kipchack, Crimea became home for the Kipchack and the Byzantine influence over the region diminished. Moreover, the Seljukid Turks showed deep interest in Crimea ever since their early years and launched campaigns into the region. Northern Black Sea entered the sovereignty of Tzenghiz Khanate as of 1240s. Crimea became ever valuable upon the coming of the Kuman Kipchack who later took over the Golden Horde Khanate.

Keywords: *Crimean, Turks Period in Crimean, Scythian.*

Kıpçak Bozkırlarına ve bunun bir parçası olarak Kırım bölgesine ilk Türk akınları Hunlarla birlikte başlatılabilir. Ancak coğrafyanın en eski Türk fatihleri olarak Hunların bir uç beyliği durumunda bulunan İskitleri gösterebiliriz. Onlar, M.Ö. 8. asırda Güney Mogolistan ile Türkistan'daki olaylar sebebiyle, muhtemelen Hunların önünden kaçarak, bu günkü İdil-Ural sahasına gelmişler ve merkez olarak da kendilerine Kırım ve Azak çevresinde yurt tutmuşlardı. Tarihi ve Kırım çevresinde açılan kurganlardan çıkan arkeolojik belgeler bunu ortaya koyar.² İskitler hakkındaki tartışmalar halâ sürmektedir, dolayısıyla burada konuya biraz açıklık getirmek lazımdır.

Malûm olduğu üzere Grek-Yunan, Latin-Bizans eserlerinde Asya'dan veya doğudan gelen kabileleri ifade için sık sık kullanılan bir İskit etnonimi mevzubahistir.³ Bunların kimliği meselesinde de bugüne kadar çok şeyler söylenmiştir. Ama Batılılar umumiyetle İskitleri İndo-Germen bir kavim olarak görürler. Esasında onların Türk olduklarına dair fikirler mevcutsa da, bunlar azınlıktadır. Daha çok bir veya birkaç kaynak ile bazı arkeolojik malzemelerden yola çıkılarak tahminlerde bulunmaktadır. Ama bununla beraber gözden kaçırılmaması gereken bir noktaya işaret etmek gerekmektedir. Günümüzde İskitlerin yurdu olarak genellikle Azak çevresi (Maeotis), İdil-Ural bölgesi kabul edilmektedir. Buralar ise hem Türk destanlarında -ki bunların başında Oguz Kagan Destanı gelmektedir⁴- hem de diğer yazılı vesikalara göre Türk hakimiyet alanı içindedir. Yani Batılıların İskitlerle birleştirdiği İran halklarının yaşadığı bir coğrafya değildir. Bizim düşüncemiz ise, İskit denilen bu kavmin Türk-Hun Devletinin batıdaki uç beyliği olmasıdır. Hun birliği zayıfladığı zaman İskitler ön plana çıkarak Doğu Avrupa'daki halkları tehdit etmeye başlar. Dolayısıyla henüz Türk ismi de bilinmediğinden ve Hun adı da unutulmaya yüz tuttuğu için kaynaklarda hep İskitleri görürüz. Bunun en büyük delillerinden biri, 11-12. asırlarda bile hâlâ Kafkasya, Karadeniz'in kuzeyi, Balkanlar gibi bölge-

² Daha sonra buradan yola çıkarak Balkanlar ve Güney Kafkasya ile Anadolu'ya kadar yayılmışlar, hatta Mısır'a kadar gittikleri iddia olunmuştur. Kafkasya ve Doğu Anadolu'ya inen İskitler, M.Ö. 7. asırda Urartular da yıktılar. Bakınız: Şemseddin Günaltay, *Mufassal Türk Tarihi*, C. II, İstanbul, 1340, s. 14-16; Ali R. Seydi, *İskitler ve İskitler Hakkında Herodot'un Verdiği Bilgiler*, İstanbul, 1934, s. 20-23; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, (Çev. R.Uzmen), İstanbul, 1980, s. 24-25; Mirza Bala, "Kırım", *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, 5. baskı, İstanbul, 1988, s. 744; Wilhem Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, (Çev. Müjdat Kayayerli), Kayseri 1997, s. 27; İbrahim Telliöğlü, *Doğu Karadeniz'de Türkler*, Trabzon, 2004, s. 22-30; Ayşe Onat, Sema Orsoy ve Konuralp Ercilasun, *Han Hanedanlığı Tarihi*, Ankara, 2004, s. 2-3; Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, (Çev. E. Çağrı Mızrak), İstanbul, 2006, s. 41.

³ Esasında bazı Bizans kaynaklarında İskitler için de Hun deniyor. Bakınız: Golden, age, s. 41.

⁴ Saadettin Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara, 2006, s.197-198, 209-215.

lerde faaliyette bulunan Türklerin İskit adıyla anılmalarıdır. Bu durum bir yana İskitlerle, Kök Türklerin bir sınır beyliği olan Hazarları birbirlerine benzetebiliriz ki, İslam ve bazı Batı kaynaklarında Hazarlar için İskit denmektedir.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere Kök Türk Kağanlığının güçlü olduğu sıralarda onların batıdaki sınırlarını Hazarlar ve Bulgarlar koruyordu. Kök Türk birliği 8. asrın ilk yarılarında dağılmaya yüz tutunca, yavaş yavaş Hazarlar ortaya çıktılar ve Kök Türklerin mirasçısı, devletin sahibi olduklarını ileri sürerek, bayrağı devraldıklarını bildirdiler. Bunda hakları da vardı. Çünkü onlar da Kök Türk Devletinin yönetici ailesi Börülüler ile akrabaydılar. Bunlar bir yana, Türk-Hunların batı ucu durumundaki İskitlere ne oldu sorusu da aklımıza gelebilir. Onlar M.Ö. 4. asırda yine doğudan gelen ve Hazar çevresiyle, Don Nehri civarlarında oturan aralarında pek çok farklı halklar olan ve bazen İskitlerle de karıştırılabilen Sarmatların taarruzlarıyla büyük bir sarsıntı yaşadılar. İskitlerin son zamanlarında sayıca kalabalık olan bu kavim, Türkistan'ın kuzey taraflarında da etkiliydi. Böylece Kırım havalisi, belki de M.S. 4. asrın başlarına kadar onların hâkimiyetinde kaldı.⁵ Nihayet içerisinde yabancı halklardan da topluluklar bulunan İskit konfederasyonu dağıldı. Bir bölümü Avrupa'ya, bir kısmı da muhtemelen Asya'ya geri döndüler. Değişik boy teşkilatları ile il yapıları içerisine girdiler.⁶ İskitlerin dünya tarihinde gerçekleştirdikleri tesir asla unutulmadı. Bu da adlarını dağılmalarından yüzlerce yıl sonra bile, özellikle Türk menşeli kabileler vasıtasıyla yaşatmalarına bağlanmaktadır.⁷

⁵ Seydi, age, s. 20-22; Bala, a.g.m, s. 744; Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I, Ankara, 1981, s. 187-188.

⁶ Saadettin Gömeç, "Oguz Kagan'ın Kimliği, Oguzlar ve Oguz Kagan Destanları Üzerine Bir-İki Söz", *DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22/35, Ankara, 2004, s. 116-118.

Öyle sanıyoruz ki eski vatanlarına gelen bu İskitlerin bir kısmı burada Tokuz Oguz konfederasyonuna dahil oldular. Muhtemelen Tokuz Oguz kabilelerinden İsiler ya da Apa İsiler işte bu İskitlerin bakiyeleridir. Çünkü tarihte bu gibi olaylara çok sıkça rastlamaktayız. Oguzların yirmidört boy halinde teşkilatlanmaları da esasında böyledir. Çağlar içinde bu birliğe çeşitli girmeler ve çıkmalar olmuştur. Kaşgarlı Mahmud'un eserinde ve diğer kaynaklardaki ipuçları bu durumu çok güzel bir şekilde izah eder. Mesela Alayuntlu, Peçenek, Eymür vs. boylar Oguzlara sonradan dahil olduğu gibi, belki de eskiden Oguz grubunun içerisinde olan tayfalarından bazıları da onlardan ayrılıp, Oguzların da bir bölümünü bünyelerine katarak, kendi il teşkilatlarını kurmuşlardır ki, buna örnek olarak da Uygurlar gösterilebilir.

⁷ Hatta İstemi Yabgu'nun Bizans sarayına gönderdiği mektubun İskit harfleriyle yazıldığına dair olan kayıtlar bile bu durumu ispatlamakla birlikte, 11-13. asırlarda Bizanslıların münasebette buldukları Türk menşe'li halklara hala İskit demesi de bunu gösterir. Bakımız: Ögel, age, s. 187-189; Mikhail Psellos, *Mihail Psellos'un Khronographia'sı*, (Çev. Işın Demirkent), Ankara, 1992, s. 63; Niketas Khoniates, *Historia*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1995, s. 9-12, 64; Saadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, 2. Baskı, Ankara, 1999, s. 19.

Bununla beraber daha sonra Altun Orda Devletinin parçalanmasıyla ortaya çıkan Kırım Hanlığının esas dayanak noktası Kırım yarımadası olmakla beraber, Azak Denizi çevresinden Tuna boylarına, Aşağı Don'dan Özü Nehri'ne kadar uzanan ve Kıpçak Bozkırı olarak adlandırılan geniş stepler Hanlığın topraklarını meydana getiriyordu.⁸ Bölge Hunlardan itibaren Türklere kucağını açmış ve ardından Bulgar, Avar, Hazar, Kök Türk gibi Türk hanedanlarının iskan sahası haline gelmiştir.

Türk destanlarına ve özellikle de Oguznâme'ye baktığımızda bu saha ilk önce Oguz Kagan tarafından yurt tutulmuştur. Destanın Uygur Türkçesi ve Reşideddin yazmasındaki kayıtları incelendiğinde, Oguz Han'ın Kıpçak Bozkırlarına ve Doğu Avrupa topraklarına doğru akınları söz konusu olduğu görülür. Son zamanlarda Oguz Kagan ve büyük Hun hükümdarı Motun (Börü Tonga) hakkında yapılan araştırmalar, Oguz ile Mo-tun'un aynı kişi olabileceği görüşünü kuvvetlendirmektedir.⁹ Burada belki şu soruyu kendi kendimize sorabiliriz: Acaba Mo-tun (Börü Tonga) bizzat ordunun başında Doğu Avrupa ve Kıpçak seferine de çıkmış olabilir mi? Kaynaklar bize bu konuda fazla bir şey söylemiyor, ama Oguz Kagan Destanlarında, Oguz'un bizzat ordusunun önünde Kıpçak bölgesine geldiğine şahit olmaktayız. Oguznâmelerde bu hususta şunlara değinilir:

Oguz'un doğumu, gençliği, Tanrı tarafından gönderilen kızlarla evlenmesi ve çocuklarının olmasının ardından, Türk cihan hakimiyeti anlayışına bağlı bir biçimde, Türk'ün adını ve adaletini dünyanın dörtbir tarafına yayma ülküsüyle akınlara başladığı görülür. Bu seferlerden birisi de Urum (Doğu Roma) Kagan üzerineydi. Oguz'un devletinin sol yanında Urum (Roma) adında bir kagan vardı. Bu kaganın askeri ve şehirleri pek çoktu. Bu Urum Kagan, Oguz Kagan'ın emrini dinlemezdi. Onun arkasından da gitmezdi. "Ben onun sözünü tutmam" derdi. Oguz Kagan gazaba gelerek, onun üzerine yürümek istedi. Bayrağını açarak, askeriyle ona karşı yola çıktı.

Kırk gün sonra Muz Tag (Buz Dağ) adında bir dağın eteğine geldi. Çadırını kurdurdu ve sessizce uyudu. Tan ağarınca Oguz Kagan'ın çadırına güneş gibi bir ışık girdi. O ışıktan gök tüylü ve gök yeveli büyük bir erkek kurt peyda oldu. Bu bozkurt Oguz Kagan'a seslendi ve "ey Oguz, sen Urum üzerine yürümek istiyorsun; ben de senin önünde yürümek istiyorum" dedi.

⁸ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz, Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1972, s. 203.

⁹ Gömeç, agm, s.113-116.

Ondan sonra Oguz Kagan çadırını dürdürdü ve gitti. Gördü ki, askerinin önünde gök tüylü ve gök yeleli bir erkek kurt yol göstermektedir. Kurdu ardı sıra da ordu gitmektedir.

Gök tüylü ve gök yeleli bu büyük erkek bozkurt birkaç gün sonra durdu. Burada İtil Müren adında bir ırmak vardı. Bu İtil Müren'in kenarında bir kara dağın önünde savaş başladı. Okla, kargıyla ve kılıçla vuruştular. Askerlerin arasında çarpışma büyük, halkın arasında kaygı çok oldu. Boğuşma ve vuruşma öyle yamandı ki, İtil Müren'in suyu baştan başa kırmızıya boyandı. Oguz Kagan yendi ve Urum Kagan kaçtı. Oguz, Urum Kagan'ın imparatorluğunu ve halkını aldı. Onun ordugâhına pek çok cansız ve canlı ganimet düştü.

Urum Kagan ve onun kardeşi Uruz'un maceralarından sonra Oguz Kagan askerleriyle İtil adındaki ırmağa geldi. İtil büyük bir sudur. Oguz Kagan onu gördü ve "İtil'in suyunu nasıl geçerez", dedi. Asker arasında iyi bir bey vardı. Onun adı, Ulug Ordu Beg idi. O akıllı ve cesur bir erdi. Gördü ki, bu yerde pek çok dal ve pek çok ağaç var. O ağaçları kesti ve ağaçların üzerine yattı, geçti.¹⁰ Oguz Kagan sevindi, güldü ve "sen burada bey ol, senin adın Kıpçak Beg" olsun, dedi.

Reşideddin Oguznâmesi'nde de benzer ifadelerle rastlarız. Burada da yine Doğu Avrupa ve Kıpçak yürüyüşlerinde; dünyanın karanlık yüzünde¹¹ İt-barak¹² denilen, erkekleri çirkin yüzlü ve köpek gibi, kadınları ise çok güzel olan bir kavimle savaşımlara girer. Önce bunlar karşısında yenilir, fakat daha sonraki çarpışmalarda İt-barakları bozguna uğratar. Böylece Türk ülkesinin sınırları epeyce genişler. Bu arada Oguz'un adamlarından birisinin karısı hamileydi. Adam daha önce bir savaşta şehit düşmüştü. Kadının doğum yapması yaklaşmıştı. Civarda içi oyuk bir ağaç vardı. Kadın o ağacın içine girip çocuğunu doğurdu. Bunu gören beyler, çocuğu Oguz

¹⁰ Çok eski çağlardan beri hem Türkler, hem de başka halklar bu şekilde büyük sulardan geçmenin yolunu biliyorlardı ki, 15. asırda Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçaklar hakkında bilgi veren seyyahların notlarında bunlar tespit olunmaktadır. Bakınız: Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, (Çev. Tufan Gündüz), İstanbul, 2005, s. 36.

¹¹ Buralar Kuzey-batı Sibirya, Kuzey Rusya ve Kuzey İskandinav sahalarıdır. Bu coğrafya Han-nâme'de Saklap şeklinde zikredilir. İslam kaynaklarına göre Saklap, "beyaz" veya "kızıl" manasına gelir. Saklap'ın iki oğlundan biri Barak, diğeri de Kıpçak'tır. Orhan Şail Gökyay, "Hannâme", *Necatî Lugal Armağantı*, Ankara 1968, s.290; Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2004, s. 71, 188-190.

¹² Oguz-nâmelerde bu kavim adı zaman zaman İt-barak, bazan da Kıl-barak olarak zikrediliyor (Geniş bilgi için bakınız: Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, Ankara, 1971, s.192). Şikarî'nin Karaman-nâmesi'nde Çımayur diye geçen ahalinin de bunlara benzemesi ilginçtir (Bakınız: Şikarî, *Karamanoğulları Tarihi*, Konya, 1946, s. 134). Bununla birlikte Oguz-nâme minyatürlerinde bu halkın insanların kurt veya köpek maskesi takmaları üzerinde durulmalıdır.

Han'ın yanına götürüp, durumu anlattılar. Oguz kadına acıyarak, şöyle dedi: “Mademki bu kadının kocası vatan ve millet için şehit olmuş ve bu çocuğun benden başka kimsesi yoktur, şu halde bu doğan bebek de benim oğlum sayılır”. Bundan sonra herkes bu çocuğu Oguz Han'ın bir oğluymuş gibi gördüler. Oguz Han ona Kıpçak adını koydu. Kıpçak sözü Türkçede, “içi çürümüş ve oyulmuş ağaç” demektir. Kıpçakların hepsi onun soyundan gelirler. O oğlanı Han kendi yanında büyüttü. Onu oğlum diyerek sevdi. Yiğit olduktan sonra Urus, Ilak (veya Ulak), Macar ve Başkurt illeri düşman idiler. Kıpçak'ın yanına bir sürü insan verip o tarafa, Ten ve İtil suyunun yakınına gönderdi. Üç yüz yıl Kıpçak oralarda hükümdarlık yaptı. Bütün Kıpçak halkı onun neslindedir. Oguz Kagan çağından, ta Çingiz Han zamanına kadar Ten, İtil ve Yayık nehirlerinin kenarlarında Kıpçak'tan başka il yoktu. Dört bin yıl boyunca oralarda oturdular. Onun için bu yerlere Deşt-i Kıpçak (Kıpçak Bozkır) derler.

Oguz Kagan, İt-barak ülkesini zapt ettikten sonra iki yıl daha burada kaldı. Her yeri ve herkesi Türk töresine göre idaresi altına soktu. Seferlerini sürdüren Oguz oradan İt-barak ile İtil arasında ıssız bir ülkeye hareket etti. Onlarla savaşı ve hükümdarı orada öldürüldü. Bu memleketin düzene konması, vergilerin ve idarecilerin tespiti için üç yıl burada kaldılar.

Oğuzname'de Oğuz'un Hazar Derbent'i¹³ üzerine yürüdüğü ile ilgili bahisler de vardır. Yani Kafkasya, Azerbaycan ve İran da Türk hâkimiyetine girer.¹⁴

Bildiğimiz gibi Asya Hunları bir müddet sonra hem kendi içlerindeki iktidar kavgaları, hem de yabancı halkların baskıları yüzünden dağıldılar. Fakat onlar bu kez de Doğu Avrupa'da güçlü bir siyasi teşkilat kurdular. Hunlar, 4. yüzyılın ortalarına (355-365) geldiğimizde Kafkasya bölgesine ve Hazar çevresine hakimdiler. Oldukça hızlı bir biçimde Avrupa içlerine giren Hun-Türkler, Tuna'yı da aşmış (378), Roma imparatorluğunun arazisi olan Trakya topraklarına daldılar. Hunların 395 tarihinde, iki kol halinde, yeniden Roma imparatorluğunun sınırları içerisinde atlarını koşturdukları görülür. Türklerin bir kısmı Balkanlar ve Trakya'da faaliyet gösterirken, bir bölümü de Bars-aka ve Kurt-aka adlı beylerin kumandasında Kafkasya'dan Anadolu'ya akıp, Erzurum, Karasu-Fırat vadilerinden, Malatya ve Çukurova'ya inip, oradan Antakya'ya geçtiler. Bir müddet

¹³ Kafkasya'daki bu bölge, Türk tarihindeki Temir Kapılardan birisidir. Bu sebeple “Türk Kapısı” da denmiştir.

¹⁴ Gömeç, *Türk Kültürünün...*, s. 197-215.

burayı kuşattıktan sonra Suriye'ye ulaştılar ve peşinden de tekrar kuzeye yönelip, Türkiye'nin orta taraflarını da kat-ederek doğudaki (muhtemelen Kafkasya'da) ordugâhlarına döndüler.¹⁵ Özellikle Attila (Ata İllig) zamanında (434-453) genişleyen sınırlar içerisinde Kırım da vardı. Dolayısıyla Avrupa Hun Kaganlığının merkezi bugünkü Macaristan bölgesi olmakla birlikte, doğu ordularının karargâhı da Kafkasya'daydı. Ancak Attila'nın (Ata İllig) ölümünün ardından, Avrupa Hun birliğinin dağılmasıyla birlikte Kırım civarları bu kez de Bulgarlara yurt oldu.

Hunların devamı şeklinde tarih sahnesine çıkan Kök Türkler de 6. asrın 80'li yıllarında Kırım civarlarına hâkimdiler. Bununla ilgili olarak Bizans kaynaklarında bazı bilgilere rastlamaktayız. 570'lerde Kök Türklerden bir darbe yiyen Avar-Ak Hun bakiyeleri Bizans imparatorluğu sınırlarında bulunuyorlar ve onlarla müzakereler yapıyorlardı. Bizans elçisi Valentinus 576'da, Aral Gölü bölgesinde Türk Şad¹⁶ tarafından karşılandı. Türk Şad, Bizans'ı Kök Türklerin düşmanı olan Avarları himaye etmekle suçluyordu.¹⁷ Bu sırada İstemi Yabgu da ölmüş bulunuyordu (576). Türk Şad onları babasının yerine geçen ağabeyinin yanına gönderdi ve büyük

¹⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, 2. baskı, İstanbul, 1983, s. 70; Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C. I, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), 2. baskı, Ankara, 1987, s. 142; Saadettin Gömeç "Türk Tarihinin Kahramanları: 3- Yılduz Kagan", *Orkun*, Sayı 51, İstanbul, 2002, s. 44; Mikhail I. Artamonov, *Hazar Tarihi*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul, 2004, s. 75-76; Istvan Zimonyi, "The Nomadic Factor in Mediaeval European History", *Acta Orientalia*, Vol. 58, Budapest, 2005, s. 35-36.

¹⁶ Türk Şad, İstemi'nin oğlu, Tardu'nun da kardeşi olmalıdır. Bakınız: Gyula Moravcsik, *Türk Tarihinin Bizans Kaynakları*, (Çev. Hüseyin Namık Orkun), Ankara, 1938, s. 21; Berthold Spuler, "Geschichte Mittelasiens seit dem Auftreten der Türken", *Handbuch der Orientalistik*, V/V, Leiden/Köln, 1966, s. 131.

¹⁷ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, (Çev. Reşat Uzmen), İstanbul, 1980, s. 16, 32-33; Kurat, age, s. 28; Kafesoğlu, age, s. 96; Hamit Zübeyir Koşay, "İdil-Ural Bölgesindeki Türklerin Menşei Hakkında", *V. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara, 1960, s. 238.

Türk Şad sözlerine şöyle devam ediyor: "Siz etrafa korku vermek için on dille konuşan Romalılar değil misiniz? Benim şu parmaklarımı ağzıma sokup-çıkarmam gibi (on parmağını ağzına sokarak). Romalılar siz, bizi aldatmak için aynı kolaylıkla on türlü dille konuşursunuz. Hilelerinize bütün milletleri aldatmak istiyorsunuz. Onları uçurumun kenarına sürükleyip, orada bırakıyorsunuz! Ellerindeki mallarını alıyorsunuz. Onların yıkıntısından siz faydalaniyorsunuz. Sizin ve gönderdiğiniz adamların bizim gözlerimizi korkutmaktan başka bir düşünceleri yok. Bunu saklamıyorum. Çünkü yalan söylemek Türklerin âdeti değildir. Sizin imparatorunuzdan öğ alacağım. Bir taraftan bana barıştan söz ederken, diğer yandan benim düşmanım olan Avarlarla ilişki kuruyor. Fakat bilmiş olunuz ki, bunlara karşı atılarımı gönderdiğim zaman yalnız kamçı sesleri onları dağıtmaya yeterli olacaktır. Biraz karşı koymaya kalkışacak olurlarsa yok edilecekler, karınca gibi atalarının altında ezileceklerdir. Kafkas'tan başka yol olmadığını bana söylemeniz boşunadır. Gidip, sizin ülkenizde savaşmak düşüncesinden beni çevirmek istiyorsunuz. Fakat ben Dneper, Dnestr, Tuna, Meriç nehirlerini bilmez değilim. Kölelerim Avarların Roma imparatorluğuna girmek için izledikleri yolu tanırım. Sizin güçleriniz hakkında da bilgim var. Bütün dünya, doğudan batıya kadar bana tabidir. Alan ve Utırgur halkları o kadar cesaretleriyle beraber Türklerin yenilmez ordularına karşı koyamamışlardır" (Bakınız: Joseph M. Deguignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumiisi*, C. 2, İstanbul, 1924, s. 310-312; Lev N. Gumilev, *Drevniye Tjurki*, Moskva, 1967, s. 49).

bir ihtimalle Valentinus da, onun cenaze merasimine katılmıştı. Maalesef akıbeti hakkında bir bilgiye sahip olmadığımız Türk Şad, Hazar çevresinin Türkleşmesinde önemli vazifeler görmüş bir Türk büyüğü olarak tarihe geçmiştir. Bundan bir müddet sonra Türk orduları Kırım bölgesini zaptettiler (580'li yıllar), fakat az bir zaman sonunda buradan çekilmek zorunda kaldılar.¹⁸ Herhalde buna sebep, Kaganlığın içerisinde bu sırada ortaya çıkan taht mücadelesiydi.

Kök Türk hakimiyetinin sarsıntıya uğraması üzerine onların batıdaki uç beyliği durumunda bulunan Hazarlar, 8. asırda artık Kırım ve etrafına sahiptiler.¹⁹ Onlar Büyük Kök Türk Devleti güçlü olduğu müddetçe, özellikle Kök Türklerin batı seferlerine iştirak etmişler; İran, Kafkasya ve Kırım bölgesindeki akınların ortasında yer almışlardı. Ancak Kök Türk Kaganlığı zayıflayıp, parçalandıktan sonra Hazarlar kendi mukadderatlarına sahip olmak istediler, fakat onların idarecileri muhtemelen hala Börülülerden (Aşina) idi.

Hazarların bir başka tarihî rolü de Anadolu'nun ve Kafkasya'nın Araplaşmasını bilmeyerek de olsa, engellemiş olmalarıdır. Dolayısıyla kuzeye doğru ilerleyemeyen Arapların Slavlarla (Ruslar) karşılaşmaları da gerçekleşmedi. Belki de bu mücadelelerde Ruslar galip gelip, Arap topraklarını ele geçirebilirlerdi. Bu yüzden hem Araplar, hem de Ruslar, Türklere minnettar olmalıdır. Bununla beraber Hazar Kaganlığı faal bir ticaret merkeziydi. Bizans, Arap ve Yahudi tüccarları kürk almak için akın akın İtil (İdil) ve Sarıg-el'e (Sarkel) geliyorlardı. Onlarla birlikte hristiyanlık, müslümanlık ve musevilik de ülkeye girip, yerleşmişti. Bizans ile yapılan ittifaklar neticesinde 830'larda Don Nehrinin sağ tarafında Sarıg-el (Sarkel) Kalesi inşa edildi. 851 ile 863 yılları arasında Bizans'ın gönderdiği rahip Kostantin (Kril), Hazarlar tarafından çok iyi karşılandı. 868'den itibaren ve bilhassa 965'ten sonra İslâmiyet ülkenin hakim dinlerinden biri oldu. Musevilik ise çok büyük ilgi gördü. Bizans'ta Yahudilerin zulme uğramaları, pekçoğunun Hazar ülkesine göçmesine yol açtı. Doğu Avrupa'nın ilk modern devlet yapısını kuran ve bu coğrafyada uzun seneler huzurun teminatı olan Hazarlar, iç çekişmeler, Peçenekler gibi Türk boylarının saldırıları ve batıdan gelen Slav baskıları yüzünden 11. yüzyılın başlarında (1030) siyasî bir

¹⁸ Kırım bölgesinin zaptı, Bizans'ın ticareti açısından olumsuz sonuç doğurmakla beraber, doğu ile olan haber ağının da engellenmesi demektir. Fakat yukarıda da izah ettiğimiz üzere bu bölgede uzun süre kalamadılar, çünkü kaganlığın içerisinde birtakım karışıklıklar ortaya çıkmış ve özellikle Batı Tövlösleri ayaklanmışlardı (Bakınız: P.B.Golden, "Peoples of the South Russian Steppes", *Early Inner Asia*, Edited by Denis Sinor, Cambridge, 1990, s. 260-261).

¹⁹ Bala, agm, s. 744.

güç olmaktan çıktılar.²⁰ Ama Hazar ve Karadeniz çevresinde bu Türk boyu silinmeyecek izler bıraktılar. Bugün Kırım bölgesinin etnik teşekkülünde Hazar faktörü de küçümsenemeyecek ölçüdedir.

9. Asırın ikinci yarısında (860'larda) Hazarlar ve Oguz Türkleri tarafından tazyike maruz kalan Peçenekler, İdil'in batısında kalan bölgelere göç etmek zorunda kalmışlardı. Dolayısıyla Peçenekler de bir ara Kıpçak Bozkırlarıyla birlikte Kırım'ı ele geçirdiler. Azak Denizi ve Karadeniz bozkırlarına hakim oldular. Tarihi belgelere ve arkeolojik kalıntılara baktığımızda, Peçenekler 10-11. yüzyılda İdil'den, Tuna Nehri etraflarına kadar geniş bir sahaya yayılmışlardı²¹.

11. Asırdan sonra Kuman-Kıpçakların faaliyet alanına girince, Kırım da bir Kıpçak yurdu olmuş ve buralarda Bizans'ın etkisi azalmıştır²². Bununla birlikte Selçuklu Türkleri de başlangıçtan itibaren Kırım'la ilgilenmişler ve Emir Hüsameddin Çoban'ın başkanlığında (1221) buraya seferler düzenlemişlerdi. Karadeniz'in kuzeyi 1240'lardan itibaren ise, Çingiz Han'ın hakimiyeti altına girdi. Onlarla gelen Kuman-Kıpçakların özellikle Altun Orda Hanlığına sahip olmaları üzerine Kırım'ın değeri de arttı²³.

KAYNAKÇA

- Artamonov, Mikhail I. *Hazar Tarihi*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul, 2004.
- Bala, Mirza. "Kırım", *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, 5. baskı, İstanbul, 1988.
- Barbaro, Josaphat. *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, (Çev. Tufan Gündüz), İstanbul, 2005.
- Deguignes, Joseph M. *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, C. 2, İstanbul, 1924.
- Golden, Peter B. "Peoples of the South Russian Steppes", *Early Inner Asia*, Edited by Denis Sinor, Cambridge, 1990.
- Golden, Peter B. *Hazar Çalışmaları*, (Çev. E. Çağrı Mızrak), İstanbul, 2006.
- Gökyay, Orhan Şaik, "Hannâme", *Necati Lugal Armağanı*, Ankara, 1968.
- Gömeç, Saadettin. *Kök Türk Tarihi*, 2. Baskı, Ankara, 1999.

²⁰ Akdes Nimet Kurat, "Peçenekler", *İslam Ansiklopedisi*, C. 9, 5. baskı, İstanbul, 1988, s. 537; Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 25; Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, 3. baskı, Ankara, 2006, s. 21.

²¹ Kurat, agm, s. 537.

²² Kurat, age, s. 204; Peter B. Golden, *Khazar Studies*, Budapest, 1980, s. 19; Bala, agm, s. 745; Zeki Velidi Togan, "Hazarlar", *İslam Ansiklopedisi*, C. 5/1, 5. baskı, İstanbul, 1988, s. 398-400.

²³ Bala, agm, s. 745; Gömeç, age, s. 364.

- Gömeç, Saadettin. “Türk Tarihinin Kahramanları: 3- Yılduz Kagan”, *Orkun*, Sayı 51, İstanbul, 2002.
- Gömeç, Saadettin. “Oguz Kagan’ın Kimliği, Oguzlar ve Oguz Kagan Destanları Üzerine Bir-İki Deneme”, *DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22/35, Ankara, 2004.
- Gömeç, Saadettin. *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, 3. baskı, Ankara, 2006.
- Gömeç, Saadettin. *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara, 2006.
- Gregory Abu’l-Farac. *Abu’l-Farac Tarihi*, C. I, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), 2. Baskı, Ankara, 1987.
- Grousset, Rene. *Bozkır İmparatorluğu*, (Çev. Reşat Uzmen), İstanbul, 1980.
- Gumilev, Lev N. *Drevniye Tyurki*, Moskva, 1967.
- Günaltay, Şemseddin. *Mufassal Türk Tarihi*, C. II, İstanbul, 1340.
- Haussig, Wilhem. *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, (Çev. Müjdat Kayayerli), Kayseri, 1997.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*, 2. Baskı, İstanbul, 1983.
- Khoniates, Niketas. *Historia*, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara, 1995.
- Koşay, Hamit Züzbeyir. “İdil-Ural Bölgesindeki Türklerin Menşei Hakkında”, V. *Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara, 1960.
- Kurat, Akdes Nimet. *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1972.
- Kurat, Akdes Nimet. “Peçenekler”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 9, 5. Baskı, İstanbul, 1988.
- Mesudi. *Murûc ez-Zeheb*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul, 2004.
- Moravcsik. Gyula *Türk Tarihinin Bizans Kaynakları*, (Çev. Hüseyin Namık Orkun), Ankara, 1938.
- Onat, Ayşe, Sema Orsoy ve Konuralp Ercilasun. *Han Hanedanlığı Tarihi*, Ankara, 2004.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi*, C. I, Ankara, 1971.
- Ögel, Bahaeddin. *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I, Ankara, 1981.
- Psellos, Mikhail. *Mihail Psellos’un Khronographia’sı*, (Çev. Işın Demirkent), Ankara, 1992.
- Seydi, Ali R. *İskitler ve İskitler Hakkında Herodot’un Verdiği Bilgiler*, İstanbul, 1934.
- Spuler, Berthold. “Geschichte Mittelasiens seit dem Auftreten der Türken”, *Handbuch der Orientalistik*, V/V, Leiden/Köln, 1966.
- Şikarî. *Karamanoğulları Tarihi*, Konya, 1946.

Tellioğlu, İbrahim, *Doğu Karadeniz'de Türkler*, Trabzon, 2004.

Zimonyi, Istvan, "The Nomadic Factor in Mediaeval European History", *Acta Orientalia*, Vol. 58, Budapest, 2005.

Ülke İmajı ve Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Benzerliğin Türk Malı Ürünlerin Algılanması Üzerindeki Etkisi

Eyyup YARAŞ¹

Özet

Bu araştırmanın temel amacı; ülke orijini etkisinin çok boyutlu yapısını ve bu yapının boyutları arasındaki ilişkileri belirlemektir. Bu amaçla Kırım'da, değişik sosyo-ekonomik ve demografik özelliklere sahip, Ukraynalı, Rus ve Tatarlar'dan oluşan 657 kişilik bir örnekten veri toplanmıştır. Araştırmanın amaç ve kapsamı doğrultusunda, hipotezleri test etmek için yapısal eşitlik modelinden yararlanılmıştır. Yapılan analizler sonucunda, ülke imajı ve sosyo-ekonomik ve kültürel benzerliğin Türk Malı ürünlerin algılanması üzerinde etkili olduğu görülmüştür.

Anahtar kelimeler: *tüketici davranışları, ülke orijini etkisi, ülke imajı ve kültürel benzerlik, demografik özellikler, yapısal eşitlik modeli*

¹ Yrd. Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü Öğretim Üyesi, eyaras@gmail.com

The Impact of Country Image And Socio-Economic and Cultural Similarity on Perception of “Made In Turkey” Products

Abstract

The main aim of this study is twofold: Testing the multi-dimensionality of the Country Origin Effect and determining the relations between the dimensions of Country Origin Effect. For this purpose 657 Ukrainian, Tatar and Russian Consumers were surveyed in Crimea. The hypotheses of the research have been tested by means of Structural Equation Modeling and the role of country image and socio-economic and cultural similarity on perception of Turkish goods (“made in Turkey products”) is confirmed.

Keywords: *consumer behavior, country origin effect, country image and cultural similarity, demographic characteristics, structural equation modeling.*

Giriş

İletişim ve ulaşım teknolojilerindeki gelişmelerle birlikte, uluslararası ticaretin ulusal ekonomik potansiyelin kullanılması ve ekonomik başarının sağlanması üzerindeki etkisi daha da önemli hale gelmiştir. Genişleyen ve gelişen uluslararası ticaret hacminden yeter düzeyde pay almak ve uluslararası pazarlardaki paylarını artırmak, bu dinamik pazar ve rekabet ortamında daha yoğun bir çabayı da gerekli kılmaktadır. Uluslararası pazarlarda etkin, verimli olabilmek ve rekabeti sürdürebilmek ise; ürün, pazar, tüketici tercihi ve kültür gibi oldukça geniş bir alanda bilgi elde edilmesini ve bu bilginin pazar stratejisine uygun amaçlarla kullanılmasını gerektirmektedir.

Uluslararası pazarlara açılma, işletmeler için sunduğu fırsatların yanı sıra birtakım belirsizlikleri de içermektedir. Uluslararası pazarlama çalışmalarında tüketicilerin kültürel farklılıkları, değer yargıları ve ürünü tanımlayan unsurlara ilişkin algıları gibi başka bir ülkenin tüm farklılıklarını dikkate almak gerekmektedir. Bu bağlamda dikkate alınması gereken önemli unsurlardan biri de ürünün üretildiği ülke hakkındaki kanaatlerdir. Uluslararası firmaların pazarlama faaliyetleri, ürünlerin üretildikleri ülkeye ilişkin algılanan imajlarından etkilenmektedir. Başka bir ifadeyle, ülke orijini etkisi söz konusudur ve ürünün üretildiği ülke, ürüne ilişkin tüketici algısını etkilemektedir. Bu olgu genel anlamıyla “ülke orijini etkisi” (Country Origin Effect) olarak adlandırılmaktadır.

Türkiye'nin sahip olduğu tarihi miras ve Türk milletinin geniş coğrafi yayılımı oldukça geniş bir coğrafi bölgede “kültürel benzerlik ve yakınlık” haritası oluşturmaktadır. Böyle bir kültürel benzerlik ve yakınlığın politik, sosyal ya da ekonomik her türlü ilişki üzerinde etkiye sahip olacağı dikkate alındığında, bu ilişkileri açıklamaya yönelik araştırma ve bulguların da önemi açık hale gelecektir. Özellikle kültür ve ekonomi ilişkisini açıklamaya yönelik olarak elde edilebilecek her türlü bilgi, karar vericilerin faaliyetlerinde etkinlik ve verimlilik sağlayacak kararlar alabilmeleri için rehber olabilecek niteliktedir. Bu bağlamda çalışmada, tüketicilerin tercihlerinin şekillenmesinde ülke kökeni etkisi, ülke imajı ve benzerlik algılanması çerçevesinde bir model dâhilinde incelenmektedir.

1. Araştırma Konusunun Geçmişi

Literatürde ülke orijini etkisi konusunda oldukça çeşitli tanımlamalar bulunmaktadır. Nagashima, ülke orijini etkisini tanımlamak için “made in”

kavramını kullanmakta;² Wang ve Lamb ise, ülke orijini etkisini, tüketicinin olumsuz önyargılarından kaynaklanan yeni pazarlara giriş bariyeri olarak tanımlamaktadırlar.³

Ülke orijini etkisi, ürünün fiziksel özelliklerinden farklı olarak, ürünün üretildiği ülkenin imajı, dolayısıyla tüketicinin ürüne yüklediği anlam ve değerler olarak tanımlanabilir. Bu anlam ve değerler; ürünün markası, fiyatı veya verilen garantiler gibi ürünün performansı ile doğrudan bağlantılı olmayan, ürün hakkında tüketicinin fikir veren ipuçları olarak görülmektedir.⁴ Bu açıdan ülke orijini etkisi, ürünün üretildiği ülkeye yönelik olumlu ya da olumsuz çağrışımlardan dolayı, ürüne karşı olumlu ya da olumsuz yapılan değerlendirmeler olarak da tanımlanabilir.⁵

1.2. Ülke Orijini Etkisi ve Satın Alma

Ülke orijini etkisi, tüketicilerin satınalma sürecine dâhil olarak, satınalma kararları üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Tüketici, ürünün özelliklerine ilişkin değerlendirmesine, ürün ve markayla birlikte, ürünün üretildiği ülkeyi de dâhil etmektedir.⁶ Tüm bu değerlendirmeler sonucunda satın alıp almama kararı alınmaktadır.

Aşağıdaki şekil 1'den de anlaşılacağı üzere, satınalma sürecine marka imajı unsurları, bireysel etkileyiciler, ülke etkileyicilerinin etkileşimi sonucunda gerçekleşerek marka tercihi ya da satınalma niyeti çıktısı oluşmaktadır.

Ülke orijini etkisi çalışılırken üzerinde durulması gereken önemli bir konu da, ülke imajı konusudur. Bir ülkenin algılanan imajı, tüketicinin satınalma kararı verirken, ürün ya da marka hakkında fikir verebilmektedir.

² Akira Nagashima, "A comparison of Japanese and US attitudes toward foreign products", *Journal of Marketing*, Vol. 34, 1970, pp. 68-74; "A comparative 'Made In' Product Image Survey Among Japanese Businessmen", *Journal of Marketing*, Vol. 41, 1977, pp. 95-100.

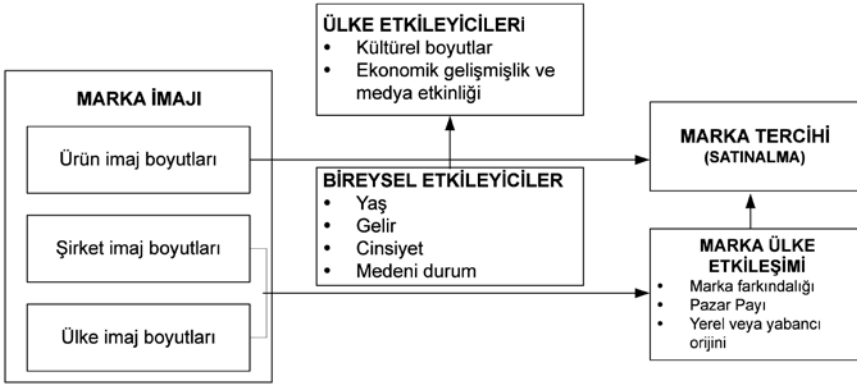
³ Chih-Kang Wang and Charles W. Lamb Jr, "The Impact Of Selected Environmental Forces Upon Consumers' Willingness To Buy Foreign Products", *Journal of the Academy of Marketing Science*, Vol. 11, No: 2, 1983, pp. 71-84.

⁴ Robert A. Peterson and Alain J. P. Jolibert, "A Meta-analysis of Country of Origin Effects", *Journal of International Business Studies*, Vol. 26, No: 4, Fourth Quarter; 1995, p. 884.

⁵ Zeynep Gurhan-Canli and Durairaj Maheswaran, "Cultural Variations In Country Of Origin Effects", *JMR, Journal of Marketing Research*, Vol. 37, No: 3, Aug. 2000, p. 309.

⁶ R Kenneth Teas and Sanjeev Agarwal, "The Effects of Extrinsic Product Cues on Consumers' Perceptions of Quality, Sacrifice and Value", *Academy of Marketing Science. Journal*, Vol. 28, No: 2; Spring, 2000, p. 280; Long-Yi Lin and Chun-Shuo Chen, "The Influence of The Country-of-Origin Image, Product Knowledge And Product Involvement on Consumer Purchase Decisions: An Empirical Study of Insurance And Catering Services In Taiwan", *Journal of Consumer Marketing*, Vol. 23 No: 5, 2006, pp. 248-265.

Sevdiğimiz insanın iyi yönlerine daha çok dikkat edip, yapıp ettiklerine olumlu anlamlar yükleme eğiliminde olduğu gibi, ülkeler için de “hale etkisi” (hallo effect) söz konusudur. Ülkelerin olumlu imajı, o ülkenin markalarına yüklenen olumlu anlamların artırılmasına neden olmaktadır.⁷ Ülke imajı, çoğunlukla çalışılan ülke ürünlerinin ucuz olup olmaması, güvenilir olup olmaması, seçkin ya da sıradan olması, yeni özellikler taşıması veya taklit

Şekil 1: Satın Alma Davranışı Ve Marka İmajı İlişkisi⁸

olması gibi konular üzerinde şekillenmektedir.⁹ Tüketiciler ürünü satın alırken, ürünün üretildiği ülke hakkındaki kanaatlerini ürüne yansıtarak, satın alıp almamaya karar vermektedirler. “Çin malları kaliteli değildir ama çok ucuzdur”, “İtalyan derisi kalitelidir ve iyi dizayn edilmiştir” gibi düşünceler o ülkelerin teknolojik gelişmişlik düzeyleri, üretim standart ve kalite anlayışları, işçilik ücretlerinin düşük olması gibi ülke üzerindeki tüketicinin düşüncelerinden de kaynaklanmaktadır.

1.3. Ülke Orijini ve Kültür Benzerliği

Parameswaran ve Pisharodi tarafından yapılan çalışmada, asimilasyonun ülke orijini etkisi ve satınalma niyeti üzerinde etkisinin incelendiği çalışmada, ülke imajının satın alma niyeti üzerinde etkisi olduğu

⁷ C. Min Han, “Country Image: Halo Or Summary Construct”, *JMR, Journal of Marketing Research*, Vol. 26, No: 2, May 1989, p. 228.

⁸ Ming-Huei Hsieh, Shan-Ling Pan and Rudy Setiono, “Product-, Corporate-, and Country-Image Dimensions and Purchase Behavior: A Multicountry Analysis”, *Academy of Marketing Science*, Summer 2004; Vol. 32, No: 3; p. 254

⁹ Eugene D Jaffe and Israel D Nebenzahl, “Alternative Questionnaire Formats For Country Image Studies”, *JMR, Journal of Marketing Research*, Vol. 21, No: 04, Nov. 1984, pp. 463–471.

görülmüştür.¹⁰ Gürhan-Canli ve Maheswaran'ın ülke orijini etkisi ve kültürel çeşitlilik üzerine yaptıkları çalışmada, ülke orijini konusundaki bilgilerin, Amerikalı ve Japon tüketiciler tarafından farklı değerlendirildiği sonucuna ulaşılmıştır.¹¹ Bazı çalışmalar tüketicilerin başka ülkelerin ürünlerini satın almalarında, dini ve etnik özelliklerinin de etkili olduğunu göstermektedir.¹²

Aynı ürünü farklı etnik gruplar, ürünün farklı özelliklerine odaklanarak çok farklı algılayabilmektedirler. Rusya, Polonya ve Macaristan örnekleri üzerine yapılan karşılaştırmalı çalışmada, Macaristan örneğinin ürünün fonksiyonel özellikleri üzerine odaklandığını ve Polonya ve Rusya örnekleri ise ülke orijini gibi fonksiyonel özellikleri dışındaki konulara daha ağırlık verdikleri görülmektedir.¹³ Bu sonuçlar farklı etnik grupların algı ve satınalma kararlarında ürünün farklı unsurları üzerine odaklandıklarını göstermektedir. Bu çalışmalar, aslında etnik farklılıkların ötesinde kültürel farklılıkların satınalma davranışları üzerindeki etkisi hakkında önemli ipuçları vermektedir.

Ürün ve marka tanıtımlarının yanı sıra, ülke imajına önem veren ve bu konuda çalışma yapan ülkelerin önemli sonuçlar aldığı Tayvan örneğinde görülmüştür. 1990 yılında Tayvan, ülkenin ileri gelen firmalarından biri için reklâm kampanyasının sponsorluğunu yaparak, yerel bir firmanın küresel bir marka yaratma çalışmalarını desteklemiştir. Bu reklâm çalışmalarında ülke imajı etkisi de vurgulanarak yerel bir marka küresel bir marka haline getirilmiştir.¹⁴ Ülke imajı konusundaki reklâm kampanyaları, reklâmı yapan ülkelerin tüm firmalarına ve sektörlerine katkı sağlayacağı düşünüldüğünde, söz konusu katkının ne kadar kapsamlı ve etkili olduğu anlaşılabilir. Ayrıca, reklâm, tanıtım gibi çalışmalar, ürünün üretildiği ülke hakkında olumlu imajlar oluşturularak yeni gelişen pazarlara girmede kolaylık sağlamaktadır.¹⁵ Yukarıdaki çalışmaların sonuçları genel olarak,

¹⁰ Ravi Parameswaran and R Mohan Pisharodi, "Assimilation Effects In Country Image Research" *International Marketing Review*; Vol. 19, No: 2/3, 2002, pp. 259-278.

¹¹ Zeynep Gurhan-Canli and Durairaj Maheswaran, "Cultural Variations In Country of Origin Effects", *JMR, Journal of Marketing Research*, Vol. 37, No: 3; Aug. 2000, pp. 309-317.

¹² Fred A. Yamoah, "Role and Impact Of Product-Country Image on Rice Marketing: A Developing Country Perspective", *The Journal of American Academy of Business*, Vol.7, No:2, Cambridge, 2005, pp. 265-276.

¹³ Richard Ettenson, "Brand Name and Country of Origin Effects in The Emerging Market Economies of Russia Poland Hungary", *International Marketing Review*; Vol. 10, No: 5, 1993, pp. 14-36

¹⁴ Lyn S. Amine and Mike C. H. Chao, "Managing Country Image to Long-Term Advantage: The Case of Taiwan And Acer", *Place Branding*, Vol. 1, No: 2, 2005, pp. 187-204.

¹⁵ Hina Khan and David Bamber, "Market Entry Using Country-Of-Origin Intelligence In An Emerging Market", *Journal of Small Business and Enterprise Development*, Vol. 14, No: 1, 2007, pp. 22-35.

ülke imajının üzerinde durulduğu ve bu konuda çalışmalar yapıldığı takdirde, ülkenin dış ticareti için olumlu sonuçlar alınabileceğini ortaya koymaktadır.

Ülke orijini etkisi, uluslararası pazarda rekabet avantajı kazanabilmek için önemli bir imaj unsurudur.¹⁶ Ülke orijini etkisi, tüketicilerin satınalma davranışını etkilemektedir. Dünya Ticaret Örgütünün (WTO) çalışmaları, tüketicilerin farklı ülkelerin ürünlerini satın almaktan hoşlandıklarını göstermektedir ve ticareti artıracak çalışmalar yapmaktadır. Şirketler, ürünlerini küresel pazarlarda konumlandırırken, marka imajının dışında ülke imajı üzerinde çalışmaları şirketlerin uzun vadeli rekabet avantajları açısından önemlidir.¹⁷

2. Araştırmanın Amacı, Kapsamı ve Kısıtları

Araştırmanın temel amacı, Türk malı ürünlerin algılanmasında ülke imajı etkisi, sosyo-ekonomik ve kültürel yakınlık algılamasının etkisini belirlemektir. Çalışmanın, bu temel amacın yanı sıra, Kırım Özerk Cumhuriyeti'nde, Türk Malı ürünlerin nasıl algılandığı konusunda kapsamlı bilgi ve bulgulara ulaşmak gibi alt amaçları da vardır.

Araştırma, zaman, ekonomik ve diğer araştırma güçlükleri nedeniyle, bazı sınırlılıkları da içermektedir. Bu sınırlılıkların bilinmesi araştırmanın sonuçlarını daha sağlıklı değerlendirme imkânı sağlayacaktır. Bu araştırma aşağıdaki sınırlılıkları içermektedir:

- Kırım Özerk Cumhuriyetinde 125'den fazla etnik grup yaşamaktadır. Bu etnik guruplardan Ukraynalılar, Kırım Tatarları ve Ruslar olmak üzere yalnızca üç etnik grup üzerinde uygulama yapılmıştır.

- Sektörel gelişmişlikler düşünüldüğünde, her bir ürün grubunun bulunduğu sektörün gelişmişliği farklıdır. Araştırma örneğine yalnızca, yaygın kullanımları düşünülerek gıda ve tekstil ürünleri alınmıştır.

- Araştırma verileri, Kırım'ın Simferepol, Yalta ve Feodosiya şehirlerinden toplanmıştır.

- Ülke algılaması, sosyo-ekonomik benzerlik gibi konular, sosyologların üzerinde çok ciddi çalışmalar yapabileceği geniş bir konudur. Bu ça-

¹⁶ Ravi Parameswaran and R Mohan Pisharodi, "Facets of Country of Origin Image: An Empirical Assessment", *Journal of Advertising*, Vol. 23, No: 1, March 1994, pp. 43-56.

¹⁷ Long-Yi Lin and Chun-Shuo Chen, "The Influence of The Country-Of-Origin Image, Product Knowledge and Product Involvement on Consumer Purchase Decisions: An Empirical Study of Insurance and Catering Services In Taiwan", *Journal of Consumer Marketing*, Vol. 23, No: 5, 2006, p. 261.

lışma, keşfedici bir nitelikte bir araştırma olduğu için, bu konudaki değişkenler belirlenirken çok sınırlı konular üzerinde durulmuştur.

Araştırmanın tüm sınırlılıklarına rağmen Türkiye’de bu konuda bir uygulama yapılmamış olması, hem yurt dışındaki uygulamaları test etmek, Türkiye ve Türk mallarının yurt dışındaki nasıl algılandığını görmek açısından hem de konuyla ilgili ayrıntılı bilgilere ulaşabilmek açısından önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

3. Araştırmanın Metodolojisi

3.1. Örnekleme Süreci

Araştırma örneğine Kırım’da yaşayan, Tatar, Ukraynalı ve Ruslar dâhil edilmiştir. Örnekleme sürecine etnik özellik bakımından Türk kökenli olan Tatarlarla, farklı kökenden gelen Ukraynalı ve Ruslar alınmak suretiyle, sosyo-ekonomik ve kültürel yakınlığın etkilerini daha iyi görebilmek amaçlanmaktadır. İki Türk kökenli olmayan gurubun araştırma örneğinde bulunması bir bakıma etnik yapı itibariyle kontrol grubu vazifesi görmektedir.

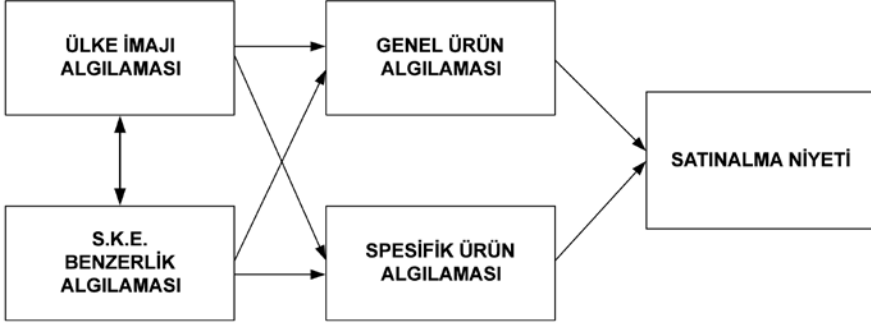
Araştırma örneğinin asgari örnek büyüklüğü belirlendikten sonra, Kırım’da farklı gelir, yaş ve eğitim gruplarını temsil edebilecek bir örneğe ulaşabilmek için araştırma uygulaması, temel eğitim veren 3 farklı okuldaki öğrenci velileri, 3 farklı üniversitenin öğrencileri ve değişik kurumlarda çalışan memur ve işçiler olmak üzere toplam 1000 anket uygulanmıştır. Anketler 15 Aralık 2008–15 Şubat 2009 tarihleri arasında uygulanmıştır. Burada mümkün olduğunca örneğin temsil kabiliyetini artırabilmek için çok yaygın bir kesime uygulama yapılmaya çalışılmıştır. Örnekleme aşamasında üzerinde durulan bir diğer konu da, örnek büyüklüğünün imkânlar dâhilinde olabildiğince yüksek tutulmaya çalışılması sağlanarak, sistematik hatanın asgariye indirmeye çalışılmış olmasıdır.

Araştırma verilerini toplamak için dağıtılan 1000 anketten, 790 tanesi geri dönmüştür. Bu anketlerden, çok fazla eksik doldurma, çelişkili sorulara aynı cevabı verme ya da hep aynı şıkkı işaretleme gibi bir anketin doğruluğunu şüpheye düşürecek nedenlerden dolayı 133 anket elenmiş, kalan 657 anket analize hazır hale getirilmiştir. Araştırmanın amaç ve kapsamı dâhilinde 200 Ukraynalı, 237 Tatar ve 220 Rus olmak üzere toplam 657 gözlem üzerinde çalışma yürütülmüştür. Veriler SPSS 13.0 ve AMOS 6.0 İstatistik paket programı kullanılarak analiz edilmiştir.

3.2. Araştırmanın Modeli ve Hipotezleri

Araştırmanın amaç ve kapsamı doğrultusunda yapılan literatür taraması sonucunda aşağıdaki araştırma modeli belirlenmiştir. Araştırma modelinde

de görüldüğü üzere demografik özellikler ve kültürel yakınlık, ülke imajı algılaması ve spesifik ürün algılamasını etkilemektedir. Bu algılamaların sonucunda, o ülkenin ürünleri konusunda bir fikir oluşmakta ve satın alıp almama kararı verilmektedir.

Şekil 2: Araştırmanın Modeli

Araştırmanın amaç ve kapsamı doğrultusunda araştırma modeli ve modeldeki ilişkileri test etmek için aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir:

1. H_{1a} : Tüketicilerin ürünleri algılaması, $\alpha=0,01$ anlamlılık düzeyinde istatistikî olarak, ülke imajından ve sosyo-ekonomik ve kültürel benzerlik algılanmasından bir model dâhilinde oluşmaktadır.

2. H_{1b} : Ülke imajı ve sosyo-ekonomik ve kültürel benzerlik algılanması arasında $\alpha=0,01$ anlamlılık düzeyinde istatistikî olarak anlamlı bir ilişki vardır.

3. H_{1c} : Etnik gruplar itibariyle, ülke imajı ve sosyo-ekonomik ve kültürel benzerlik algılanması arasında $\alpha=0,01$ anlamlılık düzeyinde istatistikî olarak anlamlı bir fark vardır.

3.3. Veri ve Bilgilerin Analizi

Anket formları aracılığıyla elde edilen veriler, araştırmanın amaç ve kapsamı doğrultusunda analizlere tabi tutulmuştur. Herhangi bir çok değişkenli istatistik analize başlamadan önce verilerin güvenilirlik ve geçerlilik açısından değerlendirilmesi gerekmektedir.¹⁸ Elde edilen verilerin iç tutarlılığının değerlendirilmesi için güvenilirlik analizi (Cronbach Alpha) uygulanmıştır. Genellikle Alfa katsayısının alt limiti olarak 0,70 kabul edilmektedir. Ancak, keşfedici araştırmalarda Alfa katsayısı

¹⁸ Ali Sait Albayrak, *Türkiye’de İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Düzeylerinin Çok Değişkenli İstatistik Yöntemlerle İncelenmesi*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2003, s. 202.

0,60'ın üstünde kabul edilebilir. Değişken sayısı arttıkça bu değişkenlerin aralarındaki korelasyon katsayısı da artacağından, ölçeğin güvenilirliği de artacaktır.¹⁹ Bu amaçla güvenilirlik analizi yapılmıştır.

Araştırmada elde edilen verilere güvenilirlik analizi uygulandıktan sonra geçerlilik analizi aşamasına geçilmiştir. Bu araştırmada faktör ağırlıkları dikkate alınarak ölçeklerin geçerlilik analizleri yapılmıştır. Varyansın % 50'sinin açıklanabilmesi için faktör yükünün 0,70'i geçmesi gerekmektedir.²⁰ Faktör yükü düşük olan değişkenler çıkarılarak yapılan analizler için ölçeklerin geçerliliği artırılmıştır.

Bilindiği gibi, yapısal eşitlik modeli, bir veya birden fazla bağımlı veya bağımsız değişkenler setinin incelenmesine imkân sağlayan istatistiksel tekniklerin bir bileşimidir.²¹ Hem araştırma modelinin testini yapmak, hem de modeldeki ilişkileri ayrıntıları ile görebilmek için yapısal eşitlik modelinden yararlanılmıştır. Araştırmanın H_{1a} ve H_{1b} hipotezleri yapısal eşitlik modeli, H_{1c} hipotezi ise Varyans analizi (ANOVA) ile test edilmiştir. Elde edilen sonuçlar tablo ve şekiller aracılığıyla yorumlanmıştır.

4. Araştırmanın Sonuçları

Çalışmanın bu kısmında öncelikle, araştırma uygulamasının nasıl bir örnek üzerinde yapıldığına ilişkin bilgiler vermek amacıyla, araştırma kapsamında yer alan 657 tüketicinin sosyo-demografik özelliklerine ilişkin frekans ve yüzde dağılımları verilmiştir. Daha sonra araştırma hipotezlerinin testi ve konuyla ilgili ayrıntılı bilgilere ulaşabilmek için Yapısal Eşitlik Modeli ve Varyans (ANOVA) analizi aracılığıyla yapılan testlerin sonuçları verilmiştir.

4. 1. Araştırma Örneğinin Sosyo-Demografik Özellikleri

Araştırma kapsamında yer alan tüketicilerin aylık toplam net gelir, öğrenim durumu, meslek, aile büyüklüğü, medeni durum ve yaş gibi sosyo-demografik özelliklerine ilişkin frekans ve yüzde dağılımlarına Tablo 1'de yer verilmiştir.

¹⁹ Joseph F. Hair, Jr. Anderson E. Rolph, Tatham L. Ronald and William C. Black, *Multivariate Data Analysis*, Fifth Edition, Prentice-Hall International Inc., 1998, p. 118.

²⁰ *Ibid.*, p. 111.

²¹ Barbara G. Tabacnick and Fidel S. Linde, *Using Multivariate Statistics*, Third Edition, Harper Collins College Publisher, California State University, 1996, p.709.

Tablo 1: Araştırma Örneğine İlişkin Tanımlayıcı Bilgiler

Etnik köken	n	%	Öğrenim Durumu	n	%
Ukraynalı	200	30,4	Temel eğitim	99	15,1
Tatar	237	36,1	Teknik ve yüksek okul	149	22,7
Rus	220	33,5	Lisans fakülte	409	62,3
Toplam	657	100,0	Toplam	657	100,0
Gelir Düzeyi (TL)	n	%	Medeni Durum	n	%
Düşük	111	16,9	Bekâr	312	47,5
Orta	425	64,7	Evli	267	40,6
Yüksek	121	18,4	Dul	78	11,9
Toplam	657	100,0	Toplam	657	100,0
Yaş	n	%	Meslek	n	%
20–24	254	38,7	İşçi	86	13,1
25–29	59	9,0	Memur	127	19,3
30–34	141	21,5	Esnaf	82	12,5
35–39	90	13,7	Ev hanımı	69	10,5
40–44	26	4,0	Tüccar/Sanayici	68	10,4
45– +	87	13,2	Öğrenci	212	32,3
Toplam	657	100	Emekli	13	2,0
			Toplam	657	100,0
Cinsiyet	n	%			
Kadın	320	48,7			
Erkek	337	51,3			
Toplam	657	100,0			

Araştırma örneğinin sosyo-ekonomik ve demografik özelliklerine baktığımızda araştırma örneğinin, çok yaygın kesimleri kapsadığı ve örneğe giren bireylerin sayılarının yeterli olduğu görülmektedir. Özet bir ifadeyle söylemek gerekirse, kapsam ve sayıca yeterli bir örnek sayılabilir.

Yapısal eşitlik analizine geçmeden önce güvenilirlik ve geçerlilik analizleri yapılmış ve elde edilen analiz sonuçları Tablo 2’de ayrıntıları ile verilmiştir.

Tablo 2: Güvenilirlik Analizi Sonuçlarının Özet Olarak Gösterilmesi

Kullanılan Ölçekler	Ölçeğin Alfa Katsayısı	Toplam Açıklanan Varyans Yüzdesi	Toplam Değişken Sayısı
Genel Ülke Algılaması	0.665	69.6	3
Benzerlik Algılaması	0.768	80.2	6
Genel Ürün Algılaması	0.876	89.3	4
Spesifik ürün algılaması	0.904	90.6	3

Tablo 2’de de görüleceği üzere araştırmada kullanılan ölçeklerin güvenilirlik ve geçerliliği oldukça yüksektir.

Aşağıda araştırmanın sonuçlarının sunumunu kolaylaştırmak için kodlanan araştırma değişkenlerinin açık ifadeleri verilmiştir:

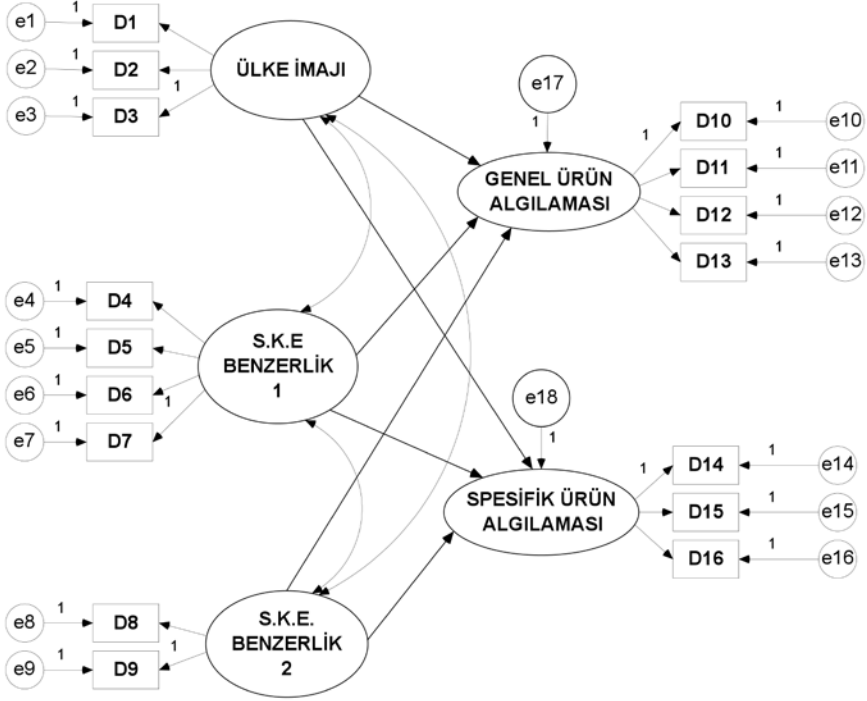
Tablo 3: Araştırmada Kullanılan Değişkenlerin Açık İfadeleri

DEĞİŞKEN KODU	AÇIK İFADESİ
ÜLKE İMAJİ DEĞİŞKENLERİ	
D1	Türkiye yüksek standartlara ulaşmış bir ülkedir.
D2	Türkiye’de hayat standartları yüksektir.
D3	Türkiye’de insanlar genelde sıcak ve dost canlısıdır.
S.K.E. BENZERLİK ALGILAMASI DEĞİŞKENLERİ	
D4	Türklerin dilleri bize benzemektedir.
D5	Türklerin inançları bize benzemektedir.
D6	Kültürel açıdan bize benzer.
D7	Türklerin yeme içme alışkanlıkları bizimle benzerdir.
D8	Türkiye’nin politik tercihleri bana uymaktadır.
D9	Buradaki ekonomik sistemin Türkiye’deki gibi olmasını isterim.
GENEL ÜRÜN ALGILAMASI	
D10	Marka adları genelde bilinir.
D11	Ödediğiniz paranın karşılığını alırsınız.
D12	Türk Malları güvenilirlidir.
D13	Türk Malları Lüks ürünlerdir.
SPESİFİK ÜRÜN ALGILAMASI	
D14	Çeşitlilik
D15	Dizayn
D16	Teknoloji

4.2. Yapısal Eşitlik Analizi Sonuçları

Tablo 4: Markasına İlişkin Modelde Yer Alan Değişkenler ve Sayıları

Modelde Yer Alan Değişken Sayısı	39
Gözlenen Değişken Sayısı	16
Gözlenemeyen Değişken Sayısı	23
Egzojen Değişken Sayısı	21
Endojen Değişken Sayısı	18

Şekil 3: Ülke Orijini Etkisine İlişkin Ölçüm Modeli

4.2. 1. Ülke algılaması, S.E.K. Benzerlik ve Ülke Orijini etkisine ilişkin Modelin Testi

Yapısal eşitlik modelindeki veri ile modelin uyumunu, başka bir deyişle modeli test eden uyum iyiliği testlerinden Ki-kare istatistiğine baktığında anlamlı ($p=0.000$) bulunmuştur. Ki-kare istatistiği örnek büyüklüğüne duyarlı bir istatistik olması dolayısıyla model ve veri arasında uyumun iyiliğini belirlemede diğer uyum kriterlerine de bakılması gerekmektedir. Bu amaçla verinin uyumunu başka kriterlerle de test etmek için RMR, GFI, AGFI, NFI, RFI, IFI, TLI VE CFI değerlerine de bakılmıştır. GFI değerinin 0,947, AGFI değerinin 0,924, NFI değerinin 0,930, RFI değerinin 0,912, IFI değerinin 0,952, TLI değerinin 0,936 ve CFI değerinin 0,952 olduğu görülmektedir. Bu değerlerin 1.0' e yakın olması model ile verinin uyumunu göstermektedir. Bu kriterlere göre araştırma modeli ile veri arasında mükemmel uyum olduğu anlaşılmaktadır. RMR değerinin ise sıfıra yakın olması veri ve modelin uyumunu göstermektedir. RMR

değeri 0,056 olarak hesaplanmıştır. Bunların yanı sıra 0,05 ile 0,08 arasında bir değer alması gereken RMSEA değeri 0,055 olarak bulunmuştur. Dolayısıyla RMSEA değeri açısından da model ile verinin uyumlu olduğu görülmektedir.²²

Tablo 5: Modelin Veri Arasındaki Uyum İyiliği Kriterleri

Uyum Ölçüleri	Ölçüm Modeli	İdeal Model	Kısaltmalar
Ki-Kare Değeri (χ^2)	284,763	0.000	CMIN
Serbestlik Derecesi	95	0	DF
P (Anlamlılık)	0.000		P
Discrepancy / df (χ^2/sd)	2.997		CMINDF
Ortalama Hataların Karekökü	0.056	0.00	RMR
İyilik Uyum İndeksi	0.947	1.000	GFI
Düzeltilmiş İyilik Uyum İndeksi	0.924		AGFI
Normalleştirilmiş Uyum İndeksi	0.930	1.000	NFI
Göreceli Uyum İndeksi	0.912		RFI
Artırmalı Uyum İndeksi	0.952	1.000	IFI
Tucker-Lewis indeksi	0.936		TLI
Karşılaştırmalı Uyum İndeksi	0.952	1.000	CFI
Yaklaşık Hataların Ortalama Karekökü	0.055		RMSEA
Hoelter .05 indeksi	274		HFIVE
Hoelter .01 indeksi	300		HONE

Hoelter indeksleri ise örnek büyüklüğünün yeterliliği hakkında fikir vermektedir. Hoelter .05 indeksi, 0,05 anlamlılık düzeyinde; Hoelter .01 indeksi ise 0,01 anlamlılık düzeyinde araştırma hipotezlerini test etmek için gerek duyulan minimum örnek büyüklüğünü göstermektedir. Araştır-

²² Joseph F. Jr. Hair, Anderson E. Rolph, Tatham L. Ronald and William C. Black, *Multivariate Data Analysis*, Fifth Edition, Prentice-Hall International Inc., 1998; John C. Loehlin, *Latent Variable Models: An Introduction to Factor, Path and Structural Analysis*, 3rd ed., Lawrence Erlbaum Associates, Inc., New Jersey, 1998.

manın örnek büyüklüğü 657'dir. Hipotezleri test edebilmek için gerekli olan örnek büyüklüğünden (300) oldukça fazla olduğu görülmektedir.

Tablo 6: Standardize Edilmemiş Regresyon Katsayıları

			Hesaplanan Değer	Standart Hata	t-Değeri	Anl. (P)	Sonuç
Gen.Ürün Algılaması	<---	Ülke İmajı	,491	,115	4,255	0,000	H ₁ Kabul
Gen.Ürün Algılaması	<---	S.K.E._Benzerlik1	,352	,046	7,695	0,000	H ₁ Kabul
Gen.Ürün Algılaması	<---	S.K.E._Benzerlik2	,084	,036	2,322	,020	H ₁ Kabul
Spe.Ürün Algılaması	<---	S.K.E._Benzerlik1	,096	,063	1,519	,129	H ₁ Red
Spe.Ürün Algılaması	<---	Ülke İmajı	,346	,178	1,943	,052	H ₁ Kabul
Spe.Ürün Algılaması	<---	S.K.E._Benzerlik2	,233	,067	3,477	0,000	H ₁ Kabul
D3	<---	Ülke İmajı	1,000				
D2	<---	Ülke İmajı	1,642	,203	8,067	0,000	H ₁ Kabul
D1	<---	Ülke İmajı	1,967	,242	8,134	0,000	H ₁ Kabul
D7	<---	S.K.E._Benzerlik1	1,000				
D6	<---	S.K.E._Benzerlik1	1,287	,087	14,856	0,000	H ₁ Kabul
D5	<---	S.K.E._Benzerlik1	1,898	,115	16,494	0,000	H ₁ Kabul
D4	<---	S.K.E._Benzerlik1	1,801	,109	16,591	0,000	H ₁ Kabul
D9	<---	S.K.E._Benzerlik2	1,000				
D8	<---	S.K.E._Benzerlik2	,581	,066	8,793	0,000	H ₁ Kabul
D10	<---	Gen.Ürün Algılaması	1,000				
D11	<---	Gen.Ürün Algılaması	1,211	,091	13,245	0,000	H ₁ Kabul
D12	<---	Gen.Ürün Algılaması	1,287	,095	13,539	0,000	H ₁ Kabul
D13	<---	Gen.Ürün Algılaması	1,343	,097	13,799	0,000	H ₁ Kabul
D14	<---	Spe.Ürün Algılaması	1,000				
D15	<---	Spe.Ürün Algılaması	,951	,060	15,797	0,000	H ₁ Kabul
D16	<---	Spe.Ürün Algılaması	,578	,045	12,746	0,000	H ₁ Kabul

1. H_{1a} : Tüketicilerin ürünleri algılaması, $\alpha=0,01$ anlamlılık düzeyinde istatistikî olarak, ülke imajından ve sosyo-ekonomik ve kültürel benzerlik algılanmasından bir model dâhilinde oluşmaktadır.

H_{1a} hipotezimiz kabul edilmiştir.

Başka bir ifadeyle, ülke imajı ve S.K.E. benzerlik algılamasının genel ve spesifik ürün algılaması üzerine etkisini gösteren araştırma modelinin istatistikî anlamda geçerli bir model olduğu görülmüştür. Standardize edilmiş regresyon katsayılarına ilişkin yürütülen, t-testi sonuçları ve anlamlılık düzeyleri de verilmiştir. S.K.E_Benzerlik1 ve Spesifik Ürün Algılaması ve ülke imajı ve spesifik ürün algılaması arasındaki ilişki dışında, Tüm değişkenlerin gösterge yükleri bir başka deyişle regresyon katsayılarına ilişkin değerler oldukça anlamlıdır. (p: 0.000)

Tablo 7: Standardize Edilmiş Regresyon Katsayıları

			Hesaplanan Değer
GEN. ÜRÜN ALGILAMASI	<---	ÜLKE İMAJI	0,296
GEN. ÜRÜN ALGILAMASI	<---	S.K.E_BENZERLİK1	0,419
GEN. ÜRÜN ALGILAMASI	<---	S.K.E_BENZERLİK2	0,130
SPE. ÜRÜN ALGILAMASI	<---	S.K.E_BENZERLİK1	0,075
SPE. ÜRÜN ALGILAMASI	<---	ÜLKE İMAJI	0,136
SPE. ÜRÜN ALGILAMASI	<---	S.K.E_BENZERLİK2	0,237

Standardize edilmiş regresyon katsayıları araştırmacıya her bir bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki nispi etkisini doğrudan karşılaştırma imkânı verir.²³ Standardize edilmiş regresyon katsayılarına bakıldığında regresyon yani gösterge ağırlıkları 0,075 ile 0,419 arasında yer almaktadır. Fonksiyondaki en büyük katsayının S.K.E. benzerlik algılaması ile genel ürün algılaması arasında olduğu görülmektedir. Bu sonuç, dil, inanç ve kültürel benzerlik algılamasının genel ürün algılaması üzerinde önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Daha sonra, ülkenin yüksek standartlara ulaşmış olması ve insanları hakkındaki kanaatlerin oluşturduğu ülke imajı ile genel ürün algılaması fonksiyonda önemli bir katkıya sahip olduğu görülmektedir. Üçüncü olarak sosyo-kültürel ve ekonomik benzerlik algılamasının spesifik ürün algılaması üzerinde etkiye sahip olduğu görülmektedir.

²³ Joseph F. Jr., Hair, Anderson E. Rolph, Tatham L. Ronald and William C. Black, *Multivariate Data Analysis*, Fifth Edition, Prentice-Hall International Inc., 1998, p. 147.

Tablo 8: Kovaryans Değerleri

			Hesaplanan Değer	Standart Hata	t-Değeri	Anl. (P)	Sonuç
Ülke İmajı	<-->	S.K.E. Benzerlik1	0,093	0,016	5,669	0.000	H _{1b} Kabul
S.K.E_Benzerlik1	<-->	S.K.E. Benzerlik2	0,209	0,031	6,847	0.000	H _{1b} Kabul
Ülke İmajı	<-->	S.K.E. Benzerlik2	0,164	0,024	6,716	0.000	H _{1b} Kabul

Araştırma modelinde yer alan değişkenlere ilişkin boyutlar arasındaki ilişkiler $\alpha=0.01$ anlamlılık seviyesinde değerlendirilmiştir.

H_{1b}: Ülke imajı ve sosyo-ekonomik ve kültürel benzerlik algılanması arasında $\alpha=0,01$ anlamlılık düzeyinde istatistikî olarak anlamlı bir ilişki vardır.

H_{1b} hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 9: Korelasyon Değerleri

			Korelasyon Katsayısı
ÜLKE İMAJI	<-->	S.K.E_BENZERLİK1	0,400
S.K.E_BENZERLİK1	<-->	S.K.E_BENZERLİK2	0,351
ÜLKE İMAJI	<-->	S.K.E_BENZERLİK2	0,545

Boyutlar arasındaki ilişkinin kuvveti bakımından sırasıyla, 0.545 korelasyon katsayısıyla S.K.E._BENZERLİK 2 ile ülke imajı arasında; 0.400 korelasyon katsayısıyla S.K.E_BENZERLİK 1 ile ülke imajı arasında; 0,351 korelasyon katsayısıyla S.K.E._BENZERLİK 2 ile S.K.E_BENZERLİK 1 arasında ilişki görülmektedir. Korelasyon katsayılarına bakarak, ülke imajı ve benzerlik algılamasının birbiriyle istatistik anlamda ilişkili kavramlar olduğu söylenebilir.

Tablo 10: R² Değerleri

	Estimate
SPE.ÜRÜN ALGILAMASI	0,136
GEN.ÜRÜN ALGILAMASI	0,459

R² değerleri, araştırma modelindeki bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenleri açıklama gücünü ifade etmektedir. Yani ülke imajı ve benzer-

lik algılaması, genel ürün algılamasının % 45,9'unu; spesifik ürün algılamasının ise % 13,6'sını açıklamaktadır.

Buradaki sonuçlara göre, genel ürün algılamasının % 54,1'ini ülke imajı benzerlik algılaması dışında, marka adı, sektörel gelişmişlik gibi konular tarafından açıklanabileceği düşünülebilir. Yani, genel ürün algılamasının yaklaşık yüzde ellisi modeldeki değişkenler açıklayabilmektedir. Bunun önemli bir oran olduğu söylenebilir.

Spesifik ürün algılaması ise, genel ürün algılaması araştırma modelindeki, ülke imajı ve benzerlik algılaması değişkenleri tarafından nispeten düşük bir oranda açıklanmaktadır. Ancak, bir ürünü algılamada onlarca faktörün etkili olduğu düşünüldüğünde, önemli bir unsurun tespit edilmiş olmasının katkısı ihmal edilmemelidir. Bu tür çalışmalarda % 5'lik bir unsur bile anlamlıdır.

Yapısal eşitlik modeli aracılığıyla araştırma hipotezlerinin testi ve sonuçları yanı sıra, konunun etnik farklılıklara göre değerlendirilmesinin de anlamlı sonuçlara ulaşılacağı düşünülmektedir.

4.2. Etnik Gruplara Göre Varyans Analizi Sonuçları

Çalışmanın bu kısmında, Ukraynalı, Tatar ve Ruslardan oluşan araştırma örneğinin ülke imajı algılaması, sosyo-kültürel ve ekonomik benzerlik algılaması, genel ve spesifik ürün algılaması karşılaştırmaları yapılmıştır. Ortalama değerlerin istatistikî anlamda bir fark oluşturup oluşturmadığına bakılmıştır.

Tanımlayıcı istatistikler tablosunda her bir etnik grubun örnek büyüklüğü (n), ortalama değerleri, standart sapma ve standart hata değerleri verilmiştir.

Tablo 11: Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Etnik Köken	N	Ortalama	Std. Sapma	Std. Hata
ÜLKE İMAJI DEĞİŞKENLERİ					
D1	Ukraynalı	200	3,29	,959	,068
	Tatar	237	3,72	,817	,053
	Rus	220	3,32	,899	,061
	Toplam	657	3,45	,910	,036
D2	Ukraynalı	200	3,33	,856	,061
	Tatar	237	3,55	,838	,054
	Rus	220	3,28	,802	,054
	Toplam	657	3,39	,839	,033
D3	Ukraynalı	200	3,44	,847	,060
	Tatar	237	3,81	,872	,057
	Rus	220	3,43	,853	,057
	Toplam	657	3,57	,876	,034

S.K.E. BENZERLİK ALGILAMASI DEĞİŞKENLERİ					
D4	Ukraynalı	200	2,07	1,118	,079
	Tatar	237	3,69	1,115	,072
	Rus	220	1,93	,969	,065
	Toplam	657	2,61	1,341	,052
D5	Ukraynalı	200	2,12	1,154	,082
	Tatar	237	3,96	1,104	,072
	Rus	220	2,06	1,119	,075
	Toplam	657	2,76	1,437	,056
D6	Ukraynalı	200	2,49	1,022	,072
	Tatar	237	3,65	1,039	,067
	Rus	220	2,41	,977	,066
	Toplam	657	2,88	1,166	,046
D7	Ukraynalı	200	2,39	1,039	,073
	Tatar	237	3,14	1,166	,076
	Rus	220	2,28	1,047	,071
	Toplam	657	2,62	1,155	,045
D8	Ukraynalı	200	3,18	,927	,066
	Tatar	237	3,23	,951	,062
	Rus	220	3,16	,933	,063
	Toplam	657	3,19	,937	,037
D9	Ukraynalı	200	2,76	,989	,070
	Tatar	237	3,02	,948	,062
	Rus	220	2,69	,999	,067
	Toplam	657	2,83	,987	,039
GENEL ÜRÜN ALGILAMASI					
D10	Ukraynalı	200	2,86	1,018	,072
	Tatar	237	3,38	,910	,059
	Rus	220	2,75	,920	,062
	Toplam	657	3,01	,986	,038
D11	Ukraynalı	200	3,34	,929	,066
	Tatar	237	3,44	,861	,056
	Rus	220	3,32	,938	,063
	Toplam	657	3,37	,908	,035
D12	Ukraynalı	200	3,00	,938	,066
	Tatar	237	3,34	,859	,056
	Rus	220	2,90	1,017	,069
	Toplam	657	3,09	,957	,037
SPESİFİK ÜRÜN ALGILAMASI					
D13	Ukraynalı	200	2,89	,974	,069
	Tatar	237	3,24	,898	,058
	Rus	220	2,64	,980	,066
	Toplam	657	2,93	,981	,038
D14	Ukraynalı	200	3,26	1,053	,074
	Tatar	237	3,49	1,041	,068
	Rus	220	3,26	1,025	,069
	Toplam	657	3,34	1,044	,041
D15	Ukraynalı	200	3,21	,947	,067
	Tatar	237	3,43	1,023	,066
	Rus	220	3,06	1,019	,069
	Toplam	657	3,24	1,009	,039
D16	Ukraynalı	200	3,19	,924	,065
	Tatar	237	3,44	,904	,059
	Rus	220	3,23	,943	,064
	Toplam	657	3,29	,929	,036

Etnik gruplara göre karşılaştırmalı ortalama değerlere bakıldığında, Tatarların Türkiye ve Türk insanını algılamasının Ukraynalı ve Ruslara

göre daha olumlu olduğu görülmektedir. Ukraynalı ve Rusların algılama rakamları birbirine yakın olarak görülmekle birlikte, çok az farkla da olsa Ukraynalıların daha olumlu algıladığı görülmektedir.

Yukarıdaki mutlak rakamlar üzerinden yapılan yorumlar, bir fikir vermekle birlikte, üç etnik algılamaları bakımından istatistikî anlamda anlamlı bir fark oluşturup oluşturmadığını görme imkânı vermemektedir. Varyans analizi aracılığıyla grupların algılaması arasında istatistikî bakımından anlamlı bir fark olup olmadığını görmek mümkündür.

Tablo 12: Varyans Analizi Sonuçları

Değişkenler	Ortalamanın Karesi	Sd	Hata Ortalamasının Karesi	F Değeri	Anl.
ÜLKE İMAJI DEĞİŞKENLERİ					
D1	25,716	2	12,858	16,237	,000
D2	10,058	2	5,029	7,273	,001
D3	21,631	2	10,816	14,697	,000
S.K.E. BENZERLİK ALGILAMASI DEĞİŞKENLERİ					
D4	432,752	2	216,376	189,303	,000
D5	527,178	2	263,589	208,463	,000
D6	220,789	2	110,395	107,464	,000
D7	99,015	2	49,507	41,716	,000
D8	,666	2	,333	,379	,685
D9	14,152	2	7,076	7,401	,001
GENEL ÜRÜN ALGILAMASI					
D10	51,124	2	25,562	28,489	,000
D11	1,889	2	,945	1,146	,319
D12	25,134	2	12,567	14,270	,000
D13	41,805	2	20,903	23,193	,000
SPESİFİK ÜRÜN ALGILAMASI					
D14	8,144	2	4,072	3,769	,024
D15	15,350	2	7,675	7,685	,001
D16	8,487	2	4,243	4,979	,007

Yukarıdaki tabloda farkların anlamlılık düzeylerine bakıldığında, koyu rakamlarla verilen ifadelerin etnik yapıya göre istatistikî bakımdan farklı olduğu görülmektedir. Tablodan da anlaşılacağı üzere iki değişken dışındaki tüm değişkenler için etnik gruplar arasında istatistikî anlamda bir fark olduğu söylenebilir. Araştırmanın üçüncü hipotezi olan H_{1c} kabul edilmiştir. Yani etnik gruplar itibarıyla, ülke imajı ve sosyo-ekonomik ve kültürel benzerlik algılanması arasında $\alpha=0,01$ anlamlılık düzeyinde istatistikî olarak anlamlı bir fark vardır.

Varyans analizi sonucunda, üç etnik gruptan ikisinin birbiri ile istatistikî anlamda farklı olması durumunda, analiz sonucu anlamlı çıkmaktadır. An-

çak hangi grupların birbirinden farklı olduğunu görme imkânı bulunmamaktadır. Hangi grubun ya da grupların diğerinden farklı olduğunu görebilmek için çoklu karşılaştırmalar tablosuna bakmak gerekmektedir. Araştırma örneğindeki bireylerin genel ülke karakteristiğine ilişkin ifadeleri algıladıkları değerler hangi etnik grupta ya da gruplarda farklılık gösterdiğini saptamak amacıyla LSD (Çoklu karşılaştırmalar) testi yapılmıştır.

Tablo 13: Çoklu Karşılaştırmalar Tablosu

Değişkenler	Etnik köken	Etnik köken	Ortalama Farkı	Std. Hata	Anl.
D1	Ukraynalı	Tatar	-,427(*)	,085	,000
		Rus	-,029	,087	,735
	Tatar	Ukraynalı	,427(*)	,085	,000
		Rus	,397(*)	,083	,000
	Rus	Ukraynalı	,029	,087	,735
		Tatar	-,397(*)	,083	,000
D2	Ukraynalı	Tatar	-,228(*)	,080	,004
		Rus	,050	,081	,536
	Tatar	Ukraynalı	,228(*)	,080	,004
		Rus	,278(*)	,078	,000
	Rus	Ukraynalı	-,050	,081	,536
		Tatar	-,278(*)	,078	,000
D3	Ukraynalı	Tatar	-,372(*)	,082	,000
		Rus	,010	,084	,903
	Tatar	Ukraynalı	,372(*)	,082	,000
		Rus	,383(*)	,080	,000
	Rus	Ukraynalı	-,010	,084	,903
		Tatar	-,383(*)	,080	,000
D4	Ukraynalı	Tatar	-1,614(*)	,103	,000
		Rus	,137	,104	,189
	Tatar	Ukraynalı	1,614(*)	,103	,000
		Rus	1,752(*)	,100	,000
	Rus	Ukraynalı	-,137	,104	,189
		Tatar	-1,752(*)	,100	,000
D5	Ukraynalı	Tatar	-1,835(*)	,108	,000
		Rus	,058	,110	,600
	Tatar	Ukraynalı	1,835(*)	,108	,000
		Rus	1,892(*)	,105	,000
	Rus	Ukraynalı	-,058	,110	,600
		Tatar	-1,892(*)	,105	,000
D6	Ukraynalı	Tatar	-1,165(*)	,097	,000
		Rus	,076	,099	,440
	Tatar	Ukraynalı	1,165(*)	,097	,000
		Rus	1,242(*)	,095	,000
	Rus	Ukraynalı	-,076	,099	,440
		Tatar	-1,242(*)	,095	,000
D7	Ukraynalı	Tatar	-,750(*)	,105	,000
		Rus	,103	,106	,332
	Tatar	Ukraynalı	,750(*)	,105	,000
		Rus	,853(*)	,102	,000
	Rus	Ukraynalı	-,103	,106	,332
		Tatar	-,853(*)	,102	,000
D8	Ukraynalı	Tatar	-,055	,090	,540
		Rus	,018	,092	,846
	Tatar	Ukraynalı	,055	,090	,540
		Rus	,073	,088	,405
	Rus	Ukraynalı	-,018	,092	,846
		Tatar	-,073	,088	,405

D9	Ukraynalı	Tatar	-.262(*)	.094	.005
		Rus	.072	.096	.454
	Tatar	Ukraynalı	.262(*)	.094	.005
		Rus	.334(*)	.092	.000
D10	Ukraynalı	Tatar	-.072	.096	.454
		Rus	-.334(*)	.092	.000
	Tatar	Ukraynalı	-.516(*)	.091	.000
		Rus	.110	.093	.235
D11	Ukraynalı	Ukraynalı	.516(*)	.091	.000
		Rus	.626(*)	.089	.000
	Tatar	Ukraynalı	-.110	.093	.235
		Tatar	-.626(*)	.089	.000
D12	Ukraynalı	Tatar	-.101	.087	.246
		Rus	.018	.089	.839
	Tatar	Ukraynalı	.101	.087	.246
		Rus	.119	.085	.161
D13	Ukraynalı	Ukraynalı	-.018	.089	.839
		Tatar	-.119	.085	.161
	Tatar	Tatar	-.347(*)	.090	.000
		Rus	.099	.092	.280
D14	Ukraynalı	Ukraynalı	.347(*)	.090	.000
		Rus	.446(*)	.088	.000
	Tatar	Ukraynalı	-.099	.092	.280
		Tatar	-.446(*)	.088	.000
D15	Ukraynalı	Tatar	-.347(*)	.091	.000
		Rus	.255(*)	.093	.006
	Tatar	Ukraynalı	.347(*)	.091	.000
		Rus	.602(*)	.089	.000
D16	Ukraynalı	Ukraynalı	-.255(*)	.093	.006
		Tatar	-.602(*)	.089	.000
	Tatar	Tatar	-.233(*)	.100	.020
		Rus	-.002	.102	.981
D17	Ukraynalı	Ukraynalı	.233(*)	.100	.020
		Rus	.231(*)	.097	.018
	Tatar	Ukraynalı	.002	.102	.981
		Tatar	-.231(*)	.097	.018
D18	Ukraynalı	Tatar	-.218(*)	.096	.023
		Rus	.145	.098	.137
	Tatar	Ukraynalı	.218(*)	.096	.023
		Rus	.364(*)	.094	.000
D19	Ukraynalı	Ukraynalı	-.145	.098	.137
		Tatar	-.364(*)	.094	.000
	Tatar	Tatar	-.253(*)	.089	.004
		Rus	-.035	.090	.700
D20	Ukraynalı	Ukraynalı	.253(*)	.089	.004
		Rus	.218(*)	.086	.012
	Tatar	Ukraynalı	.035	.090	.700
		Tatar	-.218(*)	.086	.012

(*) işareti etnik guruplarda $\alpha=0,05$ anlamlılık düzeyinde anlamlı bir fark vardır.

Çoklu karşılaştırmalar tablosuna bakıldığında, genel ülke karakteristiğinin algılanmasına ilişkin geliştirilen yargılara katılma bakımından, farkların daha çok Tatarların Ukraynalı ve Ruslardan algı itibariyle farklılaştıkları şeklinde görülmektedir. Ukraynalı ve Rusların ise birbirleriyle ortalama değerler itibariyle farklı olsalar da, istatistikî bakımdan anlamlı bir fark oluşturmadıkları görülmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Araştırma, verilerin detaylı istatistikî analizlere tabi tutulması sonucunda; araştırma evreni çerçevesinde Türkiye ve Türk insanına bakış ve sosyo-ekonomik-kültürel yakınlığın Türk malı ürünlere ilişkin algıların şekillenmesinde önemli etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Araştırma sonucunda, ülke algılaması ve benzerlik algılaması ile ülke ürünlerini algılama arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki ortaya çıkmaktadır. İstatistikî analizler bu üç algılamanın doğru orantılı bir şekilde, pozitif yönde bir ilişki içerisinde olduğu ortaya koymaktadır. Buna göre ülkeye ilişkin algının (ülke imajı) ve benzerlik algılamasının (sosyo-ekonomik-kültürel yakınlık) pozitif olduğu durumlarda ülkenin ürünlerinin algılanmasını pozitif yönde etkilemektedir. Tüketicilerin dil, inanç ve kültürel benzerliğe ilişkin pozitif yönde algıları sözkonusu ülkenin ürün algılaması üzerinde de önemli bir belirleyicidir. Yine ülkenin yüksek standartlara sahip olmasına ve insanlarına ilişkin kanaatlerden oluşan ülke imajı da genel ürün algılaması fonksiyonunda önemli bir yere sahiptir. Sözkonusu sonuç farklı etnik grupların algıları ile de doğrulanmaktadır.

Araştırma verilerine, etnik gruplara göre karşılaştırmalı ortalama değerler açısından bakıldığında, dil, inanç ve kültürel benzerlik algılaması yüksek olan Tatarların, Türkiye ve Türk insanını ilişkin algılarının Ukraynalı ve Ruslara göre daha olumlu olduğu görülmektedir. Ukraynalı ve Rusların algılarını gösteren sayısal değerler birbirine yakın olmakla birlikte, çok az farkla da olsa Ukraynalıların daha olumlu algıya sahip olduğu görülmektedir. Sonuçta dil, kültür ve sosyal özellikler açısından benzer özelliklere sahip olduğu algısına sahip ve ihracatçı ülke imajının kuvvetli olduğu topluluklarda ülkenin ürünlerine ilişkin algıların da sözkonusu durumdan pozitif yönde etkilendiği söylenebilir.

Araştırma sonuçları, bir ülkenin ürünlerine ilişkin algıyı şekillendirmekte kullanılacak –bireysel firmalarca yürütülen- tutundurma faaliyetlerinin ülke imajını ve kültürel yakınlığı olumlu yönde etkileyecek çabalarla desteklenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu çalışmaya dayalı olarak, ülkenin tanıtılması ve sosyo-ekonomik ve kültürel yakınlığı geliştirilmesi için yapılan çalışmalar ülkenin ürünlerine ilişkin algıya da pozitif yönde katkıda bulunacaktır. Bu açıdan ülke tanıtımı ve kültürel yakınlığı geliştirmeye yönelik faaliyetleri yürütmek üzere yapılacak harcamalar, uzun vadede ülkenin ekonomik başarısı üzerinde de önemli sonuçlar ortaya çıkaracak etkilere sahiptir.

Çalışmanın bulgularına dayanarak Türkiye'nin dil ve kültürel ilişkilerinin bulunduğu yerlerde, genel ülke imajını ve kültürel yakınlığı olumlu yönde etkileyebilecek faaliyetlerin daha etkin bir şekilde yürütülmesi gerektiği söylenebilir.

Bu çerçevede; uluslararası fuarlarda Türkiye'nin tanıtımı ve fuar destekleri artırılması; marka imajı güçlü firmaların yurtdışı reklâmlarına teşviklerin verilmesi; Türk sanatçılarının yurtdışı organizasyonlarının desteklenmesi; ülke dışında Türkçe kurslarının yaygınlaştırılması; Türk kültürünü tanıtmaya yönelik Kültür merkezlerinin oluşturup yaygınlaştırılması; Türkiye ve Türk Malı reklâmları hazırlatılıp, başka ülkelerde yayınlatılması; basın yayın, sanat gibi iletişimde ve imaj oluşturmada çok önemli etkileri olan unsurlara ağırlık verilmesi, araştırma bulgularına dayanılarak ortaya konulabilecek önerilerdir.

Genel ülke algılaması ve benzerlik (sempati) algılamasına ilişkin oluşturulacak kapsamlı bir ölçeğin başka ülkelerde Türkiye'yi temsil görevi de olan (elçilikler veya TİKA gibi) kurumlar aracılığıyla periyodik olarak takip edilmesi, Türkiye'nin konuyla ilgili performansının ticari ve kültürel partneri olan ülkelerde sürekli izlenmesini sağlayabileceği gibi gelecekteki etkinlik ve faaliyetlerin planlanması ve yürütülmesi açısından da önemli bir veri kaynağı elde edilmiş olacaktır.

Kuşkusuz bu araştırma bazı sınırlılıklara da sahiptir. Her şeyden önce araştırma deneysel bir modelde yürütülmediği için yukarıda belirtilen sonuçlara ilişkin neden-sonuç ilişkisi kurmak mümkün değildir. Çalışma, kısmen tanımlayıcı nitelikte olması dolayısıyla sadece mevcut durumu tespit etmektedir. Bu durumu ortaya çıkaran olgular arasındaki ilişkilere ve durumun kökenine ilişkin çıkarımlarda bulunmak bu çalışmanın sınırları dışındadır. Bundan sonra yapılacak araştırmalarda çalışma konusunun incelenmesi -özellikle deneysel araştırmalar- sözkonusu durumun kökenine ilişkin sonuçlar elde edilmesini sağlayabilir. Araştırmaya konu edilen üç temel değişken arasında bu derece bir paralellik ortaya çıkması da bundan sonraki çalışmalarla incelemenin devam etmesi konusunda bir teşvik ortaya koymaktadır. Konuyla ilgili çalışmanın ileride tekrarlanması ile zaman içindeki değişimin anlaşılması hususunda önemli bilgiler elde edilebileceği gibi farklı coğrafya ve toplumlarda benzer çalışmanın yürütülmesi etnik farklılıkların etkisi konularında daha detaylı ve bu çalışmayı zenginleştirici bilgilere ulaşılmasına imkân sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Albayrak, Ali Sait. *Türkiye’de İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Düzeylerinin Çok Değişkenli İstatistik Yöntemlerle İncelenmesi*, Doktora Tezi, İstanbul, 2003.
- Amine, Lyn S. and Mike C. H. Chao. “Managing Country Image to Long-term Advantage: The Case of Taiwan and Acer”, *Place Branding*, Vol. 1, No: 2, 2005, pp. 187–204.
- Ettenson, Richard. “Brand Name and Country of Origin Effects In The Emerging Market Economies of Russia Poland Hungary”, *International Marketing Review*, Vol. 10, No: 5, 1993, pp. 14–36.
- Gurhan-Canli; Zeynep and Durairaj Maheswaran. “Cultural Variations In Country of Origin Effects” *JMR, Journal of Marketing Research*, Vol. 37, No: 3, Aug. 2000, pp. 309–317.
- Hair, Joseph F. Jr., Anderson E. Rolph, Tatham L. Ronald and William C. Black. *Multivariate Data Analysis*, Fifth Edition, Prentice-Hall International Inc., 1998.
- Han, C. Min. “Country Image: Halo or Summary Construct” *JMR, Journal of Marketing Research*, Vol. 26, No: 2, May 1989, pp. 222–229.
- Hsieh, Ming-Huei, Shan-Ling Pan, Rudy Setiono. “Product-, Corporate-, and Country-Image Dimensions and Purchase Behavior: A Multicountry Analysis”, *Academy of Marketing Science. Journal*, Vol. 32, No: 3 Summer 2004; pp. 251–270.
- Jaffe, Eugene D and Israel D Nebenzahl. “Alternative Questionnaire Formats For Country Image Studies” *JMR, Journal of Marketing Research*, Vol. 21, No: 04, Nov. 1984, pp. 463–471.
- Khan, Hina and David Bamber. “Market Entry Using Country-of-Origin Intelligence In An Emerging Market”, *Journal of Small Business and Enterprise Development*, Vol. 14 No: 1, 2007, pp. 22–35.
- Lin, Long-Yi and Chun-Shuo Chen. “The Influence of The Country-of-Origin Image, Product Knowledge and Product Involvement on Consumer Purchase Decisions: An Empirical Study of Insurance and Catering Services In Taiwan”, *Journal of Consumer Marketing*, Vol. 23 No: 5, 2006, pp. 248–265.
- Loehlin, John C. *Latent Variable Models: An Introduction to Factor, Path and Structural Analysis*, 3rd ed., Lawrence Erlbaum Associates, Inc., New Jersey, 1998.
- Nagashima, Akira. “A Comparative 'Made In' Product Image Survey Among Japanese Businessmen”, *Journal of Marketing*, Vol. 41, 1977, pp. 95-100.
- Nagashima, Akira. “A Comparison of Japanese And US Attitudes Toward Foreign Products”, *Journal of Marketing*, Vol. 34, 1970, pp. 68-74.

- Parameswaran, Ravi and R Mohan Pisharodi. "Assimilation Effects In Country Image Research", *International Marketing Review*, Vol. 19, No: 2/3, 2002, pp. 259–278.
- Parameswaran, Ravi and R Mohan Pisharodi. "Facets of Country of Origin Image: an Empirical Assessment", *Journal of Advertising*, Vol. 23, No: 1, March 1994, pp. 43-56.
- Peterson, Robert A. and Alain J. P. Jolibert. "A Meta-Analysis of Country-of-Origin Effects", *Journal of International Business Studies*, Vol. 26, No: 4, Fourth Quarter 1995, pp. 883–900.
- Tabacnick, Barbara G. And Fidel S. Linde. *Using Multivariate Statistics*, Third Edition, Harper Collins College Publisher, California State University, 1996.
- Teas, Kenneth R. and Sanjeev Agarwal "The Effects of Extrinsic Product Cues on Consumers' Perceptions Of Quality, Sacrifice And Value", *Academy of Marketing Science*, Vol. 28, No: 2, Spring 2000, pp. 278-290.
- Wang, Chih-Kang and Charles W Lamb Jr. "The Impact of Selected Environmental Forces Upon Consumers' Willingness To Buy Foreign Products", *Journal of the Academy of Marketing Science*, Vol. 11, No: 2, 1983, pp. 71-84.
- Yamoah, Fred A. "Role And Impact Of Product-Country Image On Rice Marketing: A Developing Country Perspective", *The Journal of American Academy of Business*, Vol.7, No: 2, Cambridge, 2005, pp.265–276.

Türkmenistan'ın Ahal Bölgesi Fiziki Coğrafyası

Fatih KOŞAK¹

Özet

Ahal Bölgesi, Orta Asya'daki Türk ülkelerinden Türkmenistan'ın güney ve güneybatı kesimlerini içine alır. 35°30' ve 40°13' kuzey enlemleri ile 56°35' ve 61°38' doğu boylamları arasındadır. 97.210 km² lik yüzölçümü olan Ahal Bölgesi dağ, vadi ve çöl relyefi özellikleriyle doğal çekiciliğe sahiptir. Bu özellikler içerisinde kendine özgü bitki ve hayvan türlerini barındırır. Bölgeye gidip derinliğine araştırma yapmayanlar için belki bir çöl ülkesinin yaşam olanaklarının sınırlı bir kesimi olarak görülebilir. Fakat bu bakış açısının tamamen yanlış olduğunu ve içinde büyük sırları barındırdığını söyleyebiliriz. Kopet dağlarının bölgenin fiziki şartlarının oluşumuna önemli etkileri vardır. Alp-Himalaya sisteminin bir parçası olan Kopet dağları aşınmış ve çıplak yüzeyleriyle dikkat çeker. Dağlar ve dağ eteklerinin dışında kalan alanların büyük bir kısmı çöl sahasıdır. Karasal çöl iklimine sahip bölgede yağış son derece az görülür. Bir doğalgaz üreticisi olan Türkmenistan'ın önemli doğalgaz yatakları Ahal Bölgesi'nde yer alır. Ahal-Teke atları da dünyaca meşhurdur. Bölge turizm açısından da önemli özelliklere sahiptir. Bölgenin her alanda tanıtımı yaygınlaştırıldığında önemi daha da artacaktır.

Anahtar kelimeler: *Türkmenistan, Ahal Bölgesi, Kopet dağları, Karakum*

¹ Doktora öğrencisi, fatihkosak@gmail.com.

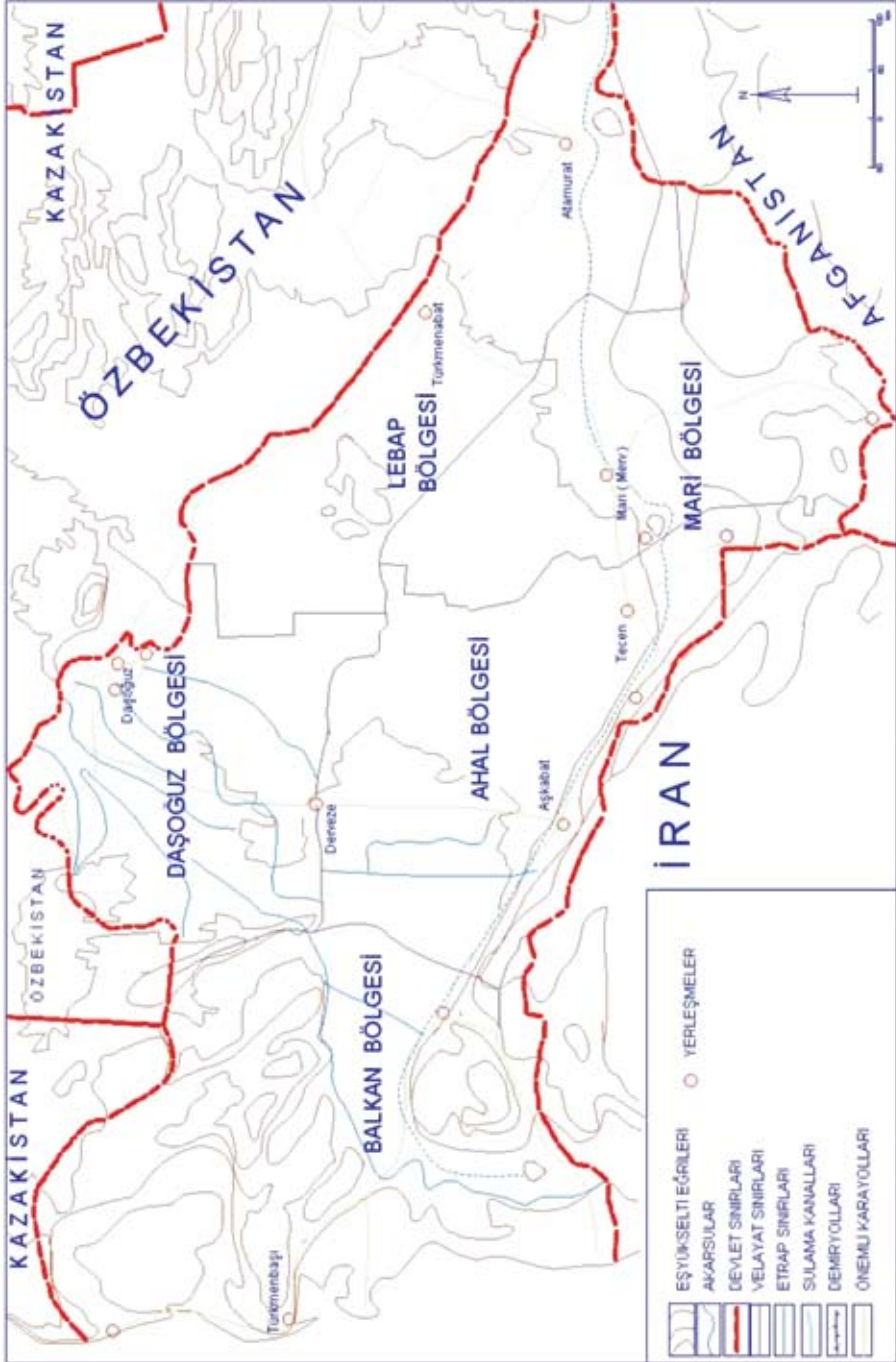
Physical Geography of the Akhal Region of Turkmenishtan

Abstract

Akhal Region, Turkmenishtan which is among the Turkish countries located in the Middle Asia, and contains the south and southwest parts of Turkmenishtan. It's between 35° 30' and 40° 13' north latitudes with 56° 35' and 61° 38' east longitudes. Akhal Region which has an area of 97.210 km² has a natural attraction with its characteristics of mountain, valley and desert relief. It comprises specific kinds of plants and animals within these characteristics. It can probably be seen as a limited part of the life conditions of a desert country for those people who don't go to the Region and don't make detailed research on it. However, we can say that this point of view is completely wrong and it comprises big secrets in it. Kopet Mountains effect the physical characteristics of the region. These mountains, which are a part of the Alp-Himalaya system, appear with the worn and naked surfaces. A big part of the areas except mountains and mountain foothills is the desert area. Extremely little rain is observed in this region which has continental desert climate. As a natural-gas producer, Turkmenishtan's important natural-gas beds are located in Akhal Region. Akhal-Teke horses are very famous in the world. The Region has also many important characteristics in Tourism. When the presentation of the Region has become widespread in every field, it can be much more important.

Keywords: *Turkmenishtan, Akhal Region, Kopet Mountains, Karakum.*

Şekil 1: Türkmenistan'ın Fiziki Haritası

Giriş: Bölgenin Konumu, Sınırları, Genel Özellikleri

Ahal Bölgesi dağ, vadi ve çöl relyefi özellikleriyle doğal çekiciliğe sahiptir. Kendine özgü bitki ve hayvan türlerini barındırır.

Geçmişte önemli ticaret yollarının geçtiği bölge, Orta Asya, Kafkasya, Ortadoğu, Çin ve Güneybatı Asya'nın geçiş sahası üzerinde yer almaktadır. 1991 yılında elde edilen bağımsızlık sonrası merkezi konumu daha da güçlenmiş, Türkmenistan'ın başkenti ve bölgenin cazibe merkezi olan Aşkabat ve çevresinde ekonomik faaliyetler hız kazanmıştır.

Son dönemde gelişen sanayi faaliyetlerinin yanı sıra tarımla da uğraşan bölge halkı için pamuk ve buğday üretimi önde gelir. Küçükbaş hayvancılık, at yetiştiriciliği ve astragan üretimi en önemli hayvancılık faaliyetleridir. Zengin doğal gaz yatakları vardır. Turizm faaliyetleri gelişmemiş olsa da, bağımsızlık sonrası kurulan "Türkmen Sıyahat Devlet Birleşigi" adlı kuruluşun faaliyetleriyle önemli mesafeler alınmıştır. Onlarca medeniyetin izlerini barındıran bölge, geçmişten günümüze taşınan kültür ve doğa güzelliklerini dünyaya tanıtmaya başlamıştır.

Türkmenistan'ın güney ve güneybatı kesimlerini kısmen içine alan Ahal Bölgesi 35°30' ve 40°13' kuzey enlemleri ile 56°35' ve 61°38' doğu boylamları arasında yer alır.² Yüzölçümü 97.210 km²'dir.

Bölge, Türkmenistan'ın beş eyaletinden biridir ve adı Ahal Velayetidir³. İktisadi bölge olarak adı Köpetdağ-Etek İktisadi Rayonu'dur.⁴ Aşkabat da bu bölgede yar almaktadır.

Ahal Bölgesi güneyden İran, kuzeyden Daşoğuz, batıdan Balkan, doğudan Lebab, doğu ve güneydoğudan Mari Velayetleri ve Afganistan ile sınırlıdır. İran sınırında Kopet dağları uzanır. Bu dağlar bölgenin fiziki şartlarının oluşumunda oldukça etkilidir. Düzlük alanlarla kesişme bölge-

² Bölgenin coğrafi koordinatları, Google Earth programı verileri ile 1/1.500.000 ölçekli Türkmenistan haritası (enlem ve boylam aralıkları 10' ar dakikalık dilimlerle belirtilmiş), 1/1.000.000 ölçekli Türkmenistan haritası (enlem ve boylam aralıkları 5'er dakikalık dilimlerle belirtilmiş) ve bölgedeki birçok noktanın koordinatlarının ayrı ayrı verildiği <http://www.fallingrain.com> adlı internet sitesindeki sayısal verilerin karşılaştırmalı analizi sonucunda elde edilmiştir.

³ Velayet; Türkmenistan Cumhuriyeti'nde eyalet anlamını taşımaktadır. Bu sözcük basımlı *Türkmençe-Türkçe Sözlük*'te (1. vilayet, 2. eyalet) olarak verilmiştir. (Talat Tekin v.d., Simurg Yayınları, Ankara, 1995.)

⁴ Rayon sözcüğü Talat Tekin'in *age*'inde sırasıyla; (bölge, semt, saha, alan, mntıka) anlamlarında verilirken *Rusça-Türkçe/Türkçe-Rusça sözlük*'te sırasıyla; (bölge, semt, alan, saha, ilçe) anlamında verilmektedir.(Mehmet Aslan ve Galina Stoletnaya, Fono Yayınları, İstanbul, 2005)

sinde dağlara paralel büyük bir fay hattı vardır.⁵ Dağ ve dağ eteklerinin dışında kalan alanların büyük bir kısmı çöldür. Burası 350 bin km²'lik Karakum Çölü'nün bir parçasıdır. Bölgenin önemli su kaynakları Tecen nehri ile Tecen, Murgap ve Amuderya nehrinin %20 suyunu alan Karakum Kanalı'dır.⁶ Nüfus, dağ etekleri ve su kaynaklarına yakın bölgeler ile yeraltı sularının yüzeye yakın olduğu vahalarda yoğunlaşmıştır.

Ülkenin en önemli sanayi kuruluşları bu bölgededir. Bu nedenle bölge ülkeleri açısından da önemlidir. Geçmişten bu güne bölge ve yakın çevresi üzerinden, Çin ve Hindistan'dan Akdeniz çevresindeki ülkelere, Moskova ve çevresinden İran'a ve Yakındoğu ülkelerine ticaret yolları geçmektedir.⁷

Bölgenin Fiziki Coğrafya Özellikleri

Bölgenin fiziki coğrafya özellikleri, jeolojik ve jeomorfolojik özellikleri, iklim özellikleri, hidrografya özellikleri, toprak özellikleri, bitki örtüsü özellikleri ve doğal yapıyla ilgili çalışmalar olmak üzere altı ana başlıkta incelenmiştir.

1. Jeolojik ve Jeomorfolojik Özellikleri

Kopet dağ sıraları ve Bathız platosu dışında kalan sahada ortalama yükselti yaklaşık 100–150 m'dir. Kopet dağlarının bölge içerisindeki en yüksek noktası, Aşkabat'ın güneyinde ve İran sınırında yer alan 2912 m'lik Şah-Şah tepesidir.⁸ Yine İran sınırında ve 58° doğu boylamının yaklaşık 5° doğusunda bulunan Çopan dağı da 2889 m'dir. Çopan dağının kuzeybatısında ve İran sınırından bir miktar içeride yer alan Duvşagerendağ (2482 m) ile Ahal, Balkan Velayeti ve İran sınırlarının kesiştiği noktadaki Tagarav dağı (2243 m), diğer önemli yüksekliklerdir. Alp-Himalaya sisteminin bir parçası olan Kopet dağları aşınmış ve çıplak yüzeleriyle dikkat çeker. Kopetlerin Ahal içerisindeki batı bölümü 2000–3000 m yüksekliklerden Türkmenistan'ın düzlüklerine dimdik iner ve çok ihtişamlı görünürler. Dağların doğu kısmı ise İran'da ki zirvelerin bölge içerisine sarkan etekleridir. Yaşlık ovası ile Bathız arasında kalan dağ etekleri, 300 ile 1000 m arasındadır.

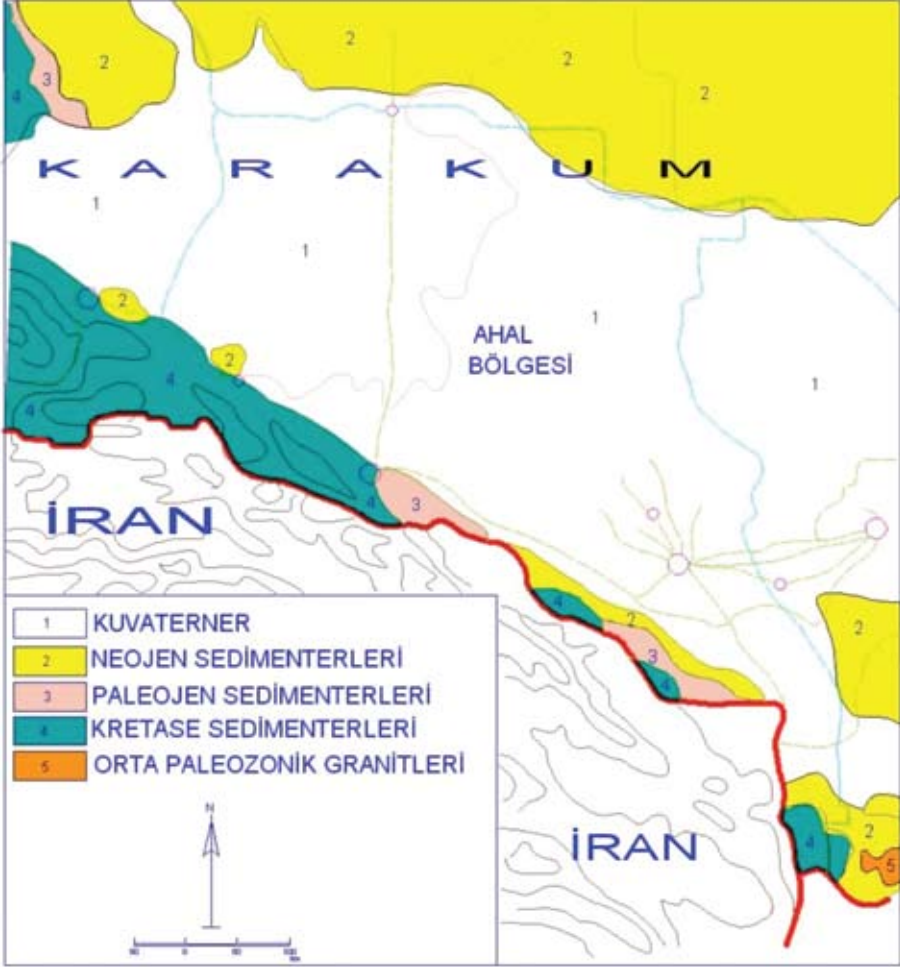
⁵ Ramazan Özey, *Dünya Platformunda Türk Dünyası*, Aktif yayınları, İstanbul, 1999, s. 158.

⁶ Ali Yiğit, *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadıkları Bölgelerin Coğrafyası*, TISAV yayınları, Elazığ, 2000, s. 79.

⁷ Agaşan Babayev ve Gurbanmammət Gurbandırđıyev, *Türkmenistan'ın Fiziki Coğrafyası*, Türkmen Dövlət Neşriyatı Gulluğı basımı, Aşkabat, 2002, s. 12.

⁸ Age, s. 34.

Şekil 2: Ahal Bölgesi'nin Jeoloji Haritası.⁹

Kopet dağ sıraları çeşitli jeolojik devirlerde gençleşmiş, yükselmiş ve değişime uğramış oluşumlardır.¹⁰ Eski devirlerde bölgeyi de içine alan Tethys denizinin çökeltisi, kalın katmanlı kayalar oluşturmuştur. Paleojen’de başlayan orojenik hareketler sonucunda, Ahal’in güney ve güneydoğusunda uzanan Kopet dağları meydana gelmiştir.¹¹ Batı kısımda, dağ-

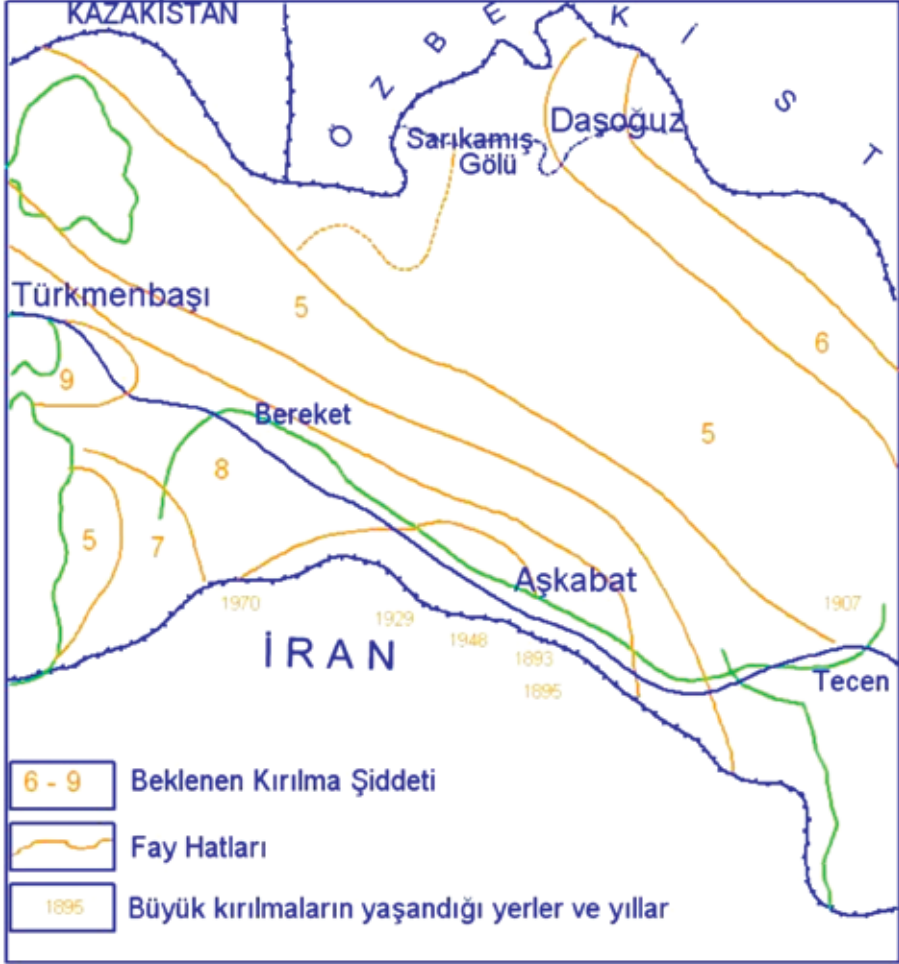
⁹ Mesut Elibüyük ve Gurbanmurat Altıbayev, *Türkmenistan’ın Ekonomik Atlası*, s. 17.

¹⁰ Selami Gözenç, *Güneybatı Asya “Ortadoğu” Ülkeler Coğrafyası*, Çantay Kitabevi, İstanbul, 1999, s. 26.

¹¹ Agajan Babayev ve Gurbanmammad Gurbandurdiyev, *Türkmenistan’ın Fiziki Coğrafyası*, s. 18.

ların kuzeyden güneye kıvrılarak geniş olmayan yaylar çizdiği görülür. Kil ve kum taşından oluşan bu kayaçların arasında boksit ve kömür katmanları mevcuttur.¹²

Şekil 3: Ahal Bölgesi ve Çevresindeki Fay Hatları.¹³

Kretase'ye ait çökeltiler dağların batı bölümü ile kuzeybatı eteklerinde, Kaka şehrinin güney ve güneydoğusunda ve Yukarı Bathız'da geniş alanlara yayılmıştır. Bunlar genellikle karasal, lagüner, ve denizel sedimentlerden oluşur. Paleojen'e ait yaşlı sedimentler bölgenin güneydoğusunda,

¹² Age, s. 15.

¹³ Age, s.22.

yüzeyde görülebildiği gibi, Neojen ve Kuaterner sedimentlerinin altında da görülürler. Neojen’de itilmeler, devrilmeler olmuş ve günümüzdeki dağlar meydana gelmiştir. Neojen’deki sedimentler transgresyonlar(deniz ilerlemesi) sonucu oluşmuştur.¹⁴ Neojen çöküntüleri Bathız’da önemli yer tutar. Tecen ve Murgap arasında yer alan plato, deniz seviyesinden 1262 m yükseklikte olup batı bölümü Ahal’a dâhildir.¹⁵

Çöl sahasında, 59° doğu boylamının doğu kısmının yükseltisi 100–200 m, batı bölümü ise 0–100 m yüksekliktedir ve batıdan doğuya doğru yükseklik artar. 59° doğu boylamının batısında olup 100–200 m arasında yüksekliğe sahip sahalara, genellikle 38° kuzey enleminin kuzeyinde, Ba-herden yerleşkesinin paraleline kadar olan aralıktadır.

Dağların oluşmasıyla küçülen Tethys denizinin çekilme hareketi Neojen başlarına kadar devam edip, daha sonraları da saha çölleşmiştir.¹⁶ Ahal Bölgesi’nin önemli bir kısmı dağların kuzeyindeki graben üzerindedir.¹⁷ Bu çöküntü alanı çöl sahası olup tamamına yakınında Kuaterner oluşumlar yüzeylenir. Kuaterner dolguları bölgenin geniş düzlüklerinin oluşumunda büyük rol oynar ve alüvyal dolguları içinde kum, su, değişik tuzlu sular ve azokerit içerir.¹⁸ Neojen’de oluşan bu çöl sahası rutubetten mahrum kaldığı için çölleşmiştir. Karakum’da silsileler halinde yer alan kum sırtları ve tümsekler dağınık görünümündedir. Rüzgâr, çöl relyefine önemli ölçüde etki etmiş ve 5 m’den 50 m’ye kadar olan yüksekliklerde kum tepeleri oluşturmuştur. Bazen daha da yüksek kum sırtlarına (75–80 m) rastlanmaktadır. Her bir silsile arasında 150–300 m eninde çukurluklar oluşmuştur. Bu çukurluklar, eski devirlerde faal olan akarsu yatakları olduğu izlenimi verir. Çok uzun geçişlerin aralığında karşıt yönlü alçak ve kısa kum sırtları çöl relyefinin görünümüne etki eder. Çukurluklardan kum sırtlarının belirli yüksekliklerine kadar yayılan ve Sazak diye adlandırılan, çoğunlukla odunsu çalılıklardan oluşan çöl bitkileri uzun kökleriyle kumluk sahayı rüzgârın etkisinden korur. Bu bitkiler 1 ile 30 m arası boylara sahiptir.

Dağlık kesimdeki kayaçların doğal şartlar sebebiyle aşınması sonucu dağ eteklerinde oluşan çökelti ile eski su yataklarının çökeltilerinin

¹⁴ Mesut Elibüyük ve Gurbanmurat Altıbayev, *Türkmenistan’ın Ekonomik Atlası*, TİKA Yayınları, Ankara, 2002, s. 16.

¹⁵ Ağajan Babayev ve Gurbanmammet Gurbandurdyev, *Türkmenistan’ın Fiziki Geografyası*, s. 38.

¹⁶ Age, s. 18.

¹⁷ Hasan Kanbolat, “Bağımsızlık Sürecinde Türkmenistan Cumhuriyeti”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Yeni Türkiye Medya Hizmetleri Yayını, Ankara, 1997, s. 1330.

¹⁸ Mesut Elibüyük ve Gurbanmurat Altıbayev, *Türkmenistan’ın Ekonomik Atlası*, s. 16.

bulunduğu bu çöl sahasının çukur bölümlerinde, yer yer ‘takır’ adı verilen tuzlu ve kurumuş bataklıklara rastlanır.

Yüzeyleri düzlük olan takırların üstündeki toprak yarılmış vaziyette-
dir. Bu takırlar nemi iyi geçirmediği için genellikle bitkiden yoksundurlar,
yağışları iyi iletmezler ve suyu yüzeyde toplarlar. Bu şekilde oluşan sü-
reksiz ve küçük göletler halk arasında “kak” diye adlandırılır. Bu kuru ba-
taklıklar ilkbaharda toplanan bir miktar su neticesinde, yaz başlarında kısa
sürelili yeşillenir ve kavurucu yaz sıcaklarının da etkisiyle sararıp ortadan
kaybolurlar. Yeraltı su seviyesinin yüksek olduğu yerlerde görülen, üzeri-
leri beyaz ve yumuşak tozlarla kaplı tuzlu çukurluklara ülkede “Şorluk”
denir. Yüksek tuzluluğa sahip bu sahalar bitki örtüsünden yoksundur ve
genellikle bölgenin kuzey sınırlarına yakın yerlerde karşımıza çıkar.

Çöl ile dağların kesiştiği kesimlerde çok dik yamaçlar dikkati çe-
ker. Özellikle Bathız platosu ve Kopet dağlarının batı bölümünde, zaman
zaman taşların kumlarla karıştığı karışık bir zemin, diğer taraftan su ve
rüzgâr erozyonu ile parçalanmış dik yarlardan oluşan bir topografik yapı
gözlenir. Küçük boyutlu taş parçaları, çakıllar ve iri kayalar çok orijinal
bir çöl kaldırımını oluşturur. Taşların üzerindeki kumlar, rüzgârın etkisiyle
süpürülür ve çöl yanıklığı ile koyu renk bir görünüm kazanır. Üzerinde
oksitli bir tabaka mevcuttur. Bitki örtüsü seyrek olup, bazı yerlerde taşlar
yosunlarla örtülmüştür.¹⁹

Ahal önemli tektonik hatların geçtiği 6–9 derecelik sismik bölgededir.
Bölgede yer alan kuzeybatı–güneydoğu yönlü dört paralel tektonik hattın
ilki birçok ciddi yer sarsıntılarına yol açmış olan ve Yaşlık’tan başlayıp
Aşkabat’ın hemen kuzeyinden geçerek Hazar denizi doğrultusunda uzanan
hattır. Bu hat üzerinde yer alan bölgede 1893, 1895, 1929, 1948 ve 1970 yıl-
larında çok ciddi sarsıntılar meydana gelmiştir.²⁰ Özellikle 6 Ekim 1948’de
meydana gelen depremde Aşkabat ve yakın çevresindeki yerleşim alanları
büyük bir yıkıma maruz kalmıştır. Binlerce insan bu depremde can vermiş
ve 6 Ekim Türkmenistan’da 1948 depremini yâd etme günü olarak kabul
edilmiştir. Diğer üç tektonik hat da yine aynı doğrultuda uzanır.

Bölge içinde relyefin oluşumuna etki eden diğer bir doğal unsur da
vahalardır. Yeraltı suyunun yüzeye yakın olduğu yerler ve akarsulara yakın
bölgeler yeşil görüntüleri ile dikkat çeker. Önemli vahaların bulunduğu
Aşkabat ve Tecen çevresi, doğal yapının elverişli olmasından dolayı nüfu-
sun toplandığı sahalar olmuştur.

¹⁹ Aydın İbrahimov ve Füsün Soykan, *Türkmenistan: Çöl ve Turizm*, Ege Üniv. Ed. Fak. Coğ. Böl., İzmir, 1996, s. 8.

²⁰ Ağajan Babayev ve Gurbanmammet Gurbandurdyev, *Türkmenistan’ın Fiziki Geografyası*, s. 23.

2. İklim Özellikleri

Bölgede karasal çöl iklimi hâkimdir.²¹ Gece ve gündüz arasında büyük sıcaklık farkları vardır. Sürekli yüksek basınç hâkimiyeti söz konusudur. Kışları çok soğuk, yazları ise çok sıcak geçer. Kış mevsimi yaz mevsimine göre daha kısadır. Çok az yağış alan bölgede ilkbaharın ortalarından sonra yağış görülmez. Okyanuslara uzaklığı ve denizel etkileri azaltan dağların çevrelediği Orta Asya'da yer alması bölge iklimini etkileyen başlıca faktörlerdir.

Şekil 4: Soğuk Dönemde Orta Asya'da Etkili Olan Hava Akımları.

Kaynak: Ağajan Babayev, Gurbanmammet Gurbandurdyev., Türkmenistan'ın Fiziki Geografyası, Aşkabat, 2002, s. 52.

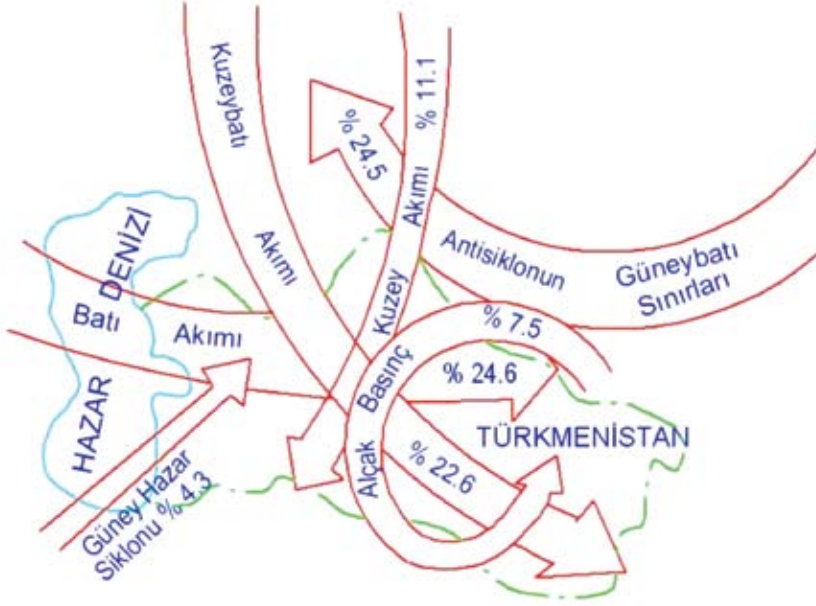
Yeryüzüne doğru bir alçalma hareketi gösteren hava yüzeye yaklaşırken çevreye doğru yayılır ve alçalma hareketini yaparken ısınır, bağıl nemi de azalır. Su buharı yoğunlaşmasının olmadığı bu şartlarda yağış ihtimali ortadan kalkar.²² Bu özellikleriyle dikkat çeken Karakum çölünün merkezi kısmı Ahal Bölgesi içerisinde yer almaktadır. Kuzeyinde orografik engellerin olmayışı, kuzeyde oluşan hava akımlarının bölgede etkili olmasını sağlar. Güneyde Kopet dağları, Hint Okyanusu üzerinde oluşan ve bölgeye sokulma eğilimindeki nemli hava akımlarına engeldir. Ocak ve Şubat'ta -15°C , Temmuz

²¹ Hasan Kanbolat, "Bağımsızlık Sürecinde Türkmenistan Cumhuriyeti", age, s. 1331.

²² Yıldız Hoşgören, *Jeomorfoloji'nin Ana Çizgileri II*, Çantay Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 7.

ve Ağustos'ta 50°C'lik sıcaklıklar olağandır. Güneş ışığı devamlılığının yıllık ortalaması 2800–3095 saattir.²³ Yaz aylarındaki yüksek sıcaklık değerlerine rağmen, nem oranının çok düşük olması yaşamı kolaylaştıran en önemli faktördür.

Yağış rejimi Kuzey Sahra'ya benzeyen, Orta Asya'nın bu bölgesindeki etkin iklim tipini bazı coğrafyacılar Akdeniz çöl iklimi diye adlandırır.²⁴

Şekil 5: Sıcak Dönemde Orta Asya'da Etkili Olan Hava Akımları.

Kaynak: Agajan Babayev ve Gurbanmammad Gurbandurdyev, Türkmenistan'ın Fiziki Geografyası, Aşgabat, 2002, s. 52.

2.1. Sıcaklık

Ahal Bölgesi, Orta Asya'nın yazları en sıcak olan kısmında yer alır. Coğrafi enlemin ve çöl sahasının genişliğinin yaz sıcaklarına etkisi büyüktür. Atmosferdeki su buharının azlığı, güneş ışınlarının, atmosferin üst kısımlarında tutulmasını engeller. Emilme ve kırılmaya fazlaca maruz kalmayan güneş ışınları, toprağın da çok ısınmasına sebep olur.

²³ M. A. Ataev, *Türkmenistan: Garaşsyz Ösüşin Sekiz Yılı*, Türkmenistan'ın İktisadiyet ve Maliye Bakanlığı ve Türkmenistan'ın Statistika ve Saklayış Milli İnstitutu, Aşgabat, 1999, s. 19.

²⁴ Ahmet Ardel, "Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. 1. (Coğrafya-Tarih), Ankara, 1992, s. 17.

Çöl sahasında Temmuz ayında gün ortası sıcaklıkları 40–45°C aralığındadır. Bazen 55°C'yi bulan hava sıcaklığı yanında, toprak 70–80°C sıcaklıklara ulaşır. Sıcaklık değerlerinin -15°C civarında ölçüldüğü çöl sahasında ısının bazen -30°C'ye düştüğü görülür. Eylül ayında öğle sıcaklıkları 30°C 'ye kadar yükselir. Ekim ayının sonlarında gece sıcaklıkları 0°C 'ye düşer.²⁵ Donlu gün sayısı bölgenin güneyinde 75 iken kuzey bölgelerde artış gösterir.²⁶ Bölge kış mevsiminde güneş ışınlarının eğikliği, güneşlenme süresinin azlığı ve kuzeyden gelen hava kütlelerinin etkisiyle soğur. Kış aylarında cisimlerin ışığı yansıtma oranındaki artış, cisimlerin güneş ışınlarını emme ve ısı açığa çıkarma fonksiyonunu azaltır, dolayısıyla yaz ve kış arasındaki sıcaklık farkının açılmasına sebep olur.

Bölgenin güneydoğusunda Ocak ayı ortalamaları 3°C, güneybatısında ise 5°C civarındadır. Temmuz ayı ortalama sıcaklıkları 27–32,4°C arasında değişirken, 1500–2000 m yüksekliklerde 7–10°C olan yıllık ortalama sıcaklıklar Temmuz ayında ortalama 17°C civarındadır.²⁷ Ocak ve Şubat aylarında Aşkabat'ta ölçülen en düşük sıcaklık değeri -26°C'dir.²⁸ Ahal Bölgesi'nin güneydoğusunun enlem derecesi (36°-37°), güneybatısının enlem derecesinden (38°) daha düşük olmasına rağmen, kış aylarındaki ortalama sıcaklıklarının güneybatı bölgesinden daha düşük olmasının sebebi orografik şartlarla ilgilidir. Afganistan sınırına yakın bölgelerde -30°C'nin altında sıcaklıklar görülebilirken Aşkabat ve civarında bu ölçüde düşük sıcaklık değerleri oluşmamaktadır. Afganistan, İran ve bölge sınırlarının kesiştiği nokta ile Tecen'in delta sahası arasında kalan bölüm, bölgenin diğer kısımlarına göre yüksekliklerin sıcaklık dereceleri üzerinde daha çok etkili olduğu iklim sahasıdır. Saha, Afganistan ve İran sınırları içerisindeki yüksek irtifalı dağların arasında kalır ve denizel etkileri daha az hisseDer. Bölgenin bu bölümü aynı zamanda bir plato sahasıdır. Hint okyanusu üzerinden gelen hava akımları etkisi bu sahada etkisizdir ve Akdeniz ikliminin etkileri de Kopet dağları tarafından engellenir. Bölgenin genelinde sıcak günlerin sayısı 230–250'dir.²⁹ Bölgenin yer aldığı kuşak ve karasal çöl ikliminin etkileri sıcak günlerin sayısına etki eden en önemli unsurlardır. Genel olarak bölgede kışlar kısa ve sert, yazlar uzun ve sıcak geçer.

²⁵ Aydın İbrahimov ve Füsün Soykan, *Türkmenistan: Çöl ve Turizm*, s. 5.

²⁶ Ali Yiğit, *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadıkları Bölgelerin Coğrafyası*, s. 78.

²⁷ M. A. Ataev, *Türkmenistan: Garaşsyz Ösüşin Sekiz Yılı*, s.19.

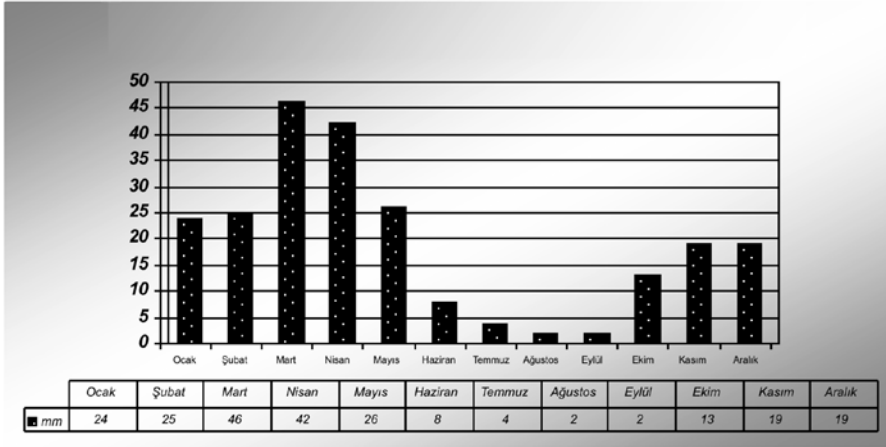
²⁸ Ağajan Babayev ve Gurbanmammet Gurbandurdyev, *Türkmenistan'ın Fiziki Geografyası*, s. 56.

²⁹ M. R. Rajapov ve A. Yazgulyev, *Türkmenistan Prezidenti Beyik Saparmurat Türkmenbaşının Daş-Tövereği Goramak Hereketlerinin Milli Meyilnamesi*, Türkmenistan Bilim Ministirliği Yayını, Aşkabat, 2002, s. 15.

2.2. Yağış ve Nemlilik

Ahal Bölgesi çok az yağış almaktadır. Yıllık yağış miktarı bölgenin güneybatısındaki yüksek sahalarda 200–300 mm arasında iken çöl sahasında 150 mm'nin altındadır. En yağışlı mevsim ilkbahar ve en az yağış alan mevsim de yazdır.³⁰ Bulutsuz günlerin devamlılığı bir yılda 100–185 gün arasındadır.³¹ Yağışlar Ekim'den Mayıs'a kadar sürer. Mart ve Nisan ayları en yağışlı dönemdir. Ilık hava koşulları ve yağmurlar sayesinde havanın nemi artar. Nisan başında tam bir bahar havası hâkim olur.

Grafik 1: Aşkabat'ın Yıllık Yağış Verilerinin Aylara Göre Dağılımı (yıllık toplam: 230 mm)

Kaynak: Ağajan Babayev ve Gurbanmammad Gurbandurdiyev'in *Türkmenistan'ın Fiziki Geografyası* s. 57.

2000 m'nin üzerindeki yüksekliklerde 380 mm'ye çıkan yağış miktarı dağlık alanlarda ortalama 250 mm civarında iken dağ eteklerinde 100–150 mm, Karakum çölünde ise 80–100 mm civarındadır. Bölgede zaman zaman çok kurak dönemler yaşanır. Mesela 1935 yılında Aşkabat'ta düşen 136 mm'lik yağış miktarı, nemli yıllarda görülen en yüksek yağış miktarının (377 mm) yarısından daha düşük seviyede gerçekleşmiştir. Günlük en fazla yağış 66 mm ile Aşkabat'ta gerçekleşmiştir. Karlı gün sayısı, dağ eteklerinde 10–15 gün, yüksek kısımlarda 32–100 gün aralığındadır. Ortalama kar kalınlığı 1–5 cm aralığında olup üst sınırı 26 cm'dir.³² Çöl sahası-

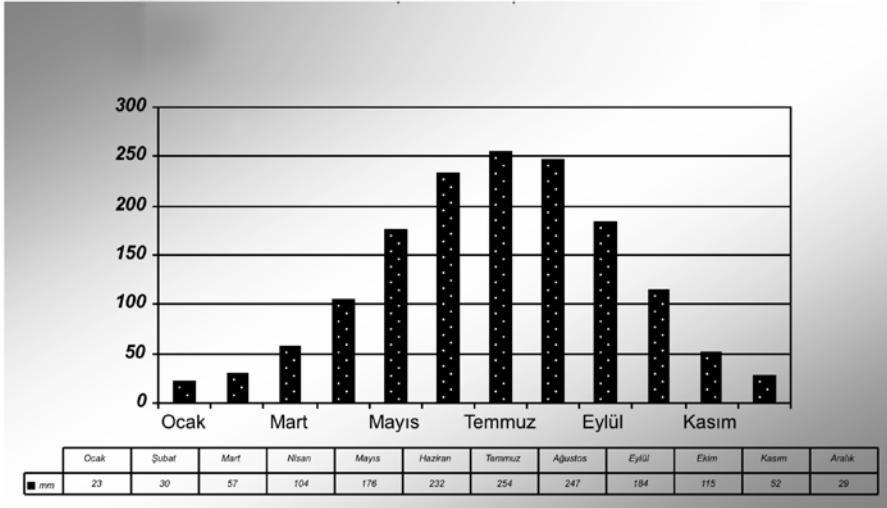
³⁰ Ramazan Özey, *Dünya Platformunda Türk Dünyası*, s. 160.

³¹ M. A. Ataev, *Türkmenistan: Garaşsyz Ösüşin Sekiz Yılı*, s. 19.

³² Ağajan Babayev ve Gurbanmammad Gurbandurdiyev, *Türkmenistan'ın Fiziki Geografyası*, s. 60.

nın kuzeyinde 1 km²'ye yıllık 15.000 m³, çöl sahasının güneyinde 20.000 m³ su toplanmaktadır.³³

Grafik 2: Aşkabat'ın Yıllık Buharlaşma Miktarının Aylara Göre Dağılımı (yıllık toplam: 1503 mm)

Kaynak: Ağajan Babayev ve Gurbanmammad Gurbandurdiyev'in *Türkmenistan'ın Fiziki Geografyası* s. 60.

Bölgenin yılın çeşitli dönemlerinde aldığı yağışlar, geçirgen toprak yapısıyla alt katmanlara ulaşır ve tekrar yeryüzüne çıkar ve oluşturduğu akarsu yatakları boyunca akışını sağlar. Yaz aylarında da şiddetli buharlaşmaya maruz kalır. Sıcaklık, kuraklık ve yelin buharlaşma açısından etkili olduğu dönem Haziran-Temmuz ve Ağustos aylarıdır. Bu dönemde, yağış eksikliğinden dolayı su kaynakları zayıflar, akarsu ve göletlerin suları büyük ölçüde çekilir. Buharlaşma havadaki nemin oluşumunda da önemli ölçüde etkilidir.

Merkezi Karakum'da potansiyel buharlaşma yıllık 1900 mm civarında gerçekleşmektedir. Havadaki nemin fazla olduğu ve ortalama sıcaklıkların daha düşük olduğu kısımlarda buharlaşma miktarı da düşük olmaktadır. Yeryüzüne düşen yıllık yağış miktarının, yıl boyunca gerçekleşen toplam buharlaşma miktarına oranına nemlenme katsayısı denir. Örneğin Aşkabat'ta görülen yıllık yağış miktarı ortalama 230 mm iken, yıllık toplam buharlaşma 1503 mm'dir. Nemlenme katsayısı $230/1503 = 0,17$ 'dir.

³³ Muhammet Nepesov, "Su Üpjünçiliginin Adatı Bolmadık Çeşmelerini Ulanmak", *Birleşen Milletler Guramasının Münyüllüğün Maksatlarına Yetmekte Su Gorlarını Utgaşıklı Dolandırmagı Durmuşa Geçirmegin Meseleleri Semineri Tebliğleri*, İlim Neşriyatı Yayını, Aşkabat, 2006, s. 80.

Aşkabat örneği ele alındığında, buharlaşma yağışın yaklaşık 6,5 katıdır. Nemlenme katsayısı kış ve ilkbaharda yüksek olmakla birlikte yaz mevsiminde en düşük seviyesindedir.³⁴

Nemlenme katsayısının yüksek olduğu dönemde yağış yüksek olurken, buharlaşma azdır. Yaz aylarında ise yağış çok düşük olurken buharlaşma yüksektir. Buharlaşmanın en düşük seviyede kaldığı Aralık-Ocak-Şubat döneminde sahaya düşen yağış miktarı ilkbahar yağışlarının yarı seviyesinin bir miktar üzerinde gerçekleşir.

2.3. Basınç Şartları ve Rüzgâr

Orta Asya'da çöl rejiminin hâkim olduğu bölge iklimine, okyanuslara olan uzaklık, çevresinde yağış getiren rüzgârlara engel teşkil eden ve yaz musonunu tutan yüksek dağların varlığı ile soğuk mevsimin kuraklığını arttıran bir yüksek basınç rejiminin müşterek tesirleri vardır.³⁵ Çölün merkezi kısımlarında, şiddetli rüzgârlar kum fırtınaları meydana getirir. Yaz mevsimi mutlak derecede kuraktır. Haziran ve Eylül arasında hemen hemen hiç yağış düşmez.

Kopet dağlarının eteğindeki düzlük boyunca esen doğu yönlü rüzgârlar ile bölgenin güneydoğusunu etkileyen kuzey yönlü rüzgârlar önem arz eder. Bölgenin düzlük yerlerinde rüzgârın yıllık ortalama hızı 3,2-4,2 m/sn'dir. Çöl sahasında bulunan büyük kum tepeleri bu rüzgârlardan etkilenir ve yıl boyu 35-67 kez, bazı yıllarda 100'ün üzerine çıkan, yaz aylarında sık tekrarlayan toz yüklü şiddetli rüzgârlar meydana gelir. Ekolojik yapıyı şekillendiren bu rüzgârlar genellikle gündüz etkili olur. Bu durum, gün boyu esen ve ısınıp kızışan katı toz ve kum parçacıklarından sıcaklık alan havanın çok fazla ısınmasına da sebep olur.³⁶

Tamamıyla bir yüksek basınç sahası olan bölgede, ilkbahar ve sonbahar mevsimlerinde rüzgârın hızı bir hayli artarken rüzgâr yönü de çok hızlı değişir. Havada bulutluluğun arttığı bu dönem bölgenin en yüksek yağış aldığı dönemdir.³⁷

3. Hidrografya Özellikleri

Bölge'nin kurak oluşunun bir nedeni de su kaynaklarının umumiyetle sınırlı olmasıdır. Bu durum bölge insanı için suyun önemini arttırmaktadır.

³⁴ Agajan Babayev ve Gurbanmammet Gurbandurdyev, *Türkmenistan'ın Fiziki Geografyası*, s. 61.

³⁵ Ahmet Ardel, "Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası", *Türk Dünyası El Kitabı*, s. 17.

³⁶ M. R. Rajapov ve A. Yazgulyev, *Türkmenistan Prezidenti Beyik Saparmırat Türkmenbaşının Daş-Tövereği Goramak Hereketlerinin Milli Meyilnamesi*, s. 16.

³⁷ Agajan Babayev ve Gurbanmammet Gurbandurdyev, *Türkmenistan'ın Fiziki Geografyası*, s. 61.

Bu öneme atfen, Türkmenistan’da 1995 yılından bu yana, Nisan ayının ilk Pazar gününün su bayramı (suv damjasi, altın denesi bayramçılığı) olarak kutlanmaktadır. Bölgenin su varlıkları, Karakum Kanalı, Tecen nehri ve bunların üzerindeki barajlar, mevsimlik küçük akarsular, küçük göletler ile yeraltı sularıdır.

Bölgenin coğrafi olarak dışa akışsız (areik) bir saha olan Orta Asya’da yer alması dolayısıyla, akarsuları okyanus ve denizlerle bağlantısızdır. Kaynaklarının yetersiz olması, gerekli eğimin olmaması ve buharlaşma, Tecen’in olduğu gibi Kopet dağlarından gelen ve mevsimlik akan küçük akarsuların çölde kaybolmasına sebep olur. Genişliği ve taşıdığı su miktarıyla orta büyüklükteki bir nehir görünümündeki Karakum Kanalı dahi Balkan velayeti sınırları içerisindeki Etrek yakınlarında kurulmuş olan Madav baraj gölünde son bulur.

Bölgenin güneyinde ve güneydoğusunda yer alan Kopet dağları çok yüksek zirvelere sahip olmadığından daimi kar ve buzullar mevcut değildir. Bu sebeple Kopet dağlarından kaynağını alan küçük akarsular, kış aylarında dağlarda biriken karın ilkbaharda erimesi, dağlara düşen yağış ve yeraltı sularından kaynağını alır.³⁸ Bunlar ilkbaharda en yoğun su hacmine ulaşır ve birçoğu da yaz aylarında kurur.³⁹ Dağlara düşen yağış miktarı çöl sahasına düşen miktarın çok üzerinde olmakla birlikte bu akarsuları yıl boyunca besleyecek seviyede değildir. Dağlara düşen yağmur ve karın bir kısmı geçirgen kayalar sayesinde aşağı tabakalara geçerek yeraltı sularının oluşumuna katkı yapar. Sağanak yağışlarda bu akarsular sel sularını dağ eteklerine indirir.⁴⁰ Aşındırma ile yüklendikleri malzeme sebebiyle çok bulanık akarlar.⁴¹

Kısıtlı su kaynakları, topraktaki tuz oranını arttırmakta, toprağın ıslahını ve çeşitlilikten yoksun su kaynaklarının ihtiyaca göre dönüşümünü zorlaştırmaktadır.⁴² Su, içme suyu, tarımsal sulama, sanayi kullanımı ve otlakların yeşerebilmesi gereksiniminden büyük önem taşımaktadır.⁴³

Bölgenin olduğu kadar Türkmenistan’ın tamamında benzer şartlar hakimdir. Bu sebeple 10 Mart 1994’te “Türkmenistan’ın ilatlı noktalarının

³⁸ Age, s. 68.

³⁹ Aydın İbrahimov ve Füsün Soykan, *Türkmenistan:Çöl ve Turizm*, s. 6.

⁴⁰ Ağajan Babayev ve Gurbanmammet Gurbandurdyev, *Türkmenistan’ın Fiziki Geografyası*, s. 68.

⁴¹ Aydın İbrahimov ve Füsün Soykan, *Türkmenistan:Çöl ve Turizm*, s. 6.

⁴² M. R. Rajapov ve A. Yazgulyev, *Türkmenistan Prezidenti Beyik Saparmırat Türkmenbaşının Daş-Tövereği Goramak Heraketlerinin Milli Meyilnamesi*, s. 19-20.

⁴³ Ağajan Babayev ve Gurbanmammet Gurbandurdyev, *Türkmenistan’ın Fiziki Geografyası*, s. 69.

suv üpjünçiliği için yerastı süyji suvları peydalanmagı gineltmek boyunca çareler hakkında” adlı bir karar alınmıştır. Bu kararla şehirlerin ve nüfusun yoğunlaştığı yerlerde yüksek nitelikli içme suyunun tedarik edilmesi hedeflenmiştir. Bunun yanında toprağın ıslahına yönelik olarak projelendirilen ve çeşitli akarsuların bir miktar suyu alınarak oluşturulması planlanan drenaj sistemi sayesinde, Balkan velayeti sınırları içerisinde yer alan Garaşor çökeltiğinin, sulama amaçlı büyük bir göl yapılması planlanmıştır. Drenajın Ahal Bölgesi'nin çöl sahasından yapılması planlanan bu proje için ciddi bir finansman ayrılmış olup proje son aşamasına gelmiştir. Hâlihazırda, projelendirilmiş ve yapılmakta olan drenaj hattının uzunluğu 720 km'dir.⁴⁴

3.1. Tecen Nehri

Tecen nehri bölgenin güneydoğusunda güneyden kuzeye doğru İran sınırı boyunca akar ve Sarahs yakınlarında yönü kuzeybatıya doğru değişir. Tecen şehrine kadar aynı doğrultuda devam ettikten sonra geniş bir delta yaparak çöl sahasında kaybolur.

Tecen nehrinin su toplama hacmi 70.600 km³ olup bunun büyük bir kısmı Afganistan ve İran'daki dağlık sahadadır. Nehrin su toplama sahasının bölge dışarısında kalan kısmı 50.000 km³ kadardır. Tecen ağırlıklı olarak Afganistan'daki yüksek Safid ve Hisar dağ sırtlarından akan birçok akarsuyun sularını toplar.⁴⁵ Tecen nehri yıllık 869.000.000 m³ su toplar.⁴⁶ Türkmenistan sınırlarına yaklaştığında İran'ın Meşed bölgesindeki dağlardan akan suları da toplayarak Türkmenistan sınırlarına girer ve Ahal Bölgesi içerisinde Sarahs yakınlarına kadar İran sınırı boyunca akışını sürdürür.

Tecen nehri yukarı çığırında Sarıjennel, orta çığırında ise Gerirud adını alır. Nehir Ahal Bölgesi sınırlarına girene kadar yaklaşık 800 km kateder.⁴⁷ Türkmenistan sınırlarına girdikten sonra Tecen adını alan nehrin uzunluğu 1150 km'dir. Tecen nehri, kış aylarından bahar başlarına kadar dağlara bolca düşen karın erimesi ve ilkbaharda yağın yağmurlardan beslenir.⁴⁸

⁴⁴ Ö. B. Muhammetberdiyev, *Garaşsız Bitarap Türkmenistan: Beyik Türkmenbaşı Zamanasının Şanlı 10 Yılı*, Türkmenistanın İkdısiy ve Maliye Ministirliğı ve Türkmenistanın Milli Dövlet Hasabatı ve Maglumatlar İnstitutı Yayını, Aşkatat, 2001, s. 111.

⁴⁵ M. A. Ataev, *Türkmenistan: Garaşsız Ösüşin Sekiz Yılı*, s. 14.

⁴⁶ Sapargeldi Durdıyev, Orazdurdı Saparov, Muhammetgurban Orazov ve Gurbanmuhammet Gurbandurdıyev, *Ekolojiya*, Türkmenistan Bilim Ministirliğı Yayını, Aşkatat, 2005, s. 95.

⁴⁷ Agajan Babayev ve Gurbanmammet Gurbandurdıyev, *Türkmenistan'ın Fiziki Geografiyası*, s. 72.

⁴⁸ M. A. Ataev, *Türkmenistan: Garaşsız Ösüşin Sekiz Yılı*, s.15.

Ahal Bölgesi sınırları içinde 30 m³/sn hızla akar. Bu düşük akımın nedeni, özellikle Afganistan'ın Gerat bölgesinin sulama ihtiyacını karşılamasıdır. Nehrin coşkun dönemi yalnız ilkbahar aylarıdır. Mart ve Nisan aylarında 500 m³'e çıkan saniyedeki akımı Mayıs itibariyle önemli ölçüde çekilir. Bunun en önemli sebebi sulama amaçlı kullanımdır. Yaz aylarına gelindiğinde nehir Sarahs yerleşkesinin güneyinden itibaren kurur. Nehrin suyunun %80'i ilkbaharda akar. Geçmişte suyun verimli kullanımına yönelik barajların olmaması nedeniyle, Tecen nehrinin taşkınları, havzasında gelişen tarımsal düzene önemli zararlar veriyordu. 1950'de yapılan Birinci Tecen barajı ile sonraki yıllarda yapılmış İkinci Tecen ve Horhor barajları sayesinde ilkbahardaki coşkun akımın zararı engellenmektedir. Bu barajlar sayesinde Tecen'in suyu yıl boyunca tarımsal sulamada kullanılarak, bölge ekonomisine katkı sağlamaktadır. Tecen havzasında sulamaya ihtiyaç olan sahanın genişliği 600.000 hektardan fazla olsa da, nehrin akımının zayıflığı bunun ancak bir kısmının sulanmasına imkan vermektedir.⁴⁹

Tecen nehri suyunun bir kısmı İkinci Tecen barajının çıkışında Karakum Kanalı'na dahil olmaktadır. Son dönemde Tecen nehrinin Türkmenistan topraklarına girdiği en güney bölümünde, İran ile birlikte projelendirilmiş ve iki ülkenin ortak kullanımında olan Dostluk barajı yapılmıştır. Tecen nehri üzerindeki su toplama havzaları sayesinde, taşkınların verebileceği zararlar önlenemediği gibi, akımın zayıfladığı, hatta nehrin kurduğu dönemlerde de fayda sağlayacak şekilde, biriken sular en ekonomik şekilde kullanılmaya çalışılmaktadır.

3.2. Karakum Kanalı

Karakum Kanalı çölde sulama amaçlı yapılmış en büyük tesistir. Bu büyük tesis sadece suyun taşındığı bir kanaldan değil, aynı zamanda su toplamaya yönelik yapılmış birçok baraj gölünden oluşmaktadır. Ahal bölgesi bu kanalın yaklaşık 500 km'lik kısmını ve iki adet baraj gölünü içine alır. Karakum Kanalı, Kopet dağ sıralarına paralel olarak çöl sahası içerisinden güneydoğu-kuzeybatı yönlü akımını sürdürür.

1954–1959 yılları arasında yapımı tamamlanan Karakum Kanalı'nın ilk bölümü Amuderya ile Murgap nehrini birbirine bağlamaktadır. 400 km'lik bu ilk hat Amuderya'nın kenarında yer alan Atamirat yerleşkesinin yakınlarından başlar ve yaklaşık 40 km'lik kısmı Bosaga-Kerki kanalı boyunca akar. Amuderya'nın eski devirlerdeki yatağı üzerinden güneydoğu Karakum'da kum silsileleri arasında devam eder. Belirli zamanlarda

⁴⁹ Agajan Babayev ve Gurbanmammad Gurbandurdiyev, *Türkmenistan'ın Fiziki Geografyası*, s. 73.

geçtiği yerlerin kumlu kenarlarını aşındıran ve yatağını gömen Karakum Kanalı'nın sularının bu zararını engellemek için ciddi teknikler uygulanmaktadır. Kanalin ikinci kısmı olan Murgap ve Tecen arasındaki 140 km'lik bölümü 1960 yılında tamamlanmıştır. 1961 yılında ise Murgap-Tecen aralığında Oguzhan yerleşkesi kenarında Oguzhan barajı kurulmuştur. 1974 yılında yapılan ölçümünde 87.500.000 m³ su topladığı tespit edilmiştir. Bu baraj gölünün batı tarafı Ahal Bölgesi sınırlarına dayanır. Tecen-Aşkabat arasında yer alan 257 km'lik üçüncü bölüm 1962 yılında tamamlanmıştır. 12 Mayıs 1962'de Amuderya'nın suyu Aşkabat'a ulaştırılmıştır. Ardından Aşkabat yakınlarında Gurtlu baraj gölü kurulmuş, Göktepe ile Balkan vilayetine dâhil olan Bereket yerleşkesi arasında kanalın dördüncü bölümü yapılmıştır. Göktepe yakınlarında su toplamak için Kopetdag baraj gölü kurulmuştur. Barajın, 1974 yılında yapılan ölçümde 190.000.000 m³ su topladığı tespit edilmiştir. Amuderya'nın suyu Bereket yakınlarından güneye doğru devam eder ve Etek yerleşkesi yakınlarındaki Madav su toplama havzasında son bulur.⁵⁰

Karakum Kanalı, yılın belirli dönemlerinde başta Amuderya olmak üzere Murgap, Tecen ve Kopet dağlarından akan küçük akarsuların suyunu alır. Orta bölümü Ahal Bölgesi içerisinde yer alan Karakum Kanalı bölgeyi boydan boya geçerken çöl sahasına hayat verir.

3.3. Kaynağını Kopet Dağı'ndan Alan Küçük Akarsular

Kopet dağlarından inen birçok küçük akarsu Ahal Bölgesi'nin hidrografik yapısına bir miktar etki etmektedir. Ancak hiçbirisi bölgenin tarımsal üretimini etkileyecek büyüklükte ve devamlılıkta değildir. Bunların birçoğu, sadece ilkbaharda 10 km'nin üzerinde bir uzunluğa ulaşabiliyor. Bu küçük akarsular dağ boğazlarından, vadilerden, çatlak ve yarıklardan geçerek alçak sahaya inmektedirler. Taşıdıkları suyun büyük bir kısmı ya dağ içlerinde yer alan çukurluklarda toplanmakta veya geçirgen kayalar sayesinde yeraltı suyuna karışmakta, ya da dağ eteklerindeki ekim sahalarında sulama amaçlı kullanılmaktadır. Kopet dağlarından gelen bu küçük akarsuların taşıdığı su miktarı saniyede 0,5–1 m³ 'ü geçmemektedir.⁵¹

Kopet dağlarının kuzey eteklerinden akan bu akarsuların en önemlileri, Arvaz, Altıyap, Sekizyap, Pövrize, Aşkabat, Garasuv, Gozgançay, Mene ve Duşak'tır. Bunların birçoğu kaynağını yeraltı sularından alır ve belirli yerlerde çağlayanlar meydana getirir. Yağışların fazla olduğu dönemlerde seller oluştururlar. İlkbaharda gelip geçen sel suyunun etkisini azaltmak ve

⁵⁰ Age, s. 75.

⁵¹ M. A. Ataev, *Türkmenistan: Garaşsyz Ösüşin Sekiz Yılı*, s. 15-16.

bu sulardan yararlanmak için ciddi uğraş verilmektedir. Akarsuların taşıdığı sel sularının geçtiği bölgelerdeki köylerin ve dağ eteklerindeki tarım alanlarının su ihtiyacını karşılamak için su yataklarına setler yapılmaktadır.⁵²

3.4. Yeraltı Suları

Akarsular Ahal Bölgesi'nin su ihtiyacını karşılamaya yetmemektedir. Su ihtiyacının karşılanmasında seyrek yağın yağışlar ile yeraltı sularının kullanımı önem arz eder.

Ahal Bölgesi'nin alçak çöl sahası yeraltı suları yönünden zengindir. Yeraltı suyu 5 m'den 300 m'ye kadar olan derinliklerde yerleşir. Yeraltı suları akarsu yatakları çevresinde yerin yüzeyine yakındır. Güneyden kuzeye doğru gidildikçe yeraltı su seviyesi düşer. Özellikle Amuderya'nın eski devirlerdeki yatağının kuzeyi (39° paralelinin kuzeyi), yeraltı suyu yönünden çok fakirdir.⁵³ Buna rağmen yeraltı suyu, kumlu çöllerde, kumun genellikle 5–200 m derinliklerinde bulunuş şartları ve çöl bitkileriyle sağlamlaşmış yüzeyin altında bakteri ve kimyasal kirlenmeden yeterince korunaklıdır.⁵⁴

Ahal Bölgesi'nin ekonomik yaşamında yeraltı sularının önemi çok büyüktür. Çöl sahasında hayvanların su ihtiyacını gidermek için, hayvan bakıcıları tarafından suyu biriktirmeye yarayan kuyular kazılmaktadır. Karakum çölünde açılmış binlerce kuyu vardır. Daha önce kuyulardan suyu develerin yardımıyla çıkarıyorlardı. Günümüzde ise bu işlem genel olarak makineler yardımıyla yapılmaktadır. Çölde suyun kıtlığı ve kuyu kazmanın zorluğu hayvan bakıcılarının çeşitli yöntemler geliştirmesine sebep olmuştur. Buna en güzel örnek takırlar ve killi çukurluklarda yağışları tutmak için yapılan yağmursuyu çukurlarıdır. Yeraltı suları genellikle hareketlidirler. Dolayısıyla toprağın tuzunu da alıp götürürler. Yeraltı suyunun hareketsiz olduğu yerlerde ise suyun aşırı tuzlandığı görülür.⁵⁵

Yüksek kaliteli yeraltı suları Kopet dağlarının eteklerinde yer alır.⁵⁶ Kopet dağları, alçak sahalara göre çok daha uygun hidrojeolojik şartlara sahiptir. Bu dağ kütlesindeki geçirgen kayalar, yarıklar, yağışların alt tabakalara geçmesini sağlar. Yüksek kesimlere, alçak kesimlerden

⁵² Agajan Babayev ve Gurbanmammet Gurbandurdyev, *Türkmenistan'ın Fiziki Geografyası*, s. 73.

⁵³ Age, s. 77.

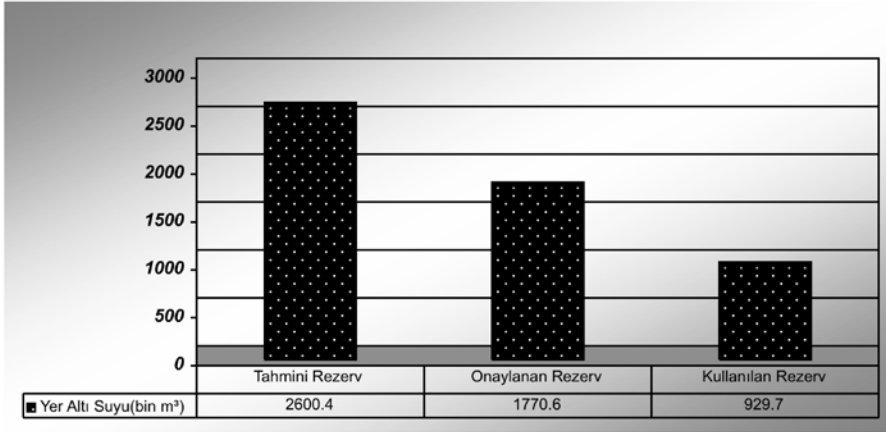
⁵⁴ M. A. Nepesov, J. Annagılıjova ve J. Nepesova, "İlatlı Punktların Suv Üpünçiliği Çeşmelerini Goramagın Vezipeleri", *Türkmenistan'ın Su Baylıklarını Rejeli Peydalanmagın Ve Goramagın Meseleleri Konferansı Tebliğleri*, İlim Neşriyat Yayını, Aşkat, 2001, s. 32.

⁵⁵ Agajan Babayev ve Gurbanmammet Gurbandurdyev, *Türkmenistan'ın Fiziki Geografyası*, s. 78.

⁵⁶ M. R. Rajapov ve A. Yazguliyev, *Türkmenistan Prezidenti Beyik Saparmurat Türkmenbaşının Daş-Tövereği Goramak Hereketlerinin Milli Meyilnamesi*, Türkmenistan Bilim Ministirliği Yayını, Aşkat, 2002, s. 26.

1,5–2,5 kat fazla yağış düşer. Dağ eteklerinde yerleşen yeraltı sularının tuzlulukları daha düşüktür ve içme suyu özellikleri taşırlar. Yerleşimleri çok çeşitli ve karmaşıktır. Son yıllarda, sulanan yerlerdeki süzülme ve birçok kuyunun açılmasıyla yeraltı suyunun hidrojeolojik durumu daha da karmaşılaşmıştır.⁵⁷ Yine son dönemde kullanılan yeni teknikler sayesinde, alınan yeraltı suyu miktarı iki kata kadar arttırılabilmektedir.⁵⁸

Grafik 3: Ahal Bölgesi'nin Yer Altı Suyu Rezervi (2000 yılı)

Kaynak: M. R. Rajapov ve A. Yazgulyev'in *Türkmenistan Prezidenti Beyik Saparmurat Türkmenbaşının Daş-Tövereği Goramak Hereketlerinin Milli Meyilnamesi*, s. 26.

Özellikle Kopet dağları eteklerinde mineral sular vardır. Bölgede insan sağlığına olumlu etki yapan üç tip tuzlu mineral suyuna rastlanmıştır. Bunlar kükürtlü, iyotlu-bromlu ve özellikleri açısından fazlaca önem arz etmeyen sulardır. Örneğin Kopet dağı eteğinde ve Aşkabat'ın 6–7 km yakınında açılan kuyudan elde edilen mineral suyun tuzluluğu 3,2–3,9 gr/l'tir. 36–41°C sıcaklıktaki bu mineral sular, 900–1600 m derinliklerdeki Neojen'e ait oluşumlarda tutulmaktadır.⁵⁹ Mineral suların elde edildiği bazı kaynaklar daimi balçıklar oluşturmuştur. Bunlar birçok hastalığın tedavisinde kullanılmaktadır.

⁵⁷ M. A. Nepesov, J. Annagılıjova ve J. Nepesova, "İlatlı Punktların Suv Üpjünçiliği Çeşmelerini Goramagın Vezipelere", *Türkmenistan'ın Su Baylıklarını Rejeli Peydalanmagın Ve Goramagın Meseleleri Konferansı Tebliğleri*, s. 32-33.

⁵⁸ M. R. Rajapov ve A. Yazgulyev, *Türkmenistan Prezidenti Beyik Saparmurat Türkmenbaşının Daş-Tövereği Goramak Hereketlerinin Milli Meyilnamesi*, s. 26.

⁵⁹ Meral. A. Annanurova, M. Ahmed Mammedov ve Ş. G. Aşırıradova, "Türkmenistan'ın Mineral Suvları ve Mehlem Palçıkları", *Türkmenistan'ın Su Baylıklarını Rejeli Peydalanmagın Ve Goramagın Meseleleri Konferansı Tebliğleri*, İlim Neşriyat Yayını, Aşkabat, 2001, s. 42.

4. Toprak Özellikleri

Ahal Bölgesi'nin toprak yapısı, bölgenin coğrafi yerleşimi ve dağlık alanların özellikleriyle bağlantılıdır. Toprağın meydana gelmesinde bölgenin jeolojik yapısı, relyefi ve ikliminin önemli tesirleri vardır. Relyefin, yer üstünü oluşturan kayaçların ve yeraltı suyunun tesirleriyle çeşitlilik arz eden toprakları, düzlüklerin ve dağlık alanların toprakları olarak kısımlara ayırmak mümkündür.

Boz topraklar⁶⁰ dağlarda, dağ eteklerinde ve balçıklar halinde dağların etek düzlüklerinde bulunurlar. Nehir ve küçük akarsuların birikim sahalarındaki alüvyal topraklar ve balçıklarında görüldüğü çayır toprakları ziraata elverişli topraklardır.⁶¹ Kopet dağlarının eteği ile çöl sahası arasında kalan ve dağlarla aynı doğrultuda uzanan dar bir lös şeridi vardır. Bu lösün kalınlığı 3-4 m'yi geçmektedir.⁶² Yelin, ince tozları çölden bozkıra savurmasıyla oluşan toz yığınlarından meydana gelen ve üzerinde otsu bitkilerin büyümesiyle kalıcı hale gelen lösün sulanabilen kısımları zirai açıdan önemlidir. Ovalardan çöl sahalarına geçişte toprak yapısı gittikçe bozulur ve bitki örtüsü de bununla orantılı olarak seyrekleşerek değişime uğrar. Killi, kuru ve çatlamış görünümdeki takır topraklarının su tutma kapasiteleri yüksektir. Tuzlu bataklıklar halindeki şor topraklarında bitkiye rastlanmaz.

Çöl sahası ağırlıklı olarak kumlarla örtülüdür. Bölgedeki kumlu çöllerin temel özelliği solonçaklar olarak adlandırılan tuzlu toprakların varlığıdır. Yüzeğe yakın taban suyunun, sıcaklığın etkisiyle buharlaşması neticesinde ortaya çıkan tuz, sodyum klorür konsantrasyonu fazla olduğundan kalın tabakalar meydana getirir. Solonçak toprakların rengi, tuzların bileşimiyle değişiklik gösterir. Az tuzlu alanlarda çalılıklar yetişirken, tuzlu alanlarda bitki ve hayvan yokluğu göze çarpar.⁶³

Toprakların doğal oluşumu neticesinde tarımsal alandaki önem sırasına göre, boz topraklar, eski ve sulamaya elverişli topraklar, bitkisiz ve çorak topraklar olarak sınıflandırılabilir. Sulamaya elverişli topraklar tarım için, takırlar, açık kestane rengi esmer topraklar ve kumlu çöl toprakları ise hayvancılık açısından önemlidir.⁶⁴

⁶⁰ Boz renkli, killi toprak. (Türk Dil Kurumu sözlüğünde de; "1. Boz renkli, killi toprak. 2. İyi ürün veren sert toprak. 3. Kara toprak" olarak verilmiştir. Kaynak: www.tdk.gov.tr)

⁶¹ Nasipbek Bakirov, *Dünyanın Ekonomik ve Sosyal Geografyası*, Uçkun Basması, Bıшкеk, 2003, s. 235.

⁶² Ali Yiğit, *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadıkları Bölgelerin Coğrafyası*, s. 79.

⁶³ Aydın İbrahimov ve Füsün Soykan, *Türkmenistan: Çöl ve Turizm*, s. 11.

⁶⁴ M. R. Rajapov ve A. Yazgulyev, *Türkmenistan Prezidenti Beyik Saparmurat Türkmenbaşının Daş-Tövereği Goramak Hareketlerinin Milli Meyilnamesi*, s. 18.

4.1. Düzlık Sahaların Toprakları

Ahal Bölgesi düzlüklerinin büyük bir kısmı çöldür. Bu çöl sahasının toprakları genellikle kumlu çöl topraklarıdır. Bu saha otlak alanı olarak kullanılmakla birlikte, vahalarda, sulanabilen sahalarda tarımsal amaçlarla da kullanılmaktadır. Fakat tarımsal verim elde etmek için çok miktarda organik ve kimyasal gübreye ihtiyaç duyulmaktadır. Karakum'un kumlu topraklarının verimsizliği, toprağın üstünün aşırı ısınması, yağışın çok az oluşu, çürümüş hayvansal ve bitkisel maddelerin meydana getirdiği gübrenin önemsiz miktarda oluşu ve bitkilerden büyük ölçüde yoksun oluşuyla açıklanabilir. Bu çeşit kumlu çöl topraklarının kalınlığı 30–50 cm olup, içerdiği gübre miktarı % 0,5 civarındadır. Kumlu çöl topraklarında ağaçsı çalılıklar görünümündeki bazı çöl bitkileri görülür.⁶⁵

Ahal bölgesinin düzlük sahalarındaki topraklar yapısı bakımından çeşitlilik arz eder. Bunlar takır görünüşlü topraklar, takır topraklar, çayır toprakları ve tuzlu topraklardır.

4.1.1. Takır Görünüşlü Topraklar

Tecen'in kil, balçık ve killi oluşumlarından meydana gelen eski delta düzlüklerinde ve Kopet dağlarının eteklerindeki düzlüklerde yaygındır. Bu tip topraklarda bitki örtüsü seyrek. Aralarında takırlara ve tuzlu topraklara da rastlanabilen bu toprakların kalınlığı 30–40 cm'dir ve içerdiği doğal gübre miktarı % 0,5-% 1,0 arasındadır.⁶⁶

4.1.2. Takır Topraklar

Kopet dağlarının eteklerinde, Tecen'in delta düzlüklerinde ve Karakum'un alçak kısımlarında oldukça yaygındır. Takır topraklarda yetişen bitkiler çoğunlukla seyrek ve derin köklerden yoksundur. Killi-balçıklı bir yapıya sahip olan bu çeşit toprakların üstünde çok köşeli yarıklar oluşmuştur. Bu toprakların kalınlığı 15–25 cm, içerdiği doğal gübre miktarı % 0,3-%0,6 arasındadır. Susuzluktan kaynaklanan fiziki şartları dolayısıyla bunları işlemek zordur. Organik gübre verildiğinde tarımsal yararlılığı artmaktadır. Bu tip topraklarda, göçebe hayvancılık yapanlar yağmur suyunu tutmak için kak diye adlandırılan çukurlar açmaktadır.⁶⁷

4.1.3. Çayır Toprakları

Vahalarda, sulamalı tarımın yapıldığı yerlerde ve nehir boylarında görülen bir diğer toprak türü de çayırılık sahalının topraklarıdır. Bu toprakla-

⁶⁵ Ağajan Babayev ve Gurbanmammet Gurbandurdyev, *Türkmenistan'ın Fiziki Geografyası*, s. 89.

⁶⁶ Age, s. 89.

⁶⁷ Age, s. 92.

rın oluşumuna etki eden yeraltı sularının yer üstüne yakın oluşundan toprağın nemi fazladır. Kum, kil ve balçık gibi çeşitli yapılarda ortaya çıkarlar ve genellikle gür otlarla örtülüdür.

Tuzluluk oranları farklı olan çayır alanlarındaki topraklar yararlı maddeler yönünden zengindir. Çürümüş hayvansal ve bitkisel maddelerden oluşan doğal gübre miktarı %1,2-%2,0 arasındadır. Çayır topraklarının belirli yerlerinde takır görünüşlü topraklara ve bataklıklara da rastlanmaktadır. Bataklık topraklar akarsuların ayaklarında, akarsu yataklarının bulunduğu vadi görünüşlü yerlerde ve Karakum Kanalı boylarında bulunur. Buralarda nemi seven otsu bitkiler yeşermektedir. Bataklık toprakları genellikle killi yapıdadır. Yeraltı sularının 30–50 m derinlikte yerleştiği bataklık sahalarının toprakları tuzlu olup doğal gübre miktarı %0,5-%1,2 arasındadır.⁶⁸

4.1.4. Tuzlu Topraklar

Dağ eteklerine yakın bölgelerde ve çoğunlukla sedimentlerin biriktiği çukurluklarda görülmektedir. Bu tip toprak oluşumlarının bir nedeni de vahalarda toprağın ve suyun yanlış kullanımımızdır. Aşırı tuzlu bu topraklar bitkiden yoksundur ve ıslahı çok zordur.

Toplam alanı 4686,3 hektardır ve 1828 hektarlık bölümünde ıslah çalışmaları yapılmaktadır.⁶⁹ Üst kısımları çeşitli tuzlardan oluşan bir tabakayla kaplıdır ve tuz miktarları %3-%8 arasındadır. Sodyum klorür, sülfat klorür, kalsiyum ve magnezyum klorür gibi tuzlardan oluşurlar. Çürümüş hayvansal ve bitkisel maddelerin azlığından, içerdikleri doğal gübre miktarı %0,5'in altındadır. Ülkede şorluk diye adlandırılan tuzlu bataklıklar genellikle akarsu deltalarında, eski su yataklarında, akarsuların geçtiği vadilerde, Kopet dağlarının batı eteklerinin genişliklerinde yaygındır.⁷⁰ Bu topraklar tarımsal açıdan çok elverişsizdir.

4.2. Dağlık Yerlerin Toprakları

Kopet dağlarının eteklerinden zirvelerine kadar olan kesimde yer almaktadır. Bu topraklar açık sarı, tipik esmer ve açık kestane rengi görünüşlerdedir.

Dağlık sahalarda kserofit (kurakçıl) orman toprakları hâkimdir. Alüvyal topraklar ise dağlardan inen mevsimlik akarsuların ağızlarında ve ya-

⁶⁸ Age, s. 92.

⁶⁹ M. R. Rajapov ve A. Yazgulyev, *Türkmenistan Prezidenti Beyik Saparmırat Türkmenbaşının Daş-Tövereği Goramak Hereketlerinin Milli Meyilnamesi*, s. 18.

⁷⁰ Agajan Babayev ve Gurbanmammet Gurbandurdyev, *Türkmenistan'ın Fiziki Geografyası*, s. 93.

tak eğiminin az olduğu yerlerde sediment tabakalar meydana getirirler. Akarsular tarafından taşınan bu toprakların su tutma kapasiteleri yüksek olup renkleri gri, açık ve koyu sarı arasında değişir. Bunlar genç oluşumlu topraklardır ve tarımsal açıdan önemlidirler.⁷¹ Genellikle Tecen nehri deltasında ve yatak eğiminin çok düştüğü yerlerde, tuz miktarı yüksek bataklık alanlar olarak da karşımıza çıkar.

4.2.1. Esmer Renkli Topraklar

Tozlu görünüşlü, killi yapıya sahip topraklardır. Ahal Bölgesi'nde dağ eteği düzlükleri ve Bathız platosunda 700 m yüksekliğe kadar yaygındır. Bu toprakların bulunduğu bölgeler 200–250 mm yağış alır. Doğal gübre miktarları %1-%1,5 ve kalınlığı ise 40–70 cm arasındadır.⁷² Bu topraklar tarımsal açıdan verimlidir. Bathız'ın bölge içinde kalan kısmında tamamen hâkim olan bu topraklar, dağlık sahalarda etek düzlüklerinin üst kısımlarına yerleşir.

4.2.2. Tipik Esmer Topraklar

Dağlık sahaların 500–1000 m yüksekliklerinde, özellikle Kopet dağlarında ve Bathız platosunda yaygın olan bu topraklar tozlu görünüşlü, killi ve kumlu yapıdadır. Tipik esmer toprakların içerdiği doğal gübre miktarı %1,5-%2 arasında değişen miktarlarda olup renginin koyuluğu, 1 m civarındaki tabaka kalınlığı ve tuzlu alçı taşı oluşum tabakalarının aşağısında yerleşmesi ile önem kazanır. Dağ yamaçlarında ve alçak dağların üstünde yerleşen bu topraklarda su ihtiyacı karşılandığında tarımsal açıdan iyi sonuç alınmaktadır. Kopet dağlarının düz yerlerinde mevcut olan tipik esmer topraklarda kuru tarım yapılmaktadır.⁷³

4.2.3. Açık Kestane Renkli Topraklar

Dağlık sahaların 1000–2800 m aralığındaki yüksekliklerinde yerleşmişlerdir. İçerdikleri doğal gübre miktarı %2-%5 arasındadır. Toprağın kalınlığı ise 80–120 cm arasındadır. Kuru tarım için en verimli topraklardır. 1000 m'nin üzerindeki yüksekliklerde yıllık yağış miktarı genellikle 300 mm'nin üzerinde olduğundan, açık kestane renkli toprakların bulunduğu yüksek sahalarda yüksek boylu otlar yetişmektedir. Bu sebeple hayvancılık açısından da önem arz eden otlak alanlarıdır.⁷⁴ Bu tip toprakların bulunduğu

⁷¹ Selami Gözenç, *Güneybatı Asya "Ortadoğu" Ülkeler Coğrafyası*, s. 54.

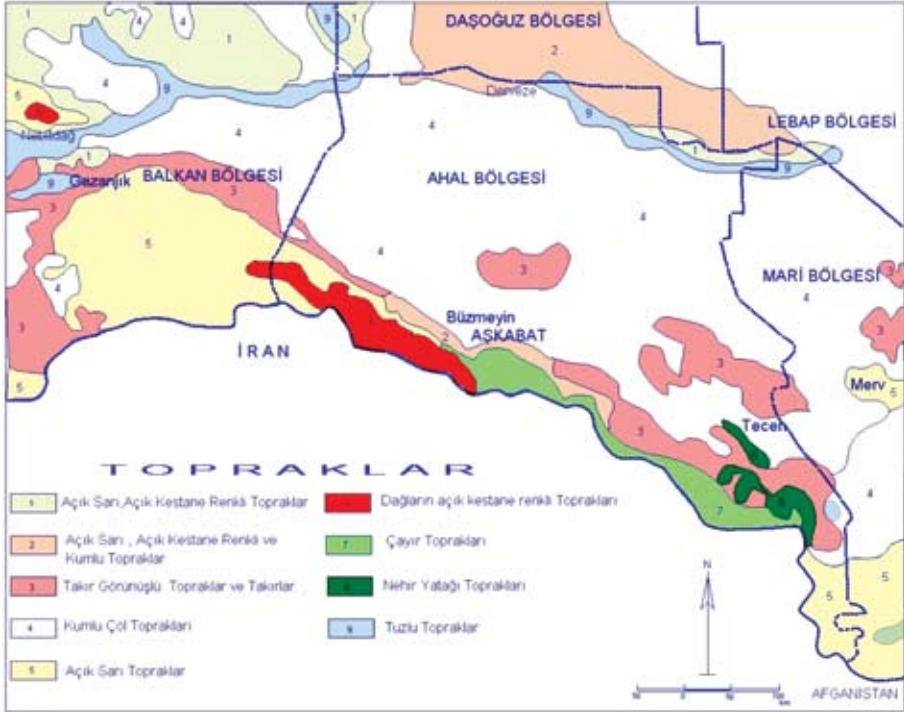
⁷² Ağajan Babayev ve Gurbanmammet Gurbandurdyev, *Türkmenistan'ın Fiziki Coğrafyası*, s. 93.

⁷³ Age, s. 93-94.

⁷⁴ Age, s. 94.

dağlık alanlar bölgenin güneybatısında yer alır. Dağlık sahanın, Aşkabat'ın güneyindeki yükseltilerinden itibaren en batıdaki Arçman ovasının güneyindeki yüksekliklere kadar bu toprak tipi hâkimdir.

Şekil 6: Ahal Bölgesi'nin Toprak Haritası.⁷⁵

5. Bitki Örtüsü Özellikleri

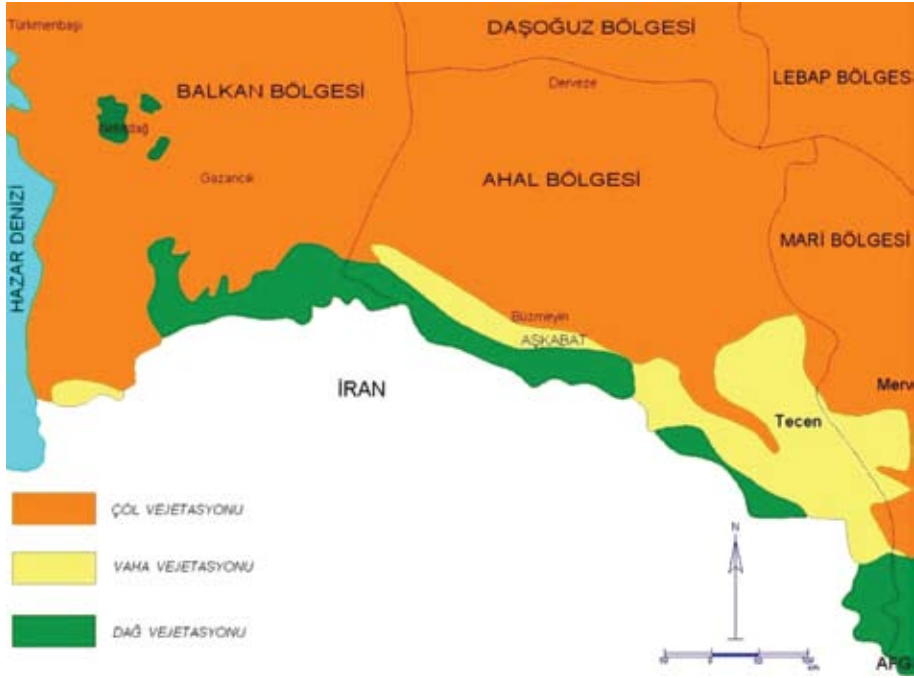
Bölgede, kısa otlar ile odunsu çalılardan oluşan çöl bitkileri hâkimdir. Yağışın azlığı ve yaz aylarındaki yüksek sıcaklıklara rağmen, bitkiler çölün zor şartlarına uyum sağlar. Yazın terlemeyi azaltmak için yapraklarının veya dal ve filizlerinin bir kısmını dökerler. Bunun yanında yapraklarında koruyucu tüylenmeler meydana gelir, üzerleri balmumu gibi bir maddeyle kaplanır ve kökleri de gerekli suyu emmek için çok güçlenir.

Çölde, Sazak (*Haloxylon persicum*, *Haloxylon aphyllum*), gandım (*Calligonum triste*), Çerkez (*Salsota richteri*) ve başka çalı formundaki kısa

⁷⁵ Türkmenistan SSR'nin Atlası. (Kaynak ve saha araştırmasının yapıldığı 2006 yılı Ağustos-Eylül ayları itibarıyla, Türkmenistan'da yabancılar için araştırma ve kaynak temini konusundaki imkânlar çok sınırlı olduğu için fotoğraflanarak alınmış ve sayfa numarası görüntülenememiştir. Türkçeye çevrilmiş ve yön işaretlemesi yapılmıştır. Eser Sovyetler Birliği döneminde yayınlanmış ve tarihsizdir.)

boylu ağaçlar ile yylak (*Carex pachystylis*) ve efemerler⁷⁶ gibi otsu bitkiler yetişir. Kopet dağlarında 1700'e yakın bitki çeşidi vardır. Kopetler'in batısında Kafkaslar ve İran'daki türler, doğusunda ise Pamir ve Alay dağlarındaki türler hâkimdir.⁷⁷ Ahal Bölgesi'nin damarlı bitkilerinin endemik⁷⁸ türleri, Kopet dağları ve eteklerinde 318, Karakum düzlüklerinde 25, su yatakları ve nehir havzalarında 8 adettir.⁷⁹ Ekolojik özelliklerine göre bölgedeki bitki örtüsünü çöl, dağlık alanlar, vahalar ve akarsu vejetasyonu olarak dört ayrı bölümde inceleyebiliriz.

Şekil 7: Ahal Bölgesi'nin Bitki Örtüsü Haritası.⁸⁰

5.1. Çöl Vejetasyonu

Düzlük sahada doğal bitki örtüsünün en dikkat çeken kısmı ormanlardır. Ormanların esasını da sazlık diye adlandırılan çöl bitkileri teşkil

⁷⁶ Efemerler: Kısa ömürlü, süreksiz bitkiler.

⁷⁷ Agajan Babayev ve Gurbanmammad Gurbandurdyev, *Türkmenistan'ın Fiziki Geografyası*, s. 99.

⁷⁸ Endemik: Başka yerde görülmeyen tür.

⁷⁹ M. R. Rajapov ve A. Yazgulyev, *Türkmenistan Prezidenti Beyik Saparmurat Türkmenbaşının Daş-Tövereği Goramak Hareketlerinin Milli Meyilnamesi*, s. 31.

⁸⁰ Türkmenistan SSR'nin Atlası. (Fotoğraflanarak alınmış ve sayfa numarası görüntülenememiştir. Türkçeye çevrilmiş ve yön işaretlemesi yapılmıştır. Eser Sovyetler Birliği döneminde yayımlanmış ve tarihsizdir. Haritadaki temel sınıflandırmalarla ilgili açıklamalar 5.1. , 5.2. ve 5.3. alt başlıklarıyla yapılmıştır.)

eder ve çoğunlukla beyaz saksavullardan (*Haloxylon persicum*) oluşur. Bu tür çok geniş bir alanı kaplamasına rağmen nitelikli bir orman topluluğu meydana getirmez ve çalılık haldedir. Bu ağaç türü, odun ihtiyacını karşılama yanında yapraklarıyla mera hayvanlarının besin ihtiyacını da gidermektedir.⁸¹ Kara saksavul (*Haloxylon aphyllum*) diye adlandırılan ağaç türü ise genellikle çöl sahasının çukurluklarında ve vadi içlerinde bulunur. Kalın gövdeli bu tür ise, killi, az tuzlu toprakları ve taban suyu yüksek yerleri sever, küçük ormanlar oluşturur ve yükseklikleri 7–9 m’yi bulur. Gölgesi seyrek fakat serindir.⁸² Saksavul ağacının 10 ayrı türü Orta Asya’nın çöllerinde ve yarı çöl sahalarında yetişmektedir. Türkmenistan’ın çöl sahasında, iki ayrı türü mevcuttur. Eğer kesilmez ve tahrip edilmezse 30–60 yıllık ömrü vardır.

Kumda büyüyen bitkilerin uzun kökleri, rüzgâr etkisiyle kumun taşınmasına engel olur. Vadi tabanlarına doğru eğimli kısımlarda selinli sözen (*Ammodendron eichwaldii*) ve selinli gandum (*calligonum triste*) gibi bitkiler yetişir. Bunlar uzun ömürlü, kalın gövdeli, kısa boylu ve çalı formundaki ağaçlardır. Sarı tiken ve gırtıç (*Folium menthae pipiritae*) gibi otlar çöl sahasının kısa ömürlü bitkileridir. Kum tepelerinde esasen beyaz saksavul ile yılak (bataklık bitkisi-saz, Lat. *Carex pachystylis*) gibi otsu bitkiler yetişmektedir. Yılak gibi otsu bitkiler sahanın otlak olarak önem kazanmasını sağlar. Çalı formundaki ağaçsı bitkilerden gandumun çok olduğu yerlerde selin, yılak ve daneli efemerler yetişmektedir.⁸³

Kara saksavullar genellikle sahanın çukur yerlerinde ve takır topraklı düzlüklerde yetişmektedir. Aynı yerlerde efemerlerin dışında yaz ve sonbaharda yetişen kısa ömürlü otlar da yer alır. Efemerlerin birçoğu saksavulların altında halka şeklinde yerleşmişlerdir ve bu alanlar sonbahar ve kış mevsimlerinde önemli otlak alanlarıdır. Takırlarda genellikle su otları yetişmektedir. Bitki açısından oldukça fakir olan tuzlu sahalarda ise çalı formundaki kısa ağaçlar vardır. Bunlar garak, yılgın (ılgın, Lat. *Tamarix*), şoratan ve sinrendir. Nemli ve tuzlu topraklarda ise genellikle şoratan, yılgın, çeti (*Prosopis stephaniana*) ve ak tiken (*Fructus rhammi cathartiki merturi*) olarak adlandırılan bitkiler yetişir.⁸⁴

Çölün en güzel vakti ilkbahardır. İlkbahar başlarında yağışlarla birlikte toprağın nemi de artmaktadır. Bu mevsimde ilk önce çigildemler (lale,

⁸¹ Agajan Babayev ve Gurbanmammet Gurbandurdyev, *Türkmenistan’ın Fiziki Geografyası*, s. 101.

⁸² Aydın İbrahimov ve Füsün Soykan, *Türkmenistan: Çöl ve Turizm*, s. 11.

⁸³ Agajan Babayev ve Gurbanmammet Gurbandurdyev, *Türkmenistan’ın Fiziki Geografyası*, s. 99.

⁸⁴ Age, s. 100.

Lat. Tulipa), yuvalar, yemlikler (Tragopogon) ve gülalekler (Papaver somniferum), daha sonra gızılgozalaklar, gökdalak, çopantelpék (papatya, Lat. Asteraceae), güneyik (Taraxacum officinale), ışgın (uşkun, Lat. Rhubarb compendium), gelinçek (gelincik, Lat. Papaver rhoeas) ve tekesakgal (Scorzonera acuminata) gibi bitkiler, çeşitli renklerdeki çiçekleriyle çölün görünümünü değiştirmektedir. Çöl bitkilerinin en önemlileri sazák, çerkez, çogán (Beta vulgaris), bugratiken, selin, güneyik, çomuç, yalak ve humarjaktır.⁸⁵

Çerkez çöldeki en kıymetli bitkilerden biridir ve 2,5–3 m boyundadır ve uzunca dolaşık dalları ve yeşil yapraklarıyla dikkati çeker. İki tür kökü olan bu ağacın dik kökleri 1,5 m, yana uzanan kökleri ise 3–5 m uzunluktadır. Kum tepelerinde ve kumlu takırlarda yetişen bu ağacın ömrü 20–30 yıl kadardır. Yeşil yaprakları küçük ve büyük baş hayvanlar için önemli bir besindir. Doğal etkilerle hareket eden kum tabakalarını sertleştirerek hareketini kısıtlar.⁸⁶

Çogán, boyu 60 cm‘den 2,5 m‘ye kadar olan çöl bitkisidir. Dik kökleri 125 cm, yan taraflara doğru uzanan kökleri ise 340 cm‘ye kadar uzamaktadır. Bu bitki genellikle takır topraklarda görülür ve kumlu topraklardaki türlerinin boyu 2,5 m‘yi bulmaktadır. Kumun hareketini kısıtlarken, hayvanlar için besindir ve ilaç yapımında kullanılmaktadır.⁸⁷

Hareketli kum yığınlarında yetişen güneyik ise 15–50 cm boyunda otsu bir bitkidir. Mart ayının ortalarında büyümeye başlayan güneyik nisanda çiçeklenir. Güzel kokulu gülleri olan bitkinin yana doğru uzayan kökleri 3–7 m, dik kökleri ise 1,5–2 m‘dir. Güneyik, günebakar (ayçiçeği, Lat. Helianthus annuus) gibi güneşe doğru eğilir. Hayvanlar için besin kaynağıdır.⁸⁸

Karakum çölünde çok karşılaşılan değişik bitkilerinden biri de yalaktır. Bu bitki kumluk alanları ilkbahar başlarında yeşillendirir. Boyu 15 cm olan bu otsu bitki şubat ayında büyümeye başlar, mart ayının başında çiçek açar, nisan ve mayısta meyve verir.⁸⁹

5.2. Dağlık Alanların Vejetasyonu

Dağ eteği düzlükleri ile dağlarda yetişen bitkilerin esasını uzun ömürlü otlar oluşturmaktadır. Bozkır bitkileri, kuraklığa dayanıklı kısa boylu ağaçlar ve çok daha kısa ağaçsı bitkiler sahanın genel görünümünü belirler.

⁸⁵ Age, s. 101.

⁸⁶ Age, s.102.

⁸⁷ Age, s. 102.

⁸⁸ Age, s. 103.

⁸⁹ Age, s. 103.

Kopet dağlarının eteklerinden itibaren 350–500 m yükseklikleri çölden bozkıra geçiş sahasıdır.⁹⁰ Kopet dağlarının eteklerinde yalak, yuzarlık ve gırtıç (nane, Lat. *Folium menthae pipiritae*) dışında, atanakgüllüler (turpgiller, Lat. *Brassicaceae*), kösükliler (baklagiller, Lat. *Fabaceae*), gülelekler (haşhaş, Lat. *Papaver somniferum*) gibi kısa ömürlü bitki türleri yetişmektedir.⁹¹ 400–500 m yükseklikte yovşanlı (pelinli, Lat. *Herba absinthii*) kuşak başlar ve bu yerler yalak ve gırtıç gibi efemerlerin yayılış sahasıdır. 500–1500 m arasındaki yüksekliklerde step görünümü hâkimdir.⁹² 500–1200 m yükseklikler arasında taneli türlerden oluşan bitki kuşağı yer alır. Bu kuşakta çigildem (lale, Lat. *Tulipa*), dağ soğanı (*Allium paradoxum*), çomuç gibi bitkiler çayırları meydana getirir.⁹³ 1150–2500 m yüksekliklerde bitki örtüsü kayalık ve taş yığınlarıyla bölünmektedir.⁹⁴ Dağlık alanların zirvelerine yaklaştıkça seyrek arçalıklar (ardıç ormanları, Lat. *Juniperus*), yastık şekilli dağ kserofitleri (kuraklığa uyum sağlamış dağ bitkileri) yetişmektedir. Dağlık sahalardaki akarsu yataklarında, küçük gruplar halinde, yapraklı ağaçlardan oluşan ormanların yanında yabancı meyve ağaçları da yer almaktadır.⁹⁵ Bunlar badam (badem, Lat. *Prunus dulcis*), itmurın (kuşburnu, Lat. *Rosacacina*), uşgat, böğürtlen (*Rubus*), yabancı üzüm (*Vitis*) gibi yabancı meyve ağaçlarıdır. Bu ağaçların dışında kaynak sularının ve derelelerin boyları Türkmen alma ağaşı (Türkmen elması, Lat. *Malus turkmenorum*), injir (incir, Lat. *Ficuscaria*), almurt (armut, Lat. *Pyrus*), jabayı anar (yabancı nar, Lat. *Punica granatium*)⁹⁶, hoz (ceviz, Lat. *Juglans regia*), kerkav (Akça ağaç, Lat. *Acer*) ağaçları ve zirk (sarıçalı-kadıntuzluğu, Lat. *Berberis vulgaris*), dagdan (tılsım-hamaylı, Lat. *Malva vulgaris*), benevşe (menekşe, Lat. *Viola tricolor*), valeriana (kediotu, Lat. *Valeriana officinalis*), dağ soğanı, veronika (*Veronica*) gibi bitkilerin yaşam alanıdır. Kopet dağlarının batı kısımlarında ekonomik ehemmiyeti olan meyveli bitkiler yetişmektedir. Buna en önemli örnek endemik bitkilerden, bol vitaminli ve tatlı Türkmen mandragorası (selmelek-mandrağa, Lat. *Mandragora Turcomanica*)’dır.⁹⁷ Ahal Bölgesi’nde, dağlık sahanın az nemli yerlerinde, yaylalarda tatlı yum-

⁹⁰ Uljalgas A. Esnarova ve Temirbekov Temirbekov, *Türki Tildes Elder Geografiyası*, Ahmet Yesevi Üniversitesinin Jerdem Gori (A.Y.Ü.Yardım Vakfı) Basması, Ankara, 1999, s. 95.

⁹¹ Agajan Babayev ve Gurbanmammet Gurbandurdyev, *Türkmenistan’ın Fiziki Geografiyası*, s. 104.

⁹² Uljalgas A. Esnarova ve Temirbekov Temirbekov, *Türki Tildes Elder Geografiyası*, s. 95.

⁹³ Agajan Babayev ve Gurbanmammet Gurbandurdyev, *Türkmenistan’ın Fiziki Geografiyası*, s. 104.

⁹⁴ Uljalgas A. Esnarova ve Temirbekov Temirbekov, *Türki Tildes Elder Geografiyası*, s. 95.

⁹⁵ Agajan Babayev ve Gurbanmammet Gurbandurdyev, *Türkmenistan’ın Fiziki Geografiyası*, s. 103.

⁹⁶ Uljalgas A. Esnarova ve Temirbekov Temirbekov, *Türki Tildes Elder Geografiyası*, s. 95.

⁹⁷ Agajan Babayev ve Gurbanmammet Gurbandurdyev, *Türkmenistan’ın Fiziki Geografiyası*, s. 105.

rule bitkiler vardır ve bunlar tedavi amaçlı toplanır. Yine aynı özellikteki sahalarda kendir (*Cannabis sativa*) yetişir ve dokumacılıkta kullanılır. Deve dikenini (*Hercabardui*) de yaygın olarak görülür.⁹⁸

Bathız'ın batı kesiminde, pisse (fıstık, Lat. *Pistacia*) ağaçlarından oluşan seyrek ormanlar ağaçlı bozkırı meydana getirirler. Bathız'da 600–700 m yüksekliğe kadar çöl kuşağı olup daha yukarısında step sahası başlar. Çöl kuşağında, tuzlu toprakların ve kum tepelerinin çok zayıf bitki örtüsü ile kara saksavullardan oluşan zayıf nitelikli ormanlar yaygındır.⁹⁹ Bathız'ın yüksek kesimlerinde üçgat (hanimeli-türüzotu, Lat. *Lonicera*), garatiken (karatiken, Lat. *Fructuspoliuri*), ovgan injiri (afgan inciri, Lat. *Ficus afghanistanica*) dışında yovşan (pelin, Lat. *Herba absinthii*) gibi otlar yetişmektedir.¹⁰⁰

Ahal bölgesinin monotip türlerinden olan Türkmen Arçası (*Juniperus Turcomanica*) Kopetdağ-Horasan endemiğidir. Kopetler'in 1100–2800 m yüksekliklerinde, kurak ve taşlı dağ yamaçlarında, nadiren 250–300 m yükseklikteki vadi başlarında ve killi balçık yerlerde seyrek yapıda görülmektedir. Ardıç türüdür ve her zaman yeşil, tohumlarıyla çoğalan, ısıya ve kuraklığa dayanıklı yapıdadır ve kök tutma oranı %60'a yakındır. Uygun-suz kesim, yangınlar, erozyon, tohumlarının büyümesinin zorluğu, yeraltı sularının ve dağlardan akan derelerin sularının azlığı bu endemik türün çoğalmasını zorlaştırmaktadır.¹⁰¹

Eski devirlerden saklanıp gelen ve ilmi ehemmiyeti olan Türkmen Selmelegi doğal ve endemik bir bitki türüdür. Kopet dağlarının batı kesiminde ve merkezi kesiminde yayılmıştır. Killi topraklarda, löslerin nemli yerlerinde, ağaç ve kısa boylu ağaçsı bitkilerin arasında yetişir. Müstakil olarak bulunduğu yerlerin alanı 1980 yılında yapılan araştırmalara göre 1600 hektar olarak tespit edilmiştir. Ağaç ve fundalıklarca tutulan tohumları zararlı böcekler tarafından kitle halinde tahrip edilmektedir. İlkbahar başında, tohumları ile çoğalır. Üç yaşından sonra çiçeklenen ve tohumlanan selmelek (*Mandragora*), aralıktan marta kadar çiçek açar, nisan ve mayısta meyve verir. Türkmenistan'ın Bitkilerinin Genetik Kaynaklarını Araştırma Sahasında ve Aşkabat Botanik Parkında bu türün korunmasına ve çoğaltılmasına yönelik çalışmalar yapılmaktadır.¹⁰²

⁹⁸ Aydın İbrahimov ve Füsün Soykan, *Türkmenistan: Çöl ve Turizm*, s. 11.

⁹⁹ Agajan Babayev ve Gurbanmammet Gurbandurdyev, *Türkmenistan'ın Fiziki Geografyası*, s. 103.

¹⁰⁰ Age, s. 104.

¹⁰¹ H. İ. Atamıradov ve diğerleri, "Ösimlikler(Bitkiler)", *Türkmenistanın Gızıl Kitabı*, Türkmenistanın Tebigatı Goramak Ministirliği Çöller Ösimlik ve Hayvanat Dünyesi Milli İnstitutu Yayını, C. 2, Aşkabat, 1999, s. 76.

¹⁰² Age, s. 170.

Kopet dağlarının diğer bir endemik bitkisi de Türkmen Armıdı'dır (*Pyrus Turcomanica Maleev*). Birçok yerde yetiştirilen armut çeşitlerinin yabani bir türüdür. Çoğunlukla Kopet dağlarının batısında görülen bu tür, merkezi Kopet dağlarında da yetişmektedir. Vadilerin taşlı, tozlu topraklarında, yamaçlarında ve seyrek olarak da akarsu kenarlarında, ekim alanlarının kenarlarında 70–120 kökten ibaret sıklıkla yayılır. Toplam sayısı 1000 kökten az olup azalmaya devam etmektedir. Ağaçların kitle halinde kesilmesi, hayvanların otlatılması ve tohumları aracılığıyla çoğalmasının zorluğu azalmasını etkileyen faktörlerdir. Kurakçıl bir bitki olan Türkmen armıdı nisan ve mayıs ayında çiçek açar, ağustosta da meyvesi olgunlaşır. Tohumlarıyla veya kök çıkıntılarından filizlenerek çoğalır. Kopet dağı koruma sahasında muhafaza edilmekte olup, ayrıca yetiştirilerek çoğaltma yapılmamaktadır.¹⁰³

Depe Soganı (*Alium paradoxum*) Kuzey Kafkasya ve Kopet dağlarının batısına ait bir türdür. Çevre ve bahçe düzenlemesinde süsleyici olarak da kullanılan depe soganı, otlakların değerli besin maddesidir. Ahal Bölgesi içerisinde Kopet dağlarının orta ve batı bölümünde yayılır. Dağlık sahanın orta kuşağında, tozlu topraklarda, gölgeli ve nemli yerlerde, ağaçların ve çalı formundaki bitkilerin altında küçük topluluklar halinde görülmektedir. Yayıldığı sahanın alanı ve sayısı son yıllarda çok azalmıştır. Bitkinin köküyle birlikte koparılıp çıkarılması ve hayvanların otlatılması neticesinde azalış göstermektedir. Mart başlarından itibaren çiçek açar ve 25–30 gün çiçeklenmesi devam eder. Nisan ve mayıs aylarında tohumlanan depe soganı, tohumlarından ve dibinden filizlenerek çoğalır. Aşkabat Botanik Parkında yetiştirilip çoğaltılmaktadır. Kopet dağlarının batısındaki mevcut yayılış sahasında da koruma altına alınmıştır.¹⁰⁴

Mihelin Çigildemi (*Tulipa Micheliana*) Kopet dağları ve Pamir-Alay dağlarına ait bir türdür. Kopet dağlarının batısında büyük bir yayılış sahasına sahiptir. Dağlık saha boyunca hemen her yerde görülmektedir. Deniz seviyesinden 300–2800 m yüksekliklerde, dağ ksorofitleri kuşağına kadar taşlık sahalarda ve eğimli yerlerde küçük topluluklar halinde yetişmektedir. Son dönemde ciddi azalma göstermesinin sebebi çok fazla toplanması ve bu esnada köklerinin tahrip edilmesiyle birlikte hayvan otlatılmasıdır. Ocak ayında büyümeye başlayan bitki, şubat ayında güneş alır ve mart ayının başında başlayan çiçek açma süreci yaklaşık 30 gündür. Meyveleri mayıs ve haziranda ortaya çıkar. Tohumlarından ve köklerinden çoğalır.¹⁰⁵

¹⁰³ Age, s. 144.

¹⁰⁴ Age, s. 236.

¹⁰⁵ Age, s. 216.

Bathız Düegıranı (*Atraphaxis Badghysi*) Bathız platosunun ve Kopet dağlarının güney bölümünün endemik türüdür. Kumlu ve killi topraklarda, kırmızı kum taşlarının yüzeyinde, taşlık ve eğimli yüzeylerde, akımsız, kuru ve tuzlu çukurluklarda yayılış gösterir. Ait olduğu sahada yeterli yoğunlukta olmasına rağmen insanların tahribatı yayılış alanının daralmasına sebebiyet verebilir. Hayvan otlatılması ve odun hükmünde kullanılıp yakılması belirli ölçüde azalmasına sebep olmaktadır. Kurakçıl bir bitki türüdür ve tohumları vasıtasıyla çoğalmaktadır. Nisanda çiçeklenir, haziran ayında da meyvelenir. Yayılış alanının bir bölümü Bathız Koruma Sahasında yer almakta ve korunmaktadır.¹⁰⁶

Bathız Pissesi (*Pistacia Badghysi*), soyunun iki türünden biri olan fıstık bitkisidir. Bu endemik tür, ağırlıklı olarak Kuzey Afganistan'da Paropamiz dağının eteklerinde ve Bathız platosunun güneyinde Guşgı (Mari Velayeti sınırlarında) çevresindeki fıstık (*Pistacia vera* L.) ağaçlarının arasında, kum taşlarının yoğun olduğu yerlerde görülür. Bathız'ın Ahal Bölgesi içerisinde kalan kısmında çok seyrek bulunur. Zaman zaman dikkatsizlik sonucu çıkan yangınlar türün varlığını tehdit etmektedir. Nisanda çiçeklenen bu tür ağustos ayında meyve verir. Tohumları vasıtasıyla yetişir; fakat yetişen genç ağaçlar görülmemektedir. Daha önceleri, çoğaltmak için gerekli çalışmalar yapıldıysa da sonuç alınamamıştır. Bathız Koruma Sahası'nda ekilip çoğaltılması önerilmektedir.¹⁰⁷

5.3. Vaha Vejetasyonu

Sulamaya elverişli, çiftçilik yapılabilen ve insanların da yardımıyla çöl sahasında yemyeşil bir hal alan sahalar vaha olarak adlandırılmıştır. Ahal Bölgesi'nde Karakum Kanalı ve Tecen nehri havzaları vaha kabul edilir. Bu saha doğudan batıya Tecen nehri havzasından başlar ve Arçman ovasına kadar Kopet dağ sıraları ile çöl sahası arasında devam eder. Bölge nüfusunun da büyük çoğunlukla bu vahalarda toplandığı görülmektedir.

Vahalarda genellikle pamuk (*Gossypium hirsutum*), yonca (*Medicago sativa*), tahıl türleri ve kültür bitkileri yetiştirilmektedir. Küçük alanlar ise meyve ve üzüm bağlarıyla kaplıdır. Tuzluluğu fazla olan yerlerde garak, garagan (*Cistus creticus*), guşgözi (*Alectryon diversifolius*) ve gara çayır (*Lolium*) gibi çeşitli bitkiler yetişir. Bunların dışındaki yerlerin bitki örtüsü yandak (bir tür diken-niş, kayışkıran, eşekotu, Lat. *Ononis spinosa*), pişik-dırnak (keditırnağı diken, Lat. *Portulaca grandiflora*), buyan (meyan, Lat.

¹⁰⁶ Age, s. 98.

¹⁰⁷ Age, s. 166.

Glycyrhiza echinata) ve boyurgan gibi bitkilerden oluşur. Eldar sosnası (sarıçam, Lat. Pinus sylvestris), arça (ardıç, Lat. Juniperus), kerkav (Akça-ağaç, Lat. Acer), maklyura gibi ağaçlar çoğunlukla şehir ve köy yerleşmelerinin bulunduğu yerlerde yaygındır. Sulama yapılan yerlerde ise genellikle tut (dut, Lat. Morus), garagaç (karaağaç, Lat. Ulmus), sövüt (söğüt, Lat. Salix), igde (iğde, Lat. Elaeagnus), derek (kavak, Lat. Populus) ve yılgin (Tamarix) gibi ağaçlar yetişmektedir. Bunların dışında topalak (Rhamnus clorophorus globosus), çayır (Phleum pratense), peçek (bir tür çiçekli sarmaşık, Lat. Anthriscus nemorosa), sezmek, yandak (Onosis spinosa), akbaş (Chrozophora tinctoria) gibi otlar da yayılış göstermektedir.¹⁰⁸

5.4. Akarsu Vejetasyonu

Çöl sahası içerisindeki nehir yatakları, bitkilerin ve hayvanların birçok türünü barındırarak doğal hayatın zenginleşmesini sağlarlar. Çölün tekdüze görünümüne bakıldığında Tecen nehri yatağının çevresinde yeşil bitki örtüsünün zenginliği kesinlikle fark edilir. Ahal Bölgesi'nde sık ağaçlı ormanlar nehir vadilerinde yer alırlar. Bu tip ormanlara tokay (tugay) ormanı denir. Tugaylar sık ve yüksek ağaçlardan meydana gelir. Bu tip ormanlar genellikle kavak (Populus) türlerinden oluşur. Dalları birbiriyle birleşir ve güneş ışığının sızmasını önemli ölçüde engellerler. Ağaçların arasında liyan (Epifit) diye bilinen, gövdeleri eğilip bükülebilen, ağaçtan ağaca sarılan sarmaşık türü bitkiler vardır.

Liyanlar yer yer tugay ormanlarını geçilmez kılarlar. Tugay ormanlarındaki ağaçlar genellikle kavak ağacının iki türü Pyatta ve Turanga'dır. Belirli bölgelerde seyrek ağaçlı tugaylara da rastlanır. Bunlar çalılık ve maki türü bitkilerin oluşturduğu çingillardır. Nehir ve göl kenarlarında çalılıklardan oluşan tugaylar da vardır. Bunlar saz formunda 3–5 m yüksekliğindeki ağaçlar ve yabani şeker kamışı galamdan (Kalamus) oluşur.¹⁰⁹ Bunun dışında şekerçinrik (şeker kamışı, Lat. Saccarum officinarum), yeken (yapraklı su kamışı, Lat. Typhaceae), kendir (Cannabis sativa), buyan (meyan, Lat. Glycyrhiza echinata) ve boyurgan gibi kıymetli bitkiler nehir yataklarının kenarında yetişmektedir. Kavak ağaçlarının sıklıkla bulunduğu tugay ormanlarında sövüt (söğüt, Lat. Salix) ve igde (iğde, Lat. Elaeagnus) ağaçları da kavak (Populus) türlerinin arasına karışmış durumdadır. Çalılık ve maki ormanları ise yılgin (ılgın, Lat. Tamarix), tikenekli çingül ve gıyak gibi türlerden oluşmaktadır. Tugayları oluşturan ağaçları, kar-

¹⁰⁸ Agajan Babayev ve Gurbanmammət Gurbandırđıyev, *Türkmenistan'ın Fiziki Geografyası*, s. 106.

¹⁰⁹ Ahmet İbrahimov ve Füsün Soykan *Türkmenistan: Çöl ve Turizm*, s. 11.

maşık görünüşteki bazı bitkiler kuşatmaktadır. Bunlar geçemjek ve deltek gibi bitkilerdir. Onların da altında kısa boylu çalı formundaki ağaçlar ile otlar yetişmektedir. Bunlardan bazıları yılgin, yandak (*Onosis spinosa*), buyan ve geçemjektir. Gür ormanların karışık ot örtüsünde galam, hışa (kamışa benzer bir bitki), galdırgan, gamış (kamış, Lat. *Phragmites*) ve sarıbaş (*Centaurea macrocephala*) gibi bitkiler yaygındır. Bu yerlerde yeken ile buyan geniş yer tutmaktadır. Buyanın kökleri ilaç yapımında ve sanayinin çeşitli alanlarında kullanılmaktadır. Tecen nehri kenarlarındaki tugay ormanlarının az bir kısmı, yer yer torannı (turanga), yılgin, gızgan gibi ağaçlar ve kısa boylu çalılıkların oluşturduğu küçük topluluklar halinde de görülebilmektedir.¹¹⁰

6. Doğal Yapıyla İlgili Çalışmalar

Türkmenistan’da doğal hayatı korumaya dair kapsamlı hukuki düzenlemeler mevcuttur. Korumaya yönelik yapılan hukuki düzenlemeler, ciddi cezai müeyyideleri de içermektedir. Doğal hayatın tahrip edilmesini önlemek ve azalan endemik türlerin korunup çoğaltılması için, birçok yer koruma sahası ilan edilmiştir. Özellikle sınır bölgelerinde, insan eliyle yapılabilecek tahribata karşı ciddi tedbirler alınmaktadır. Bazı yabancı bitki türlerinin ıslahı yönünde çalışmalar yapılmaktadır. Bunlardan biri, Ahal ve Mari vilayetleriyle Afganistan’a sınır olan bölgede yapılan, fıstık ağaçlarının ıslahına yönelik çalışmalardır. Ülkemiz kurumlarından Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı’nın (TİKA), Türkiye’den getirdiği uzmanlarla birlikte sağladığı teknik desteğe de tanıklık etme fırsatı bulduğum sahada, fıstık ağaçlarının ıslahına yönelik yapılan çalışmalarla, bu yabancı türün aynı zamanda tarımsal ekonomiye de katkı sağlayacak duruma getirilmesi amaçlanmaktadır. Gelecekte yüksek kaliteli fıstık üretimi yapılması söz konusudur.

Türkmenistan’da doğal hayatı korumaya yönelik kanuni düzenlemelerin esasını 1993’te kabul edilen “Ösimlik Dünyesini Gorumak ve Rejeli Peydalanmak (Bitki alemini korumak ve düzenli faydalanmak)” kanunu ile 1997’de kabul edilen “Hayvanat Dünyesini Gorumak ve Rejeli Peydalanmak” kanunları oluşturmaktadır.¹¹¹ Bu temel yasaların dışında birçok alt düzenlemeler de yapılmış olup yürütme organı Tabiatı Koruma Bakanlığı’dır. Tabiatı Koruma Bakanlığı’na bağlı olarak faaliyet gösteren “Çöllere, Ösimlik ve Hayvanat Dünyesi Milli İnstitüsü” bu alandaki bilimsel

¹¹⁰ Agajan Babayev ve Gurbandurdiyev, *Türkmenistan’ın Fiziki Geografyası*, s. 106.

¹¹¹ Sapargeldi Durdiyev vd., *Ekolojiya*, s. 141-142.

araştırmaları yapmakla yükümlüdür. Doğal hayatla ilgili resmi yayınlar da çoğunlukla Bilim Bakanlığı ve Tabiatı Koruma Bakanlığı tarafından yapılmaktadır. lke içinde yapılacak diğer yayınlarda da Bilim Bakanlığı'nın onayı gerekmektedir. Türkmenistan'a ait türler, botanik parklar ve hayvanat bahçelerinde sergilenmektedir.

7. Sahasının Temel Sorunları ve Başlıca zm nerileri

Ahal Bölgesi'nin büyük bölümü Kopet dağlarının kuzeyinde yer alan bir çöküntü sahasıdır. Kopet dağları çöl sahasına oranla daha az yer kaplar. Bölgenin kendine özgü doğal yapısı içerisinde ki güzelliklerin ve tabiat olanaklarının yanı sıra yine bölgeye özgü, doğal Őartların ve insan yaşamının ortaya çıkardığı sorunlar mevcuttur.

Temelde insan faktörünün etkisiyle meydana gelen çevresel sorunlar ekolojik sorunları ortaya çıkarmış, sahada ve yakın çevresindeki doğal ge-lişim sürecini farklılaştırmıştır. Tarihsel süreç içinde doğanın imknlarını oldukça rahat kullanan insan, gelecekte aynı imknları bulup bulamayacağını sorgulamadan yaşamış ve önemli sorunların kaynağı olmuştur. Niha-yet ortaya çıkan ekolojik sorunlara çözüm üretmek zorunda kalan son dönem insanı bu durumun yükünü çekmeye mahkm olmuştur. Fakat sadece oluşmuş sorunları çözme çabası yetmemekte, canlı organizmalarla içinde yaşadıkları ortam arasındaki sorunların oluşumunu engellemek gerekmektedir.

Fiziki coğrafya açısından bölgenin en önemli problemleri arasında su azlığı, şiddetli buharlaşma, su kirliliği, toprağın tuzlanması ve toprak tahribatı sayılabilir. Mevcut fiziki problemlerin insan yaşamına ve iktisadi faaliyetlere de olumsuz etkileri kaçınılmazdır. Bütün bu sorunlar bölgede fiziki açıdan lleşmeye, beşeri açıdan yaşamın zorlaşmasına, iktisadi açıdan da kaynakların tükenişine sebep olmaktadır.

1950'li yıllarda, temelde iktisadi açıdan kaynak temininin devamlılığı ve bunu ülkede gelişmesine olanak tanınan tek tre dayalı tarımsal faaliyetler sonucu elde etmeyi amaç edinen Moskova merkezli yönetim tarzının gereği olarak yapımına başlanmış Karakum Kanalı, bölgenin doğal yapısının ıslahına bir miktar katkı sağlamıştır. Karakum Kanalı sayesinde Amu-Derya, Murgap ve Tecen nehirlerinin suları dağ eteklerindeki tarımsal faaliyetler için önemli bir kaynak olmuştur.

Kanal ve kanal üzerinde kurulan sulama barajları sayesinde özellikle buğday ve pamuk tarımında olumlu gelişmeler sağlandı. Karakum Kanalı ile bu olumlu gelişmelerin sağlanması yanında toprak ve bitki rtsn-

de, canlı türlerinin yaşayışında değişiklikler meydana geldi. Suyun düzenli kullanımı ve doğal yatağındaki suyun kanala aktarılmasıyla bazı yerlerde tuzlanmalar meydana gelirken yeraltı su seviyesinde de düşüşe sebep oldu. Tarım alanlarında kullanılan kimyasalların sulama esnasında yıkanan topraktan yeraltı suyuna karışması neticesinde içme sularında bozulmalar meydana geldi. Tarım ürünleri ve içme sularının kalitesindeki düşüş insanlarda bulaşıcı hastalıklara, toprakta ve suda yaşayan canlı türlerinin de yok olmasına veya azalmasına neden oldu.¹¹²

Bölge için önemi yüksek olan Karakum Kanalı suyundaki kirliliği ortadan kaldırmak için alınacak tedbirler ekolojik yapıdaki bozulmayı önleyecektir. Gelişmiş tarım teknikleri uygulanmalıdır. Kimyasalların kullanımının azaltılması zaten sınırlı miktardaki tarım topraklarında küçük canlıların yaşamasına olanak verecek ve toprak kalitesinin yükselmesiyle elde edilecek ürün kalitesi de artacaktır. Su kullanımında israftan kaçınılmalı, toprak ve su kaynaklarındaki kirlilik giderilinceye kadar kimyasallarla kirlenmiş suların tarım alanlarının uzağında yer alan çöl sahasına aktarılması sağlanmalıdır. Yapılacak bu tür çalışmalarla topraktaki kimyasallar ve tuzlanma azalacak, yeraltı suyunun kalitesi artacak ve tuzlu toprakların ıslahı kolaylaşacaktır. Bağımsızlık sonrası yapılmış olan olumlu çalışmalar devam etmeli, doğal hayatı koruma sahası ilan edilmiş yerlerin statüsü ciddiyetle devam ettirilmelidir. Su ve rüzgâr erozyonunu engellemek için ağaçlandırma çalışmalarına devam edilmelidir. Toplumsal çevre bilinci artırılmalı, arıtma tesislerinden geçmemiş atıkların toprağa ve suya karışması engellenmeli, tarım alanlarının sınırlı olduğu bölgede tarım alanlarında yapılaşmaya ve sanayi tesislerinin kuruluşuna izin verilmemelidir.

Sovyetler Birliği döneminde yeraltı kaynaklarının elde edilmesinde kullanılan alet ve makineler toprağa ve üst tabakada yaşayan bitki ve canlılara zarar vermiştir. Maden ve gaz çıkarılırken ezilen ve yaşam olanakları yok edilen bitkilerden yoksun kalan sahalarda hızlı bir çölleşme yaşanmış, çölleşen ve rüzgâr erozyonuna maruz kalan üst yapıda canlı organizmalar da zaman içinde yok olmuştur.¹¹³ Çölleşmenin ortaya çıkardığı ekolojik problemleri gidermek için gerekli çalışmalar yapılmaktaysa da, ancak önceden alınacak önlemlerle çölleşmeye engel olunabilir. Bölgedeki doğal gaz yataklarında doğal yaşama zarar vermeyecek yeni teknikler uygulanmalıdır. Bitki örtüsüne sahip topraklarda madencilik faaliyetleri gözden geçirilmeli, çok ekonomik olmayan madenlerin çıkarılmasına son verilmelidir. Bu sayede doğal gaz yataklarının bulunduğu sahanın tahribatı en-

¹¹² Age, s. 110.

¹¹³ Age, s. 132.

gellenir, maden ocaklarının ortaya çıkardığı çukurluklar oluşmaz ve taşıma faaliyetleri yapılması dolayısıyla oluşan zararlar ortadan kalkar.

Özellikle Aşgabat'ta hissedilen hava kirliliğinin asıl sebebi otomobil ve yük taşıyan mekanik araçlardır. Bölgede sanayi tesisleri genellikle bağımsızlık sonrası kurulmuş yeni teknolojiyle çalışan ve zararlı atıklarını en aza indirmiş kuruluşlardır. Isınma problemi de doğal gaz ile giderilmektedir. Doğal gaz da diğer fosil yakıtlara göre çevreye daha az zarar vermektedir. Türkmenistan'ın genelinde olduğu gibi bölgede de 60 litre benzin veya mazot 1 Dolar'a satılmaktadır. Otomobil ve diğer karayolu taşıtlarının neredeyse bedava kullandığı benzin ve mazot aşırı kullanımı tetiklemektedir. Kullanılan araçların da eski olması sebebiyle şehir merkezlerinde hava kirliliği ortaya çıkabilmektedir. Bu sorunu çözmüş diğer ülkelerin de incelenmesiyle yeni tedbirler alınabilir. Araçlara yeni standartlar getirilebilir. Ayrıca demiryolu taşımacılığında elektrikli sistemlere geçilmelidir. Eski teknolojilerle üretim yapan kuruluşlarla ilgili ciddi tedbirler alınmalıdır.

Halen evlerde kullanılan doğal gaz, elektrik, su, tuz ve şehir içi telefon görüşmelerinin ücretsiz olduğu Türkmenistan'da benzin ve dizel yakıtlar da sembolik değerlere satılmaktadır. Bu durum temel ihtiyaçların giderilmesi ve doğal kaynakların paylaşımı açısından son derece olumlu olsa da kaynak israfını tetiklemektedir. Devletçe planlanan Milli, Ekonomik, Politik ve Kültürel Kalkınma Stratejisi gereğince ülkede 2020 yılına kadar elektrik, su ve tuz ücretsizdir. Halkın kaynak israfının önlenmesi konusunda bilinçlendirilmesi alınabilecek en mantıklı önlemdir. Yenilenebilir enerji kaynaklarına yatırım yapılması da ayrıca bir tedbir olabilir. Güneşlenme süresinin fazla olduğu ülkede güneş enerjisi ve rüzgâr yakın gelecekte değerlendirilebilir. Doğal gaz santrallerinde üretilen elektrik enerjisinin kullanıldığı bölgede bu yaklaşım kaynak israfını ve çevre kirliliğini önleyecek tedbirlerden biridir.

Sonuç

Ahal Bölgesi, kuzeybatı-güneydoğu yönlü uzanan Kopet dağ sıraları, dağ etekleri ve geniş çöl sahasından oluşan bir coğrafi yapıya sahiptir. 97.210 km²'lik yüzölçümüne sahip bölge Türkmenistan'ın güney ve güneybatı kesimlerinin bir bölümünü içine alır.

Kopet dağlarının bölgenin fiziki şartlarının oluşumuna önemli etkileri vardır. Alp-Himalaya sisteminin bir parçası olan Kopet dağları aşınmış ve çıplak yüzeyleriyle dikkat çeker. Kopet dağlarının Ahal içerisinde kalan batı bölümü 2000–3000 m yüksekliklerden Türkmenistan'ın düzlük saha-

sına dimdik iner. Dağların çöl sahasıyla kesiştiği bölgede dağ sırasıyla aynı doğrultuda uzanan büyük bir fay hattı vardır. Dünyanın en önemli çölllerinden biri olan Karakum çölünün bir kısmı bölge içerisinde kalır. En önemli su kaynakları Tecen nehri ve Karakum Kanalı'dır. Yeraltı su seviyesinin yüksek olduğu sahalara ile akarsu havzaları nüfusun toplandığı vahalardır. Çöl sahasında nüfus yok denecek kadar azdır.

Karaisal çöl ikliminin egemen olduğu bölgede gece ve gündüz arasındaki sıcaklık farkları çok yüksektir. Yüksek basınç şartlarının süreklilik arz eder. Kışlar çok soğuk, yazlar da çok sıcak geçer. Bölge çok az yağış alır ve ilkbaharın ortalarından sonra yağış görülmez. İklimi etkileyen faktörlerin başında okyanuslara uzaklık ve denizel etkileri azaltan dağların çevrelediği Orta Asya coğrafyasında yer alması gelir. Günlük ve yıllık sıcaklık farkları yüksektir.

Dağ ve dağ eteklerinde yer alan, balçıklar halinde de etek düzlüklerini kaplayan topraklar boz topraklardır. Nehirlerin ve küçük akarsuların biriktirdiği alüvyal topraklar zirai açıdan önemlidir. Dağ eteği ile çöl sahası arasında kalan löslerin sulanabilen kısımları tarımsal açıdan büyük öneme sahiptir. Ovalardan çöl sahasına geçişte toprak yapısı gittikçe bozulur ve bitki örtüsü de bununla orantılı olarak seyrekleşerek değişime uğrar. Killi, kuru ve çatlamış görünümdeki takır topraklarının su tutma kapasiteleri yüksektir. Tuzlu bataklıklar halindeki topraklarda bitkiye rastlanmaz. Çöl sahası ağırlıklı olarak kumlarla örtülüdür. Bölgedeki kumlu çöllerin temel özelliği solonçaklar olarak adlandırılan tuzlu toprakların varlığıdır.

Bölgenin doğal bitki örtüsü kısa boylu otlar ile odunsu çalılardan oluşan çöl bitkilerinden ibarettir. Yağış azlığına ve yaz aylarındaki yüksek sıcaklıklara dayanıklı türlerden oluşan bitkilerin bir kısmı yazın terlemeyi azaltmak için yapraklarının, dal ve filizlerinin bir kısmını dökerler. Yapraklarında koruyucu tüylenmelerin de görüldüğü bitkilerin kökleri derindeki suyu emmek için çok güçlenmişlerdir.

Ahal Bölgesi tarihsel süreç boyunca önemli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Bölgede yerleşik yaşamın çok eski tarihlere dayandığı bilinmektedir. Toğalaktepe, Çobantepe ve Göktepe'deki kalıntılar bunun kanıtıdır. Bölge topraklarında tarih öncesi kalıntıların en eskisi, 800.000 yıl öncesine dayanmakta olduğu tespit edilmiştir. Önemli su kaynaklarının olduğu bölge önemini devam ettirmektedir. Ahal Bölgesi 5. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk kavimlerinin yaşadığı bir saha olmuştur. Tarihi İpek Yolu'nun önemli bir kavşak noktası olan bölgede kendinden

önceki medeniyetlerden aktardığı kültür unsurlarının oluşturduğu yaşam şekli, dünya görüşü, inanış ve gelenekler Türkmen kültürünün yapı taşlarını oluşturur.

Ahal Bölgesi diğer bölgelere göre ülkedeki en yoğun nüfus alanıdır. Aşkabat şehri Türkmenistan'ın başkenti ve bölge sanayisinin merkezi olması dolayısıyla bir cazibe merkezidir. Tarım ve hayvancılık açısından önemli bir yere sahip bölgede ülkenin bağımsızlığıyla birlikte ürün çeşitliliği artmıştır. Bölge yüksek rezervli doğal gaz ve maden yataklarına sahiptir.

Kültür ve doğa turizmi açısından önemli kaynaklara sahip bölgenin en önemli şehri olan Aşkabat Türkmenistan'ın dışa açılan kapısıdır. Gelecekte ulaşım olanaklarının da iyileştirilmesiyle bölgenin ticaret ve turizm sektöründe gelişme potansiyeli yüksektir.

KAYNAKÇA

- Annanurova, Meral. A., M. Ahmed Mammedov ve Ş. G. Aşırıradova. "Türkmenistan'ın Mineral Suvları ve Mehlem Palçıkları", *Türkmenistan'ın Su Baylıklarını Rejeli Peydalanmanın Ve Goramagın Meseleleri Konferansı Tebliğleri*, İlim Neşriyat Yayını, Aşkabat, 2001.
- Ardel, Ahmet. "Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası", *Türk Dünyası El Kitabı C. 1*, Coğrafya-Tarih, Ankara, 1992.
- Aslan, Mehmet ve Galina Stoletnaya. *Rusça-Türkçe/Türkçe-Rusça sözlük*, Fono Yayınları, İstanbul, 2005
- Ataev, M. A. *Türkmenistan: Garaşsyz Ösüşin Sekiz Yılı*, Türkmenistan'ın İktisadiyet ve Maliye Ministirliği ve Türkmenistan'ın Statistika ve Saklayış Milli İnstitutu, Aşkabat, 1999.
- Atamıradov, H. İ. ve diğerleri. "Ösimlikler (Bitkiler)", *Türkmenistanın Gızıl Kitabı* Türkmenistanın Tebigatı Goramak Ministirliği Çöller Ösimlik ve Hayvanat Dünyesi Milli İnstitutu Yayını, C. 2, Aşkabat, 1999.
- Babayev, Agajan ve Gurbanmammət Gurbandurdiyev. *Türkmenistan'ın Fiziki Geografyası*, Türkmen Dövlət Neşriyatı Gulluğı basımı, Aşkabat, 2002.
- Bakirov, Nasipbek. *Düynönün Ekonomikalık Jana Sotsialdık Geografyası*, Uçkun Basması, Bişkek, 2003.
- Durdıyev, Sapargeldi, Orazdurdı Saparov, Muhammetgurban Orazov ve Gurbanmuhammət Gurbandurdiyev. *Ekolojiya*, Türkmenistan Bilim Ministirliği Yayını, Aşkabat, 2005.
- Elibüyük, Mesut ve Gurbanmurat Altıbayev. *Türkmenistan'ın Ekonomik Atlası*, TİKA Yayınları, Ankara, 2002.

- Esnazarova, Uljalgas A. ve Temirbekov Temirbekov. *Türki Tildes Elder Geografyası*, Ahmet Yesevi Üniversitesinin Jerdem Gori (A.Y.Ü.Yardım Vakfı) Basması, Ankara, 1999.
- Gözenç, Selami. *Güneybatı Asya "Ortadoğu" Ülkeler Coğrafyası*, Çantay Kitabevi, İstanbul, 1999.
- Hoşgören, Yıldız. *Jeomorfoloji'nin Ana Çizgileri II*, Çantay Kitabevi, İstanbul, 2003.
- İbrahimov, Aydın ve Füsun Soykan. *Türkmenistan: Çöl ve Turizm*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Yayını, İzmir, 1996.
- Kanbolat, Hasan. "Bağımsızlık Sürecinde Türkmenistan Cumhuriyeti", *Yeni Türkiye Dergisi*, Yeni Türkiye Medya Hizmetleri Yayını, Ankara, 1997.
- Muhammetberdiyev, Ö. B. *Garaşsız Bitarap Turkmenistan: Beyik Türkmenbaşy Zamanasının Şanlı 10 Yılı*, Türkmenistanın İkdıadıyet ve Maliye Ministirliği ve Türkmenistanın Milli Dövlet Hasabatı ve Maglumatlar İnstitutu Yayını, Aşkabat, 2001.
- Nepesov, Muhammet. "Suv Üpjünçiliginin Adatı Bolmadık Çeşmelerini Ulanmak", *Birleşen Milletler Guramasının Münyüllüğün Maksatlarına Yetmekte Suv Gorlarını Utgaşıklı Dolandırmagı Durmuşa Geçirmegin Meseleleri Semineri Tebliğleri*, İlim Neşriyatı Yayını, Aşkabat, 2006.
- Nepesov, M. A., J. Annagılıjova ve J. Nepesova. "İlatlı Punktların Suv Üpjünçiliği Çeşmelerini Goramagın Vezipeleri", *Türkmenistan'ın Su Baylıklarını Rejeli Peydalanmagın Ve Goramagın Meseleleri Konferansı Tebliğleri*, İlim Neşriyatı Yayını, Aşkabat, 2001.
- Özey, Ramazan. *Dünya Platformunda Türk Dünyası*, Aktif yayınları, İstanbul, 1999.
- Rajapov, M. R. ve A. Yazgulyev. *Türkmenistan Prezidenti Beyik Saparmırat Türkmenbaşynın Daş-Tövereği Goramak Hereketlerinin Milli Meyilnamesi*, Türkmenistan Bilim Ministirliği Yayını, Aşkabat, 2002.
- Tekin, Talat ve diğerleri. *Türkmençe-Türkçe Sözlük*, Simurg Yayınları, Ankara, 1995.
- Yiğit, Ali. *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadıkları Bölgelerin Coğrafyası*, TİSAV yayınları, Elazığ: 2000.

İnternet Kaynakları

<http://earth.google.com>

<http://www.fallingrain.com>

YAYIN İLKELERİ

1. Avrasya Etüdleri Dergisi TİKA'nın çalışmalarını yürüttüğü coğrafya ile ilgili siyaset, dış politika, toplumsal sorunlar, ekonomi, kültür, dil, din, milliyetler, çevre, medya, askeri konular... vb. alanlarda makale, inceleme ve kitap tahlilleri yayımlar. Dergi, güncel uluslararası normlar ve bölgesel konular üzerine vurgu yapan, tanımlayıcı olmaktan ziyade analitik ve özgün çalışmaları tercih eder. Dergide Türkçe ve İngilizce makalelere yer verilir.

2. Makaleler 12 punto, Arial / Times New Roman yazım karakterinde, tek aralıkla yazılmalıdır.

3. Makaleler için standart bir uzunluk olmamakla birlikte son notlarla beraber kelime sayısı 6.000 -9.000 arası tercih edilmektedir.

4. Makalelerde yer alacak bütün diyagramlar, tablolar ve grafikler düzenli olarak numaralandırılmalıdır.

5. Makalenin başında makalenin adı, yazar(lar)ının ad(lar)ı, çalıştıkları yeri gösteren bilgi, elektronik ve posta adresleri, telefonları, TC kimlik ve banka hesap numaraları bulunan bir kapak sayfası olmalıdır.

6. Metnin başında, makalenin, Türkçe ve İngilizce olarak, adı, özeti ve anahtar kelimeleri yer almalıdır.

7. *Dipnot standardı:*

Dipnotlar, sayfa altında numara sıralı dipnotlama sistemiyle yapılmalıdır. Dipnotlar, bilgisayarda “ekle” komutuyla verilmeli ve 10 punto büyüklüğünde olmalıdır. Dipnotta verilen makaleler tırnak içinde, kitaplar italik yazılmalıdır. Kitapların, makalelerin ve dokümanların başlıkları orijinal metne uygun olmalıdır. Yabancı dilde yayımlanmış çalışmalarda bağlaçlar ve kısaltmalar metin dili ile uyumlu olmalıdır. Kaynaklar, ilk kullanımda tam künye halinde (yayınevi, basım yeri, basım tarihi dahil), izleyen dipnotlarda ‘Age/agm, s...’ şeklinde verilmelidir. Sonraki kullanımlarında tam künye verilebileceği gibi sadece yazar ve kaynak adı ile sayfa numarası da kullanılabilir. İnternette ulaşılan kaynaklarda erişim tarihi bulunmalıdır.

Kitaplar için örnek:

¹ Ergün Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1990, s. 20.

Makaleler için örnek:

¹ Güngör Turan, “10 Yıllık Süreç İçinde Türkmenistan’ın İnsan Kaynakları Gelişiminde Yaşanan Sorunlar ve 2002 Yılı İçin Olasılıklar”, *Avrasya Etüdleri*, No: 18, Yaz 2001, s. 141.

İnternette indirilen kaynaklar için örnek:

¹ Enver Bozkurt, “Uluslararası Hukuk Bakımından Yeni Devletlerin Ortaya Çıkışı”, 21.2.2008, <http://www.turkishweekly.net/turkce/yorum.php?id=600>, Erişim: 26.3.2008

8. Kaynakça Standardı:

Yararlanılan kaynakların listesi “Kaynakça” başlığı altında makalenin sonuna eklenmelidir. Kaynakça, yazar soyadlarına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir. Birden çok yazar bulunması halinde birinci yazarın soyadı esas alınmalı, diğer yazarlar ise (adı soyadı) biçiminde yazılmalıdır. Yazar adları açık olmalıdır.

Kitaplar için örnek:

Özbudun, Ergün. *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1990.
 Çalış, Şaban, Birol Akgün ve Önder Kutlu. *Uluslararası Örgütler ve Türkiye*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2006.
 Holbrooke, Richard. *Bir Savaşı Bitirmek*, (Çev. Belkıs Çorakçı Dişbudak), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1999.

Makaleler için örnek:

Turan, Güngör. “10 Yıllık Süreç İçinde Türkmenistan’ın İnsan Kaynakları Gelişiminde Yaşanan Sorunlar ve 2002 Yılı İçin Olasılıklar”, *Avrasya Etüdleri*, No: 19, Yaz 2001, s. 141-162.
 Aydın, Mustafa. “Kafkasya ve Orta Asya’yla İlişkiler”, (ed.) Baskın Oran, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, C. II, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 366-439.
 Kaiser, Robert and Elena Nikiforova. “Borderland Spaces of Identification and Dis/location: Multiscalar Narratives and Enactments of Seto Identity and Place in the Estonian-Russian Borderlands,” *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 29, No: 5, September 2006, pp. 928-958.

İnternette indirilen kaynaklar için örnek:

Bozkurt, Enver. “Uluslararası Hukuk Bakımından Yeni Devletlerin Ortaya Çıkışı”, 21.2.2008, <http://www.turkishweekly.net/turkce/yorum.php?id=600>, Erişim: 26.3.2008

9. Gönderilecek makaleler başka bir yerde yayınlanmamış veya yayınlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır.

10. Belirtilen formatta gönderilmeyen makaleler değerlendirmeye alınmaz; gönderilen makaleler yayınlansın veya yayınlanmasın geri iade edilmez.

11. Makaleler iki basılı nüsha halinde ve bir CD ile birlikte **TİKA (Avrasya Etüdüleri Editörlüğü) Atatürk Bulvarı No:15 Ulus/Ankara** adresine veya **avrasyaetudleri@tika.gov.tr** elektronik posta adresine gönderilmelidir.

12. Avrasya Etüdüleri Dergisi hakemli bir dergidir. Yayın Kurulu hakemlerin görüşlerini dikkate alarak yazıları yayınlama ya da yayınlamama hakkına sahiptir. Yayın Kurulu, dergide yayımlanacak makalelerin TİKA yayın politikası ile çelişmesi durumunda, yazılarda yazarın görüşleri de dikkate alınarak düzeltme ya da çıkarma yapmaya yetkilidir.

13. Yazı sahiplerine TİKA Yayın Yönetmeliği'nin 9. maddesine uygun olarak belirlenecek telif ücreti, derginin yayınından sonra ödenir.

14. Bu dergide yayınlanan makale ve yazılar kaynak gösterilmek şartıyla iktibas ve atıf şeklinde kullanılabilir.

